YU ISSN 0453-3714

GEOGRAFSKI PREGLED

REVUE DE GEOGRAPHIE

Glavni i tehnički urednik — Rédacteur en chef et technique
Dr Miloš Bjelovitić

Uređivački odbor — Comité de rédaction
Dr Sulejman Bakaršić, Dr Miloš Bjelovitić
Dr Ibrahim Bušatlija, Dr Natalija Mastilo,
Dr Krešimir Papić

S V E S K A
XXII — 1978.

SARAJEVO
1978.

Ovaj broj Geografskog pregleda štampan je uz novčanu pomoć
Republičke zajednice za naučni rad — Sarajevo

Tiraž: 1.000 primjeraka

Štampa:
NIŠRO »FORUM« — NOVI SAD

KOMEMORACIJA PROFESORU MILANU JOKANOVIĆU

(održana 13. februara 1978. g. u Sarajevu)

Riječ predsjednika Geografskog društva BiH
Miloša Bjelovitića

U Dubrovniku je 8. februara 1978. g. preminuo, a sahranjen je na sarajevskom groblju 10. februara — u prisustvu impozantnog broja učenika, saradnika, prijatelja i poznavalaca — profesor Milan Jokanović, viši predavač na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, prvi predsjednik Geografskog društva Bosne i Hercegovine i jedan od njegovih osnivača.

Sastali smo se ovdje na inicijativu UO Geografskog društva BiH da i na ovaj način odamo posljednju poštu prvom predsjedniku Društva, vrsnom pedagogu i nastavniku, kompletnoj ljudskoj ličnosti koja je decenijama časno vršila svoj ljudski i društveni poziv — profesora geografije i istorije — ličnosti koja je uvijek odisala skromnošću, velikom bistrinom uma, umjesnom riječi, poštovanom i dragom profesoru Milanu Jokanoviću!

Životni put Milana Jokanovića je počeo prvih godina ovog vijeka — 1902. g. u nizinskom bosanskom selu Gornja Slatina, pored rijeke Tolise; na granici opština Šamac, Modriča i Gradačac, gdje mu je otac bio paroh. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, a gimnaziju pohađa u Sarajevu već u godinama I svjetskog rata. Tu je kao učenik VI razreda gimnazije dočekao propast austrougarske imperije i stvaranje prve države Južnih Slavena 1918. godine. Poslije mature 1921. g. upisuje studij geografije (kod profesora Gavacija i Šenoe) sa istorijom, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i uspješno završava studij 1925. godine.

Poslije odsluženja vojnog roka, mladi suplent Milan Jokanović dobiva mjesto nastavnika geografije na uglednoj školskoj ustanovi — I muškoj gimnaziji u Sarajevu (1927. g.), na kojoj radi sve do teških ratnih godina II svjetskog rata. Već u ovom periodu svog rada profesor Jokanović je stekao veliki autoritet, koji je tokom svog daljeg života samo dopunjavao. Čovjek velike naobrazbe i kulture isticao se i svojom principijelnošću, od koje nije odstupao ni po koju cijenu, čak ni u ratnim prilikama. Pobjeda Narodne

revolucije u našoj zemlji 1945. godine iz osnova je izmijenila sve društvene prilike. Otvorena su široko vrata progresa privredi i kulturi. Bosna i Hercegovina, vjekovima zaostala periferna pokrajina turske i austrougarske imperije, ni za doba stare Jugoslavije nije dobila mogućnost bržeg razvoja. To je palo u dio socijalističkoj izgradnji naše zemlje. Dobro pamtimo riječi profesora Milana Jokanovića: »Da nije bilo narodne revolucije — svi bismo mi ostali obični gimnazijski profesori«. Zato u novim uslovima dolazi do punog izražaja znanje, talenat, rad, sistematičnost i principijelnost profesora Jokanovića. Prvih godina poslije rata on radi ne samo u gimnaziji nego je i član brojnih komisija (maturski ispiti) za reformu školskog sistema, a 1950. g. postaje profesor geografije na prvoj višoj školi u Bosni i Hercegovini — Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu. Na toj školi predaje geografiju, zajedno sa profesorom Savom Šinikovićem, sve do 1965. godine, kad postaje viši predavač na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, gdje ostaje do odlaska u penziju 1969. godine.

Rad profesora Milana Jokanovića kao nastavnika VPŠ u Sarajevu zaslužuje posebnu pažnju, ne samo zbog provedenog vremena nego daleko više zbog izvanredno uspješnog rada na vaspitanju i obrazovanju generacija nastavnika geografije i istorije, koji su zauzeli i zauzimaju važna mjesta u svim školama Bosne i Hercegovine. Rad profesora Jokanovića na VPŠ najuže je povezan sa radom profesora Save Šinikovića, dugogodišnjeg sekretara Geografskog društva BiH. Ovaj tandem je radio deceniju i po, tako jedinstveno kako na nastavničkom tako i na društvenom pozivu. Kao ljudi bili su veoma bliski, ne samo međusobno nego i sa svojim učenicima. Uživali smo u njihovim duhovitim razgovorima, ali i u upornosti, marljivosti i stalnoj brizi za unapređivanje geografske nauke i struke.

Zahvaljujući velikom autoritetu koji je stekao kao nastavnik geografije, profesor Milan Jokanović je bio jedan od članova Inicijativnog odbora za osnivanje Geografskog društva Bosne i Hercegovine, a na osnivačkoj skupštini 24. maja 1947. godine u Sarajevu — profesor Milan Jokanović je izabran za prvog predsjednika Geografskog društva BiH. Otada, pa do odlaska u penziju, punih 19 godina profesor Jokanović je bio član UO Društva, a najviše je radio i volio da radi na nastavnoj problematici. Najčešće je bio potpredsjednik Društva. Učesnik je brojnih seminara Društva na na kojima je redovito, ali ne često, uzimao riječ i uvijek umjesno govorio. Postavljao je stvari i probleme na pravo mjesto, ne plašeći se nikad reći istinu u oči. Zato je riječ Milana Jokanovića za sve učesnike seminara, i drugih skupova geografa, bila uvijek visoko cijenjena. Njegovo mišljenje je bilo odraz pametnog, objektivnog i savjesnog pristupa svakom problemu i svakom čovjeku.

Profesor Milan Jokanović

Za svoj rad i principijelnost u okviru Društva profesor Jokanović je primao priznanja na licu mjesta, aplauze od svih učesnika naših skupova. Poslednji takav aplauz za svoje pametne riječi o radu Društva dobio je 25. juna 1977. godine, prilikom proslave 30. godišnjice Geografskog društva BiH. Tada nismo ni slutili da je to njegov poslednji susret sa Društvom i geografima Bosne i Hercegovine.

Za rad u Geografskom društvu Bosne i Hercegovine profesor Milan Jokanović je dobio sva priznanja koje naše Društvo ima — Počasnu diplomu 1962. godine i Spomen-plaketu Društva prilikom 30.godišnjice osnivanja i rada (1977).

Predajući najvećim dijelom vrlo važne geografske predmete: Regionalnu geografiju Jugoslavije i Regionalnu geografiju svijeta, tokom svoje duge nastavničke karijere na VPŠ i Prirodno-matematičkom fakultetu profesor Milan Jokanović je učinio ogromnu uslugu svojim učenicima, jer su njegova predavanja imala veliku vrijednost. Ta vrijednost predavanja rezultat je kako njegovog intelektualnog potencijala tako i stalnog praćenja struke i nauke u našoj, jugoslovenskoj sredini. Njegova predavanja o Jugoslaviji mogu da služe kao primjer kako treba predavati regionalnu geografiju. Umio je spojiti sve ono što čini regiju cjelinom, počev od geološke građe do kulturnih karakteristika stanovništva. Brojne generacije učenika i studenata geografije, kasnije nastavnika i profesora, pamtiće profesora Milana Jokanovića — ne samo po briljantnim predavanjima nego i po majstorskim pitanjima, po strogosti i objektivnosti u ocjenjivanju. Zato je i ostala uzrečica kod studenata: »Strog, ali i pravedan, kao profesor Jokanović«!

Za dugogodišnji predani rad u nastavi profesor Milan Jokanović je odlikovan, na kraju nastavničke karijere, Ordenom rada.

Prilike u kojima je radio, a možda i zdravstveno stanje, nisu dozvoljavali profesoru Jokanoviću da se bavi posebno i naučno-istraživačkim radom. Sve ono što je napisao zaslužuje veoma visoku ocjenu, kao što to zaslužuje i njegova živa riječ. Njegov najvažniji rad je »Lik nastavnika geografije u reformisanoj školi«, koji je štampan kao posebno izdanje Geografskog društva BiH sveska I biblioteka Geografija u školi (u dva izdanja — 1959. i 1961.). U ovom radu koncizno i pametno su iznesene karakteristike nastavnika geografije u savremenoj školi. Šteta je što autor nije doživio i njegovo treće objavljivanje. »Savjestan i dobar nastavnik geografije uvijek će nastojati da princip kompleksnosti u nastavi njegova predmeta bude na snazi i neće dopustiti skretanje sa te linije na teren nekog predmeta u kome jedna kategorija znanja guši drugu« (str. 18. n.d., izdanje 1961. g). Osim navedenog djela, treba istaći udžbenik za I razred gimnazije (koautorstvo) kao i ukupno 74 kraća priloga o geografskim objektima u Bosni i Hercegovini, koja je

napisao za I izdanje enciklopedije Jugoslavije. Svi ovi prilozi ostaju trajan spomenik njihovom autoru — profesoru Milanu Jokanoviću.

Geografsko društvo BiH, članovi UO, brojni članovi Društva, Hercegovine, pa i Jugoslavije, zadržaće u svom sjećanju trajnu us-Hercegovine, pa i Jugoslavije, zadrža će u svom sjećanju trajnu uspomenu na svijetli lik profesora Milana Jokanovića.

Neka je velika hvala i slava profesoru Milanu Jokanoviću za sve ono što je uradio za našu struku — geografiju, za Geografsko društvo BiH, za društvo uopće i za sve ono dobro i plemenito što je sobom nosio i nama ostavio!

ČLANCI

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
Sv. XXII god. 1978.
Sarajevo

VAZDUŠNI PRITISAK IZNAD BOSNE I HERCEGOVINE

RADMILO MILOSAVLJEVIĆ

UVOD. Vazdušni pritisak je veoma važan kao meteorološki elemenat. Međutim, u klimatologiji njegova je uloga drugačija. Poznavanje raspodele vazdušnog pritiska iznad neke teritorije od velikog je značaja za klimatologiju (a i za sinoptičku meteorologiju), jer je za stanje pritiska u datom vremenu vezano i vremensko stanje. Poznato je da leti nad predelima visokog pritiska preovlađuje vedro, tiho i toplo vreme; a zimi tmurno, hladno i suvo vreme. Nad predelima niskog vazdušnog pritiska vreme je oblačno, sa padavinama i vetrovima u svako godišnje doba. Od položaja baričkih sistema u toku godine, i od zbijenosti izbora, zavisi pravac i brzina vetra. Tako se može naći objašnjenje o uzroku preovlađivanja pojedinih vetrova u izvesnim oblastima. Isto tako, može se ustanoviti da li su pomenuti aktivni centri stalne, sezonske ili naizmenične oblasti.

Da bi se sve ovo ustanovilo, izrađuju se izobarske karte, koje mogu da daju izvesna objašnjenja i o nekim crtama termičkog karaktera. Da bi se sve to postiglo, izobarske karte treba izrađivati za veću teritoriju, dakle mnogo veću nego što je to teritorija Bosne i Hercegovine. Tako se dobivaju opšte crte cirkulacije vazdušnih masa u donjim slojevima atmosfere.

Meteorološki podaci za ovaj rad potiču iz 13 sinoptičkih stanica koje raspolažu barometrima, a odnose se na period od 1951. do 1970. goodine.

Treba istaći da je to uopšte prvi rad o vazdušnom pritisku, koji se odnosi na teritoriju Bosne i Hercegovine.

GODIŠNJI TOKOVI VAZDUŠNOG PRITISKA IZNAD BOSNE I HERCEGOVINE. Godišnje promene vazdušnog pritiska pokazuju dosta različite karakteristike iz jedne oblasti u drugu. Ali je, isto tako, utvrđeno da su godišnje promene vazdušnog pritiska u prilično vezi sa godišnjim tokom temperature vazduha. One su naročito pravilne na višim geografskim širinama, dok su u ekvatorijalnim oblastima znatno poremećene. Na osnovu tih promena, odno-

sno položaja ekstrema (maksimum i minimum) i odgovarajućeg srednjeg godišnjeg kolebanja obično se izdvajaju sledeći tipovi: polutarski, monsunski, tipovi umerenih širina, polarni i planinski. Naša pažnja, razume se, biće usredsređena na tipove umerenih širina i na planinski tip, jer se Bosna i Hercegovina nalazi u zoni umerenih širina. S druge strane, ona je pretežno brdovita i planinska zemlja.

Tipovi umerenih širina. Na umerenim širinama jasno su izraženi uticaji nejednakog zagrevanja i hlađenja kopnenih i okeanskih (morskih) površina. Jedino opšte pravilo za ove predele (bez visokih planina) koje bi se moglo postaviti jeste sledeće: Vazdušni pritisak je u unutrašnjosti kontinenata umerenog pojasa zimi najveći, leti najmanji; dok je iznad okeanskih površina obratno; najveći pritisak vlada leti, najmanji zimi. Dakle, jasno se ogledaju veze sa godišnjim tokovima temperature vazduha. U prelaznim oblastima, tj. u oblastima gde nastaje mešanje kontinentalnog i okeanskog uticaja — godišnji tok vazdušnog pritiska imaće odlike i jednog i drugog. Drugim rečima, ovde će zimi preovlađivati kontinentalni , leti okeanski uslovi. Otuda u ovim širinama možemo da izdvojimo tri jasno odeljena podtipa: *okeanski, kontinentalni i prelazni tip.*

Ukratno rečeno, godišnji tokovi vazdušnog pritiska ovih podtipova izgledaju ovako: Kod *kontinentalnog podtipa* zimi je pritisak najveći, jer su tada iznad njega niske temperature; dok je nizak pritisak leti, pošto je kopno jako zagrejano. Dakle, imamo jedan maksimum (tokom zime) i jedan minimum (najčešće u julu) vazdušnog pritiska. U ostalim mesecima vazdušni pritisak pravilno raste od minimuma do maksimuma, odnosno opada od maksimuma do minimuma. *Okeanski podtip* se takođe odlikuje sa po jednim maksimumom i minimum vazdušnog pritiska, ali su oni obratni u odnosu na prethodni raspored; visok vazdušni pritisak je leti, kad je more relativno hladnije, a nizak je zimi, kad su toplije okeanske površine. U ostale mesece vazdušni se pritisak menja kao kod kontinentalnog podtipa. *Prelazni podtip* se odlikuje sa dva maksimuma, koji se javljaju oko oba solsticija, i dva minimuma, koji se javljaju između njih, tj. u vremenu oko ravnodnevica. Maksimumi pritiska su obično nejednaki. Tamo gde je jači uticaj kontinenta, zimski maksimum je izraženiji od letnjeg i obratno.

Planinski tip. Visoke planine, koje su smeštene dosta duboko u kopno, obrazuju samostalni tip. On je sličan okeanskom podtipu, ali su uzroci njihovog postanka različiti. Znači, promene nisu u vezi sa promenama temperature. Na planinama maksimum vazdušnog pritiska je leti, a minimum zimi. Maksimum vazdušnog pritiska nastaje kao posledica pregrejanih ravnica i dolina, usled čega se obrazuju jake ascedentne struje, kojima se vazdušni pri-

tisak na visinama povećava. Zimiski minimum izazvan je spuštanjem rashlađenog vazduha i njegovim gomilanjem u nižim slojevima. Iz tih je razloga prirodno što se godišnje kolebanje vazdušnog pritiska prema planinskim vrhovima sve više povećava.

Naravno, sve ovo što smo naveli važi kao opšte pravilo, nezavisno od lokalnih uticaja pojedinih mesta. Međutim, u pojedinim mestima i krajevima može biti znatnih odstupanja od ovog opšteg pravila. Po pravilu, promene rastu što se više udaljujemo od centralnih delova kontinenata i okeanskih pučina-iznad kojih su razvijeni tipični godišnji tokovi (odnosno podtipovi) vazdušnog pritiska. Takav je slučaj i sa Bosnom i Hercegovinam.

Po svome geografskom položaju, u klimatskom pogledu, Bosna i Hercegovina predstavlja izvanredno interesantnu oblast, u kojoj se sukobljavaju različiti klimatski uticaji. To je prelazna oblast, u kojoj se sukobljavaju i prepliću mediteranski i kontinentalni uticaji, ali tako da se iz ova dva osnovna klimatska uticaja kombinuju varijante sa svojim specifičnostima. To se ogleda i u godišnjem toku vazdušnog pritiska. Drugim rečima, iznad Bosne i Hercegovine biće pretežno razvijen samo prelazni podtip, ali znatno modifikovan, što pokazuje i tablica 1. Znači, godišnji tokovi vazdušnog pritiska pokazuju težnju za udvojenim maksimumom i isto tako udvojenim minimumom, ali u isto vreme pokazuju težnju i za kašnjenje. Međutim, u planinskim mestima godišnji tokovi su drugačiji, što ukazuje na činjenicu da oni pripadaju drugom tipu.

Zajedničko kod svih meteoroloških stanica (izuzev Bjelašnice) čiji su podaci dati u tabeli 1. jeste to, što glavni srednji maksim vazdušnog pritiska pada na mesec oktobar, dok drugi, sporedan maksimum se javlja sredinom zime (januar). Minimumi vazdušnog pritiska pokazuju izvesno šarenilo, pošto teže ka ranijem ili kasnijem javljanju. Uglavnom, u većini mesta glavni srednji minimum vazdušnog pritiska javlja se u aprilu. U Banjoj Luci pada u maju, dok se u Livnu javlja početkom zime (u decembru). Drugi, sporedni minimum vazdušnog pritiska svuda se javlja početkom zime; izuzev Livna, gde pada na sredinu proleća (na maj). Meteorološke stanice čija nadmorska visina prelazi 1000 metara imaju drugačije godišnje tokove. To naročito važi za već pomenutu Bjelašnicu, jer se njen godišnji tok vazdušnog pritiska u potpunosti slaže sa planinskim tipom (maksimum pada leti, a minimum zimi). Godišnji tokovi vazdušnog pritiska Kalinovika i Čemerna takođe se odlukuju samo sa jednim maksimumom i jednim minimumom vazdušnog pritiska, ali glavni se maksimum pomera na jesen (oktobar).

Iz diskusije se već dâ zaključiti, da je prelazni podtip godišnjeg toka vazdušnog pritiska iznad Bosne i Hercegovine prilično preinačen. Razloge za to treba tražiti u činjenici što se iznad Bosne i Hercegovine, ili u njenoj blizini, početkom zime kao i sredinom

Tablica 1.

Godišnji tok vazdušnog pritiska (1951—1970)

MESTO	N. visina	I	II	II	IV	V
Mostar	99	752,4	752,0	751,7	750,0	751,2
Bos. Dubica	100	755,2	753,9	752,8	751,0	752,0
Banja Luka	153	749,4	748,9	748,8	746,7	742,4
Bihać	246	741,5	740,3	740,1	739,3	739,8
Tuzla	305	736,0	734,7	734,8	733,5	734,4
Zenica	344	733,5	732,2	731,6	731,1	731,9
Drvar	485	720,1	718,3	718,3	717,6	719,1
Bugojno	562	714,3	711,5	711,8	710,8	712,2
Sarajevo	630	706,2	705,2	705,4	705,1	706,2
Livno	724	697,9	696,9	697,1	696,6	698,1
Kalinovik	1073	669,0	668,5	668,5	669,5	671,0
Čemerno	1305	648,0	647,9	648,8	649,2	651,8
Bjelašnica	2067	588,0	587,7	589,2	590,7	593,7

proleća najviše zadržavaju depresije, a posledica toga je i smanjenje vazdušnog pritiska. S druge strane izgleda da je jedno jezgro azorskog anticiklona, koje u toplijoj polovini godine zahvata dobar deo Evrope, još prisutno i tokom jeseni tako snažno, da dominira nad srednjom Evropom i Balkanskim poluostrvom. Uticaj ovog anticiklona ogleda se u produženju leta, odnosno lepog i suvog vremena, koje je u nas poznato pod nazivom »bablje« ili »miholjsko leto«. U pojedinim godinama trajanje i intenzitet pomenutog anticiklona su različiti, pa je i suvi period promenljiv. Drugi, sporedan maksimum vazdušnog pritiska koji se javlja zimi (u januaru), posledica je oživljavanja rusko-sibirskog anticiklona. Ova kontinentalna tvorevina zahvata veliki deo Bosne i Hercegovine, donoseći joj hladne arktičke mase sa severa. Ali, i pored toga, ovaj drugi maksimum vazdušnog pritiska nije tako izrazit kao onaj glavni. Razloge za ovo treba tražiti u čestim prodorima depresija u zimskim mesecima iznad Bosne i Hercegovine, koje sa sobom povlače i smanjenje vazdušnog pritiska. Drugim rečima, vrši se dosta brza smena između porasta i opadanja vazdušnog pritiska, odnosno smena između hladnog i toplog vazduha, što naročito umanjuje njegov intenzitet u tom delu godine. Ali, u pravcu unutrašnjosti evroazijskog kopna on je sve izraženiji, kako po visini tako i po trajanju, dok onaj letnjo-jesenjski, naprotiv, slabi.

Ako se uporedi trajanje ovih perioda povišenog vazdušnog pritiska (letnje-jesensko sa zimskim), onda letnje-jesensko neuporedivo duže traje od zimskog. To ukazuje na činjenicu da će i periodi preovlađujućeg lepog vremena daleko više trajati od isto takvog vremena koje se javlja zimi.

Visinske stanice Kalinovik (1073 m) i Čemerno (1305 m) imaju takav godišnji tok vazdušnog pritiska koji se gotovo izjednačuje

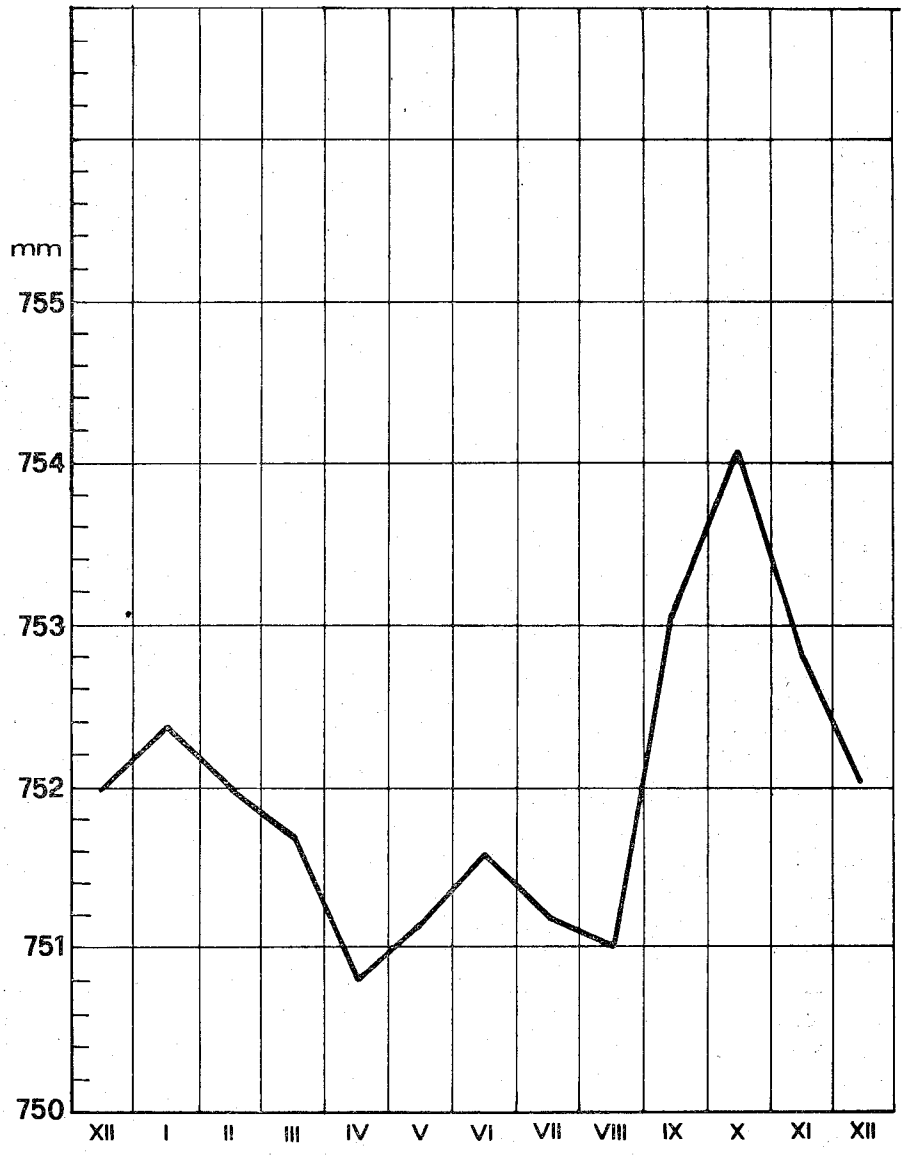
VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.	K.
751,6	751,2	751,0	753,1	754,1	752,8	752,0	752,0	3,3
752,4	752,6	752,2	754,1	755,1	753,3	752,0	753,0	4,2
747,6	747,8	747,6	749,2	750,7	748,9	748,6	748,0	8,3
740,4	739,7	740,3	741,9	742,8	740,9	740,2	740,6	2,3
734,8	735,2	735,0	736,7	737,6,	735,8	735,0	735,3	4,1
732,5	732,8	732,6	734,2	735,2	733,2	732,7	732,8	4,1
719,4	720,6	719,5	721,8	722,5	719,0	718,1	719,5	4,9
712,9	713,4	713,2	714,7	715,2	718,3	711,9	712,9	4,4
707,0	707,4	707,1	708,5	709,1	706,8	705,9	706,6	4,0
699,2	699,9	699,4	700,6	701,3	697,9	696,4	698,4	4,9
672,2	671,7	672,4	673,2	673,3	670,7	669,8	670,9	4,8
652,5	653,9	653,3	653,9	654,8	650,4	647,8	651,0	7,0
595,9	597,0	597,0	596,9	595,3	591,8	588,8	592,7	9,0

sa čistim tokom planinskog tipa. Odstupanje se jedino ogleda u zakašnjenju maksimuma. Umesto da pada u leto, on se javlja sredinom jeseni. Jedino Bjelašnica (2067 m) ima godišnji tok (verovatno i druge visoke planine) koji je potpuno identičan sa pravim planinskim tipom. Godišnji tokovi Mostara (99 m), Bugojna (562 m), Kalinovika (1073 m) i Bjelašnice (2067 m) prikazani su i grafički.

RASPODELA VAZDUŠNOG PRITISKA U BOSNI I HERCEGOVINI. Da bi se mogla proučavati srednja (normalna) raspodela vazdušnog pritiska iznad Bosne i Hercegovine u određenom vremenskom periodu, izrađuju se tzv. izobarske karte. U ovima se unose podaci o vazdušnim pritiscima, ali oni su prethodno reducirani na morski nivo; da bi se mogli međusobno upoređivati, pošto ovaj opada sa visinom. Onda se sva mesta sa istim pritiscima povežu krivim linijama koje se zovu izobare. Izobarske karte za potrebe klimatologije izrađuju se za određen mesec, godišnje doba ili za celu godinu, ali najčešće prema srednjim mesečnim vrednostima za ekstremne mesece: januar i jul (Izobare se na kartama izvlače najčešće za svakih 5 mm. Obično se izvlače izobare za 755, 760, 765 mm ili drugačije, već prema mogućnosti). Za potrebe sinoptičke *meteorologije* izobarske karte rade se za izvestan momenat vremena, na primer za 7 ili 10 sati.

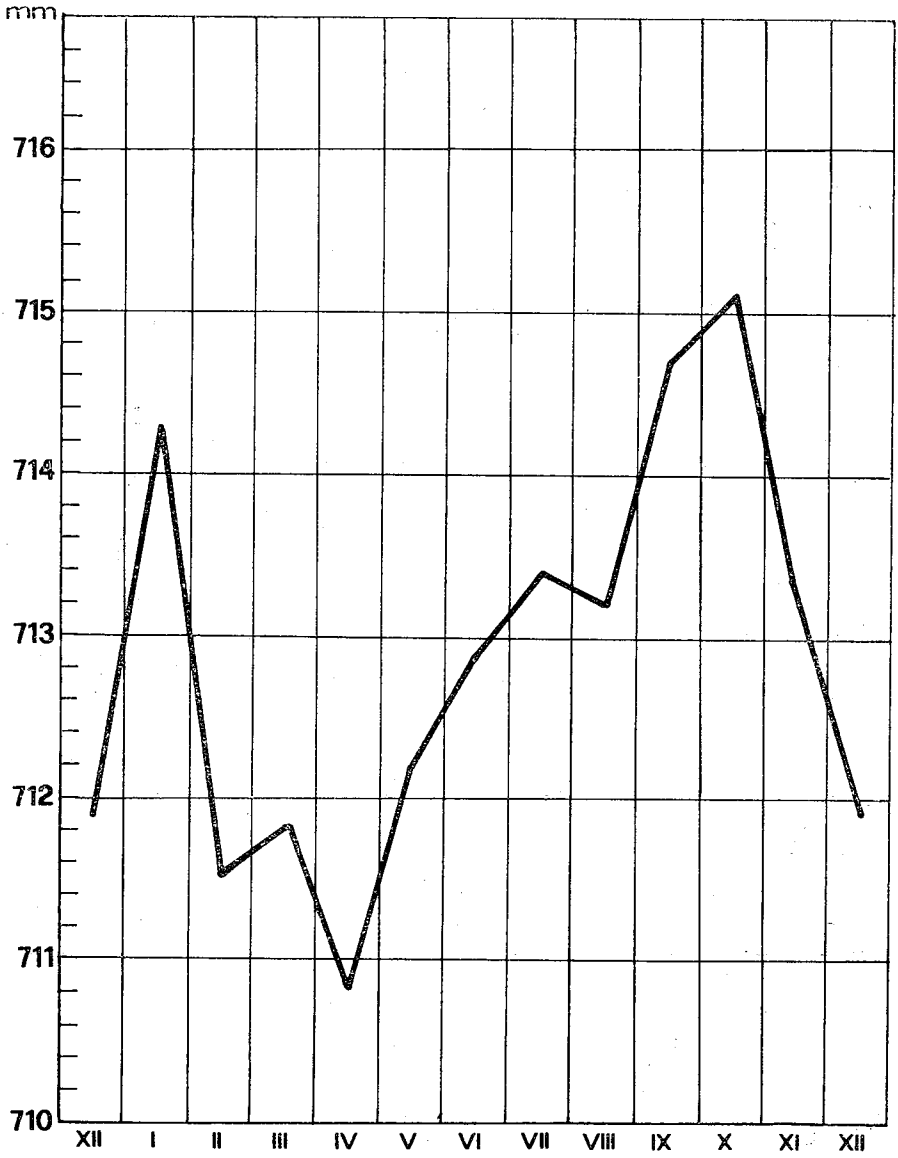
Reduciranje vazdušnog pritiska na morski nivo može da se vrši prema formuli (od Babinea) ili tablici za određivanje vazdušnog pritiska na morski nivo. Reducirana vrednost vazdušnog vritiska ne dobija se u sasvim tačnim vrednostima, ni pomoću formule ni pomoću tablice, ali je greška tako mala da se u praksi može zanemariti.

Ovde treba podsetiti da veličina vazdušnog pritiska u nekom mestu zavisi od više faktora. Iz tog proizilazi da on nije svuda iste

Sl. 1. Godišnji tok vazdušnog pritiska Mostara (99 m)

jačine. On je negde jači, negde slabiji; što uglavnom zavisi od već pomenute nadmorske visine, zatim od temperature vazduha i količine vodene pare u vazduhu. U nižim slojevima, dakle, pritisak je jači nego na uzvišenjima, gde je stub vazduha manji. Topliji vazduh je razređeniji, pa otuda i lakši od hladnijeg, ali smanjenje vazdušnog pritiska nastaje više zbog toga što se topliji vazduh uzdiže

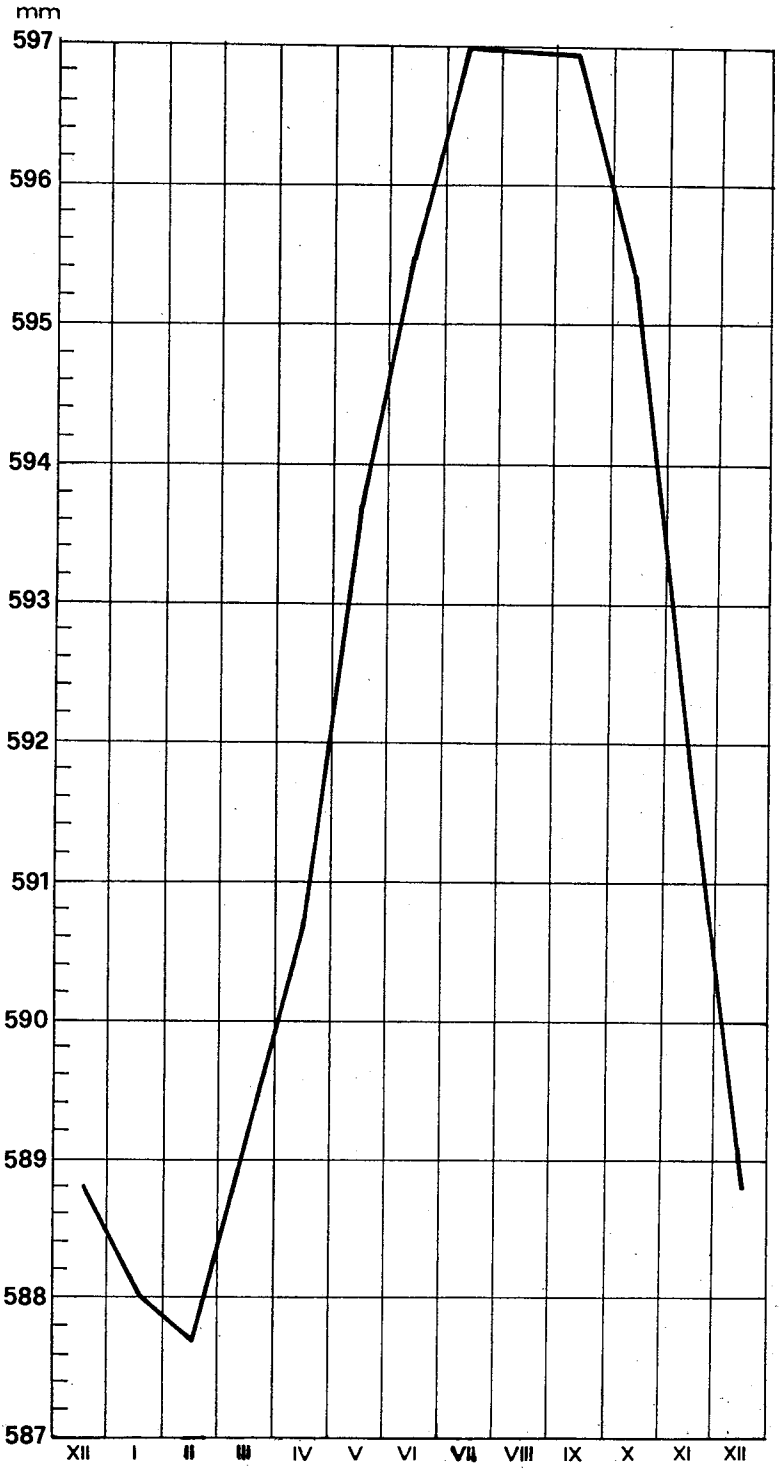
Sl. 2. Godišnji tok vazdušnog pritiska Bugojna (562 m)

uvis, i gore otiče u susedne (hladnije) krajeve. Na taj način, oticanjem vazduha vazdušni pritisak slabi na nekom mestu odakle otiče, a pojačava se tamo gde dotiče. Količina vodene pare utiče ovako na vazdušni pritisak: kad je nje više, pritisak je slabiji i obratno, jer je vodena para lakša od suvog vazduha. Nezavisno od stanja temperature vazduha i vodene pare, na veličinu vazdušnog pri-

Sl. 3. Godišnji tok vazdušnog pritiska Kalinovika (1073 m)

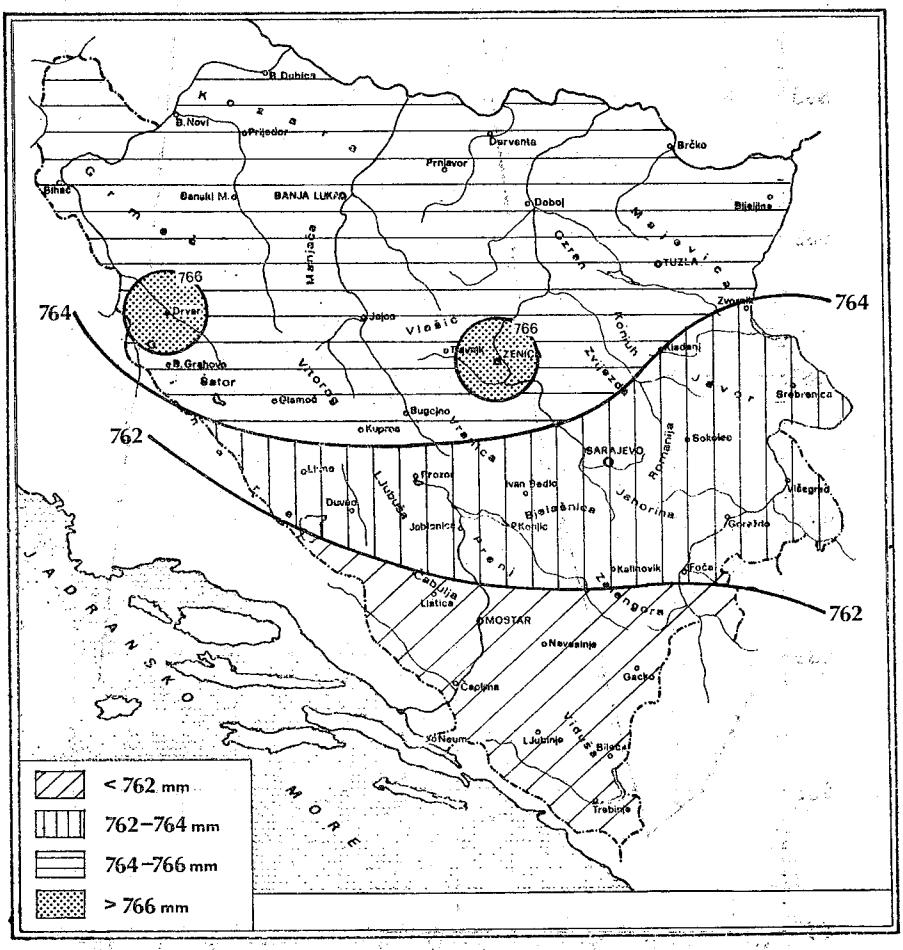
tiska utiču i strujanja prouzrokovana kretanjem vazdušnih masa. U ovom slučaju promena vazdušnog pritiska dinamičkog je karaktera, a u prethodnim ona je termičkog karaktera (Ako kretanja vazdušnim masa imaju uzlazni karakter, vazdušni pritisak opada, a ako vazdušna kretanja imaju silazni karakter onda vazdušni pritisak raste).

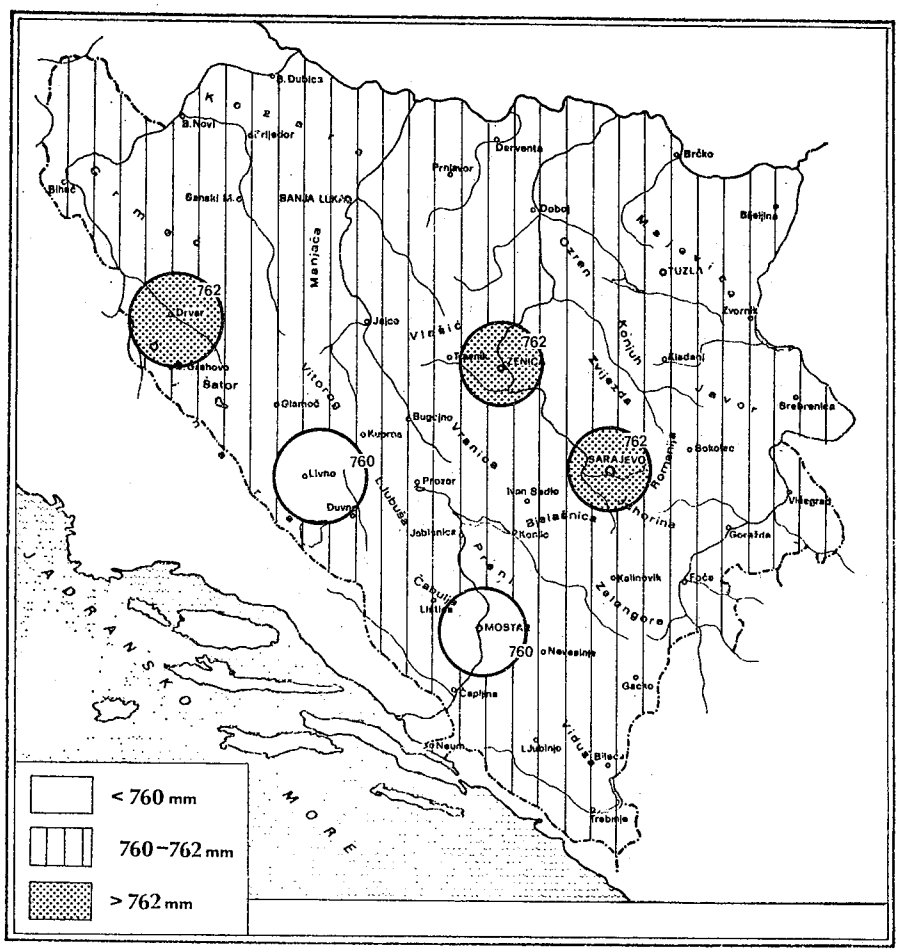
Sl. 4. Godišnji tok vazdušnog pritiska Bijelašnice (2067 m)

Opšti klimatski pregled rasporeda vazdušnog pritiska u Bosni i Hercegovini dat je za dva ekstremna meseca: januar (slika 5.) i jul (slika 6.), iz kojih se mogu izvesti neke karakteristike. Ali, prethodno treba naglasiti i sledeće: Vazdušni pritisak na manjem prostoru, kao što je to slučaj sa Bosnom i Hercegovinom se po pravilu vrlo malo menja (misli se na reducirani vazdušni pritisak na morski nivo), jer je dosta stabilan. Tim pre ako se radi o području koje je pretežno pod uticajem vazdušnog pritiska, u kojem je relativno jednolika raspodela vazdušnog pritiska. No, i pri ovakvoj raspodeli vazdušnog pritiska dosta su ispoljeni lokalni uticaji.

Raspodela vazdušnog pritiska u Jugoslaviji, a kamo li u još manjoj Bosni i Hercegovini, ne može se razumeti ako se ne obuhvati mnogo veće područje od te zemlje. Zbog toga će se uzeti u pomoć opšta raspodela vazdušnog pritiska za veći deo Evrope.

Sl. 5. Januarske izobare svedene na morski nivo

Sl. 6. Julske izobare svedene na morski nivo

Izobarska karta januara. Treba odmah napomenuti poznatu, ali važnu klimatsku činjenicu — da vodene mase maganiziraju u letnjoj polovini godine oko 16—20 puta više toplotne energije od jednake kopnene mase na istoj širini, te je izdaju u zimskoj polovini godine (kao što je, na primer slučaj i sa Jadranom). More je, iz tog razloga, zimi dosta toplije od kopna; pa se to ogleda i u temperaturama prizemnih slojeva vazduha, a preko ove i na veličinu vazdušnog pritiska. Pošto se jedan deo teritorije Bosne i Hercegovine neposredno naslanja na Jadran, i preko njega na Sredozemno more, a drugi se nalaze u njegovoj blizini, to će oni biti znatno topliji od predela koji se nalaze duboko u unutrašnjosti kopna i do kojih ne dopiru blagi uticaji mora. Dakle, vazduh ovih drugih biće hladniji, samim tim i vazdušni pritisak veći. Osim toga, unutrašnjost Balkalnskog poluostrva, zatim srednja i istočna Evropa, zimi

su pretežno pod uticajem azijskog (sibirskog) anticiklona, koji, najčešće, podržava suvo i vrlo hladno vreme. Ovaj anticiklon može imati više centara sa zatvorenom izobarom (od 765 mm ili većom) čiji se greben uvlači duboko prema jugozapadu Evrope i povezuje se sa azorskim anticiklonom, čije se jedno jezgro nalazi iznad Pirinejskog poluostrva (izobara od 766 mm). Ovi centri visokog pritiska su razdvojeni tzv. baričkim »sedlom« (To je prostor između dva anticiklona, u kojem je vazdušni pritisak obično raspoređen jednoliko, tako da su barički gradijenti vrlo neznatni). Na sedlima se susreću vetrovi iz različitih izvorišnih oblasti, gde se mešaju. Nadalje, sedla predstavljaju lak prolaz za depresije.

Nad Atlanskim okeanom u isto vreme se nalazi područje niskog pritiska, tzv. islandska depresija (razvijena je između južnog Grenlanda i Islanda), koja je toliko snažna-da se proširuje, s vremena na vreme, i na veći deo evropskog kontinenta, parališući u tom slučaju uticaj sibirskog i azorskog anticiklona.

Nad toplim Mediteranom, zajedno sa njegovim rubnim morima, stvaraju se sopstveni barometarski minimumi (leti to nije slučaj). Ovde se, uglavnom, mogu uočiti dva centra niskog pritiska. Jedan se nalazi iznad Italije a drugi iznad istočnog dela Mediterana (to je tzv. đenovnski i kiparski minimum). Neki meteorolozi i klimatolozi ističu i treće jezgro sa najnižim pritiskom u Jadranskom moru (oko ostrva Palagruže). To su plitke depresije, ali one imaju znatnog udela na vreme i klimu Bosne i Hercegovine.

Iz ovog pregleda proizilazi da teritorija Bosne i Hercegovine mora da pokazuje u januaru prilično oštre suprotnosti u vazdušnom pritisku, između južnih i jugozapadnih predela — s jedne strane, i severnih i severoistočnih — s druge strane. To se i na prvi pogled može zapazitti, ako zanemarimo lokalitete koji mogu da remete opštu raspodelu (slika 5.).

Dakle, prvi predeli (južniji) odlikovaće se nižim vazdušnim pritiscima, jer preko njih ili u njihovoj blizini često prolaze barometarske depresije koje su došle sa Atlanskog okeana ili su se stvorile iznad Mediterana,* hladniji su (nalaze se na većim geografskim širinama), uz to, iznad njih je pretežno stacioniran srednjoevropski ili ukrajinski anticiklon, što sve doprinosi da se odlikuju višim vazdušnim pritiscima. U svakom slučaju, vazdušni pritisci u mesecu januaru nisu niži od 761 mm niti viši od 765 mm. Jedini izuzetak čini Drvar i Zenica, gde je pritisak nešto viši od 776 mm.

Ucrtane izobare, kao i sve izolinije, ako zahvataju dovoljno veliko područje, zatvorene su krivulje. Na kartama koje obuhvataju samo mali deo Zemljine površine, kao što je to ovde slučaj, izobare mogu biti i otvorene. Nadalje, i njihov broj je mali, što takođe doprinosi težem razumevanju raspodele vazdušnog pritiska.

* a osim toga su i topliji. Drugi, pošto se nalaze u unutrašnjosti...

Posledica ovakvog rasporeda vazdušnog pritiska su preovlađujući vetrovi iz severnog kvadranta (severozapadno i severno strujanje). Drugim rečima, vazdušne mase ovde se kreću od viših prema nižim širinama, dakle iz hladnijih prema toplijim krajevima. Na prostoru jugozapadnog dela Bosne i Hercegovine lako se uočava da ucrtane izobare (od 762 i 764 mm) teku relativno blizu jedna drugoj, dok to nije slučaj na istoku zemlje. Ovo ukazuje na činje nicu da su ovde vetrovi jaki, dok su na istoku Bosne i Hercegovine slabiji (brzina vetra u nekom prostoru tim je veća, što su gušće izobare i obratno).

Ali u drugim delovima Jugoslavije strujanja su drugačija. Upoznajmo se ukratko sa njima. U istočnoj Srbiji preteže jugoistočno strujanje, a na severu Bačke i Banata strujanje je južno i jugoistočno. U Sloveniji i Istri javlja se severoistočno strujanje. Na krajnjem jugu naše zemlje, tj. u Makedoniji, javlja se severno i zapadno strujanje.

Izobarska karta jula. Već smo videli da na umerenim širinama, kopna pokazuju težnju da zimi imaju nisku temperaturu sa višim vazdušnim pritiskom, a leti je obratno: visoka temperatura sa nižim vazdušnim pritiskom. Okeani i mora imaju suprotne tendencije. Na njima su leti srazmerno niske temperature, a visok vazdušni pritisak, dok zimi vladaju srazmerno visoke temperature sa niskim vazdušnim pritiskom (to važi i za manja mora).

Po tome, raspored vazdušnog pritiska bio bi suprotan u odnosu na zimski (januarski). Međutim, ovo pravilo gotovo da i ne važi za Jadransko more (a i za Mediteran), jer je ono tek nešto hladnije od kopna. Dakle, preko leta ima visoku temperaturu te nije u stanju da znatnije ublaži toplotne uticaje kopna. Ovo pogotovu jer se uz samu obalu dižu Dinarske planine. Te gole krečnjačke mase leti se veoma jako zagreju, a to se odražava i na visinu vazdušnog pritiska. Pošto je rashlađujući uticaj Jadranskog mora ograničen na sasvim usku primorsku oblast, užu i beznačajnu nego zimi, to će i vazdušni pritisci na obali biti nešto veći (Lastovo-762 mm, Split—760 mm Dubrovnik—761 mm, Hercego-Novi—761 mm itd.), dok će krševito hercegovačko zaleđe imati niže vazdušne pritiske (Livno—759 mm, Mostar—759,8 mm). Odavde, prema unutrašnjosti, zbog planinskog karaktera temperature su sve niže, pa su zato vazdušni pritisci sve viši. Znači, dolaze do izražaja lokaliteti (vidi sliku 6). Drugim rečima, more sada nije u stanju da znatno utiče na raspodelu vazdušnog pritiska, kao što je to bio slučaj u januaru (i zimi takođe).

Ali za letnji raspored vazdušnog pritiska iznad Bosne i Hercegovine važniju ulogu imaju dinamički uslovi, a to su položaji aktivnih baričkih centara. Pođimo. redom.

Iznad Atlantskog okeana prostrana islandska depresija, koja zimi ima poseban značaj za vreme u Evropi, pa i za nas, gotovo je sasvim nestala; ali je ipak očuvano prostrano baričko polje sa prilično niskim pritiskom od arktičke Kanade do Skandinavije (U isto vreme, polje visokog vazdušnog pritiska nad Arktikom je pomereno ka Islandu).

Južna Evropa se nalazi pod dominancijom azorskog anticiklona, koji je sada pomeren više na sever, u saglasnosti sa prividnim godišnjim kretanjem Sunca. Njegov greben prodire na severoistok, donoseći razvedravanje i zahvata dobru polovinu Evrope, zajedno sa zapadnim Sredozemljem. Ovaj se uticaj oseća i u Jugoslaviji, pa samim tim i u Bosni i Hercegovini, jer se proširuje u vidu dugačkog jezika od jugozapada Evrope (Pirinejsko poluostrvo) pa sve do istočnih Karpata. Zbog toga je svuda razvijen veći vazdušni pritisak od 760 mm (to važi i za veći deo Jugoslavije). Ovo ima za posledicu da je vreme svuda po pravilu vedro i toplo, jer u svim oblastima sada preovlađuju spuštanja vazdušnih masa pa one, i pored visoke temperature, imaju visok vazdušni pritisak.

Sibirski anticiklon koji je u zimskoj polovini godine bio vrlo aktivan takođe nestaje, dok se nad ugrejanim evroazijskim kopnom stvara veliko područje niskog vazdušnog pritiska. Jezgro ovog niskog pritiska zahvata prostor od Persijskog zaliva pa sve do severne Indije.

Zbog ovakve opšte raspodele vazdušnog pritiska iznad Evrope, dobar deo Bosne i Hercegovine (kao i drugi delovi Jugoslavije) izloženi su s vremena na vreme vlažnim vazdušnim masama poreklom s Atlanskog okeana, koje pretežno dolaze sa severozapada. To je tzv. »monsunska cirkulacija« vazduha, čije se posledice osećaju i kod nas. Kad dospeju na toplo tle, ove vazdušne mase izazivaju kiše i snižavanje temperature. Na taj način su dosta ublažene velike žege, koje bi inače nastale usled geografskog položaja Bosne i Hercegovine, s velikim visinama sunčevih kulminacija u tome godišnjem dobu.

To je verovatno razlog da se u nekim mestima vazdušni pritisak poveća (Sarajevo, Zenica, Drvar), tako da srednji mesečni pritisak iznosi preko 763 mm, dok je u okolnim mestima niži, ali je viši od 760 mm. Međutim, neki predeli bliže moru (Livno, Mostar) takođe pokazuju specifičnosti (lokalitete) ali u suprotnom pravcu, jer su im pritisci nešto niži od 760 mm. Sva ostala mesta imaju srednji vazdušni pritisak koji se kreće oko 761 mm.

Ako se izuzmu navedeni lokaliteti (a oni su uvek prisutni i ne mogu se zanemariti), vazdušni pritisak u mesecu julu je manje-više jednoliko raspoređen, za što se ima zahvaliti uticaju azorskog anticiklona. Uočljivije promene mogu se primetiti tek na većoj površini nego što je to Bosna i Hercegovina.

U julu, kao i u drugim letnjim mesecima, srednja raspodela vazdušnog pritiska iznad Jugoslavije izgleda ovako: vazdušni pritisak uglavnom se smanjuje od severozapada ka jugoistoku, kao i od Jadranskog mora prema jugoistočnoj Evropi. Zbog takvog rasporeda vazdušnog pritiska i vazdušne mase, po pravilu, imaju prosečno kretanje prema jugoistoku. Ali ako bismo posmatrali strujanje vazdušnih masa iznad cele zemlje, onda bi se ono dopunilo sledećim: na zapadu naše zemlje, tj. u Sloveniji i Istri, vazdušno strujanje je upravljeno ka zapadu i jugozapadu. U istočnoj polovini zemlje (istočna Srbija) preovlađuje strujanje vazdušnih masa prema istoku, a u Makedoniji prema jugu. Na pučini Jadranskog mora (i zimi) preovlađuje severozapadno strujanje. Ova strujanja (i letnja i zimska) prikazana su na osnovu dominirajućeg pravca vetra na meteorološkim stanicama, ali se iz njega ne može zaključiti kolika je čestina ostalih pravaca vetrova.

ZAKLJUČAK. Ako se obe izobarske karte uporede, može se zaključiti sledeće:

1. Opšta raspodela vazdušnih pritisaka u ekstremnim mesecima u Bosni i Hercegovini nije isključivo uslovljena raspodelom toplote.
2. Zavisnost vazdušnog pritiska od temperature zapaža se samo u zimskom periodu, kad je najveća termička razlika između kopna i mora.
3. Leti ovi uticaji nisu mnogo izraziti, pa ih je teško i videti.
4. Letnja raspodela vazdušnog pritiska je posledica položaja azorskog maksimuma iznad Bosne i Hercegovine i nije ni u kakvoj vezi sa temperaturom vazduha.
5. Zimska raspodela vazdušnog pritiska umnogome zavisi i od depresija koje iz Atlantskog okeana putuju preko južne Evrope — s jedne strane i, od položaja evropazijskog anticiklona — s druge strane.
6. Vazdušni pritisci u januaru su 2 do 3 mm u proseku viši nego letnji.
7. Vazdušni pritisak na umerenim širinama je uslovljen u svojoj raspodeli i rotacijom, zbog čega nastaju poremećaji u velikim kretanjima vazdušnih masa.

Literatura:

1. Savezni Hidrometeorološki zavod: Meteorološki godišnjaci I, (1951—1970) Beograd
2. *Vujević Pavle*: Podneblje FNR Jugoslavije, Prirodno-matematički fakultet, Beograd
3. *Armanda Zore Mira:* Pomorska meteorologija, Institut za oceonografiju i ribarstvo, Split 1971.

4. *Pavišič Antun i Makljanić Berislav*: Meteorologija I, JRM, Split 1974.
5. *Vujević Pavle:* Meteorologija, Prosveta, Beograd 1948.
6. *Milosavljević Marko:* Naučna knjiga, Beograd 1967.
7. *Šegota Tomislav:* Klimatologija za geografe, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
8. *Simović Anton:* Meteorologija (udžbenik za pomorce), Školska knjiga, Zagreb 1970.
9. *Glbov Ž.:* Obšćaja klimatologija. Sofija 1953.
10. *Hromov S. P.:* Meteorologija i klimatologija DLA Geogr. fakultetov, Leningrad 1964.
11. *Bljutgen I.:* Geografija klimatov, Moskva 1972.

ZUSAMMENFASSUNG

LUFTDRUCK ÜBER BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA

RADMILO MILOSAVLJEVIĆ

Die jährlichen Veränderungen des Luftdrucks über Bosnien und der Herzegowina werden auf Grund der Lage der Extremwerte (Maximum und Minimum des Fuftdrucks) und der entsprechenden mittleren Schwankung in zwei Typen eingeteilt: gemässigter, bzw. Übergangs-Untertyp und Gebirgstyp.

Der Übergangs-Untertyp ist durch zwei Maxima des Luftdrucks gekennzeichnet, die um den beiden Solstitien auftreten, sowie durch zwei Minima des Luftdrucks, die zwischen ihnen vorkommen, d. h. um den Äquinoktien. Solch ein jährlicher Verlauf des Luftdrucks kommt in allen Orten Bosniens und der Hercegowina vor, ausser den Hochgebirgsorten.

Der Gebirgstyp ist durch ein Maximum (im Sommer) und ein Minimum (in Winter) des Luftdruckes gekennzeichnet.

Die Winter-Verteilung des Luftdrucks über Bosnien und der Herzegowina hängt vor allem von der Temperatur der Unterlage ab und auch von der Lage der barischen Systeme (Zyklone und Antizyklone). Die Sommer-Verteilung des Luftdrucks ist dagegen am meisten von dem azorischen Antizyklon abhängig, der in dieser Jahreszeit überwiegt.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
Sv. XXII god. 1978.
Sarajevo

RAZVOJ PRIVREDE BOSNE I HERCEGOVINE*

MILOŠ BJELOVITIĆ

Uloga privrede u razvoju ljudskog društva je od presudnog značaja. Geografski tretman privrede temelji se kako na geografskom rasporedu tako i na njenoj funkciji transformatora Zemljine površine. Geografiju, prema tome, manje interesuje tehnička, ekonomska, sociološka ili koja druga strana privrede, što međutim ne znači da ne treba voditi računa i o njima. Stoga geografija vodi računa o privredi prije svega kao o bitnom činiocu kojim ljudsko društvo utiče na razvoj geografske sredine.

Kroz razvoj privrede Bosne i Hercegovine može se pratiti razvoj geografskog lika i funkcija i nazrijeti budući razvoj privrede i geografske sredine. Ovakva razmatranja po prirodi priloga imaju uopšteni karakter, jer će se pojedine privredne grane razmatrati posebno. Ovaj pregled razvoja privrede treba zato da ukaže na opštu i zajedničku problematiku razvoja privrede i geografskog lika Bosne i Hercegovine.

1. Prva industrijalizacija — Austrougarski period (1878 — 1918)

Za objašnjenje sadašnjeg geografskog rasporeda privrede (posebno industrije), njene strukture i uloge u razvoju društva — dovoljno je ići u prošlost do vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Sve ono što karakteriše privrednu strukturu Bosne i Hercegovine, osim najnovijih grana (mašinogradnja na primjer), potiče iz vremena austrougarske vladavine. To ne znači da se u važnoj privrednoj grani, kao što je to poljoprivreda, ne treba osvrnuti i na prijašnje stanje, kad je ono imalo značajnu ulogu u razvoju te privredne grane.

Pojava nove, kapitalističke imperije sa visokim stepenom razvoja privrede i društva na teritoriji Bosne i Hercegovine, jednoj od

* Rad je dio projekta »Geografija Bosne i Hercegovine« kog je finansirala RZNR BiH a izrađen je u okviru Geografskog instituta Prirodno-matematičkog fakulteta Sarajevo.

najzaostalijih u Evropi, imala je za bitnu posljedicu temeljito i brzo mijenjanje privrednih i društvenih odnosa. Sa zakašnjenjem od oko 100 godina, u odnosu na Englesku i Francusku, otpočela je svojevrsna industrijalizacija, specifična po tome što nije proistekla iz dostignutog stupnja razvoja proizvodnih faktora, već iz težnje stranih i domaćih kapitalista da sa relativno malim ulošcima kapitala, aktiviranjem prirodnih i ljudskih resursa, izvuku velike profite (1,11). Bosna i Hercegovina je vijekovima bila istureni dio turske imperije a okupacijom od strane Austro-Ugarske postaje ponovno periferna zemlja velike imperije, sa važnim geografskim položajem prema jugoistoku Evrope (Balkanu) koji je ova imperija željela osvojiti. Nova država i novi društveni sistem imali su velik interes, kako u strateškom pogledu tako i u pogledu snabdijevanja sirovinama i nekim oblicima industrijalizacije za Bosnu i Hercegovinu, gdje su bili povoljni opšti ulovi za industrijalizaciju i stjecanje profita.

Iako ne treba zanemariti pokušaje turske vlasti poslije reformi polovinom XIX vijeka, da se na tlu Bosne i Hercegovine razvija privreda kapitalističkog — industrijskog tipa (pilane, pivare, ciglane, ceste, telegrafska mreža i željeznička pruga normalnog kolosjeka: Dobrljin — Banja Luka i dr.), treba istaći da su to bili samo izolovani pokušaji i da prva industrijalizacija u Bosni i Hercegovini počinje sa periodom austrougarske okupacije. Ekonomski i kulturni napredak krenuo je krupnim koracima zahvaljujući dolasku snažne kapitalističke države sa jakom prirednom, vojnom i tehničkom organizacijom, sa stručnim kadrom i velikim kapitalom koji je donosio veće profite u Bosni i Hercegovini nego u metropoli. U takvim okolnostima je normalna pojava nagli razvoj privrede u Bosni i Hercegovini (2,75—76). Pošto je razvoj industrije u Bosni i Hercegovini počeo sa austrougarskom vladavinom, a time i moderno privređivanje, teško je (ako ne i nemoguće) upoređivanje sa stanjem prije industrijalizacije. Na drugoj strani, ako se upoređuje razvoj privrede u Bosni i Hercegovini samo u austrougarskom periodu, dobiva se iskrivljena (uveličavajuća) slika usljed niske startne baze.

Austrougarska okupacija zatekla je Bosnu i Hercegovinu kao krajnje nerazvijenu provinciju, što se može dobro sagledati iz udjela oko 90% poljoprivrednog stanovništva (1879). Izbjegavanje rješavanja agrarnog pitanja i dovođenje stranog stručnog osoblja ogleda se u sporoj transformaciji ekonomske strukture stanovništva Bosne i Hercegovine, koja je još 1910. g. imala 87% poljoprivrednog stanovništva. Porast stanovništva Bosne i Hercegovine bio je visok (preko 20‰ godišnje), ali sa tendencijom brzog opadanja porasta (sa 24‰ u prvom na 14‰ u poslednjem periodu). Stanovništvo Bosne i Hercegovine poraslo je sa 1,2 miliona u 1879. g, na 1,9

miliona u 1910. g. ili za 164%. Struktura radnog stanovništva nije bila povoljna, jer je prevladavalo mlado stanovništvo i zaposleno u poljoprivredi. Razvoj radničke klase tekao je sporo i u posljednjoj deceniji austrougarske vlasavine bilo je oko 52.000 industrijskih radnika. Prema nezvaničnim izvorima, broj najamnih radnika se kretao oko 100.000 lica (3,159). Značajan je udio strane radne snage, koji se kretao oko 1/10 ukupnog broja. Međutim, stvarni utjecaj strane radne snage bio je dominantan, jer je ona upravljala privredom u perifernoj, kolonijalnoj pokrajini — što je i formalno, do 1912. godine, bila Bosna i Hercegovina u Austrougarskoj imperiji.

Jedna od bitnih pretpostavki industrijalizacije i kapitalističkog privređivanja bila je izgradnja savremenih puteva — željeznica i cesta. Prva pruga je izgrađena glavnim putnim pravcem Bosne i Hercegovine: Bosanski Brod — Sarajevo, uglavnom dolinom Bosne. Ova pruga je već 1882. g. izrađena do Sarajeva. Nešto kasnije, kroz tunel Ivan i dolinom Neretve, izgrađena je pruga: Sarajevo — Metković. Time je dovršena željeznička pruga vjekovnom osovinom bosansko-hercegovačkog prostora. Izgleda da je brzina gradnje, zbog vojnih potreba, bila odlučna za uvođenje sistema uskotračnih željezničkih pruga, koje su imale pionirsku ulogu u razvoju industrije Bosne i Hercegovine. Za vrijeme austrougarske vladavine izgrađeno je oko 1600 km pruga, od čega 1560 km uskog kolosjeka (4,335). Karakter privrede Bosne i Hercegovine može se vidjeti i u vlasništvu nad prugama, koje su bile sa 1/3 (518 km) privatne šumske željeznice (3,36). Može se reći da je u ovom periodu privreda, vojska i društvo Bosne i Hercegovine počivala na uskotračnom željezničkom saobraćaju.

Cestovni saobraćaj je bio drugi osnovni vid saobraćaja tog razdoblja. Iako se i on počeo razvijati pred kraj turske vladavine, tek u austrougarskom periodu je izrađena osnovna cestovna mreža Bosne i Hercegovine, i to tako temeljito — da se održala kao takva sve do najnovijeg perioda socijalističke industrijalizacije.

Prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine su takvog karaktera, da su rano zapažena i korištena kao snažan agens za razvoj privrede. To su bogatstva u drvetu, rudama metala i soli, a od industrijske etape razvoja na prvo mjesto dolazi ugalj (zeničko-sarajevski i tuzlanski basen).

Proizvodnja uglja je porasla sa 23.000 t. u 1885. g. na 973.000 t. u 1917. g., a broj zaposlenih sa 76 na 4.529 (3, 48). Proizvodnja uglja locirana je na 19 mjesta Bosne i Hercegovine, gdje su se nalazila veća ležišta uglja ili jači potrošači.

Drvna industrija je bila prva ne samo po broju preduzeća (20) nego i po kapitalu, broju zaposlenih i izvozu u Bosni i Hercegovini. Firmama kao Eisler i Ortlieb iz Zavidovića i DD O. Steinbeis iz

Dobrljina sa oko 10.000 radnika, 50 gatera i preradom od 1 miliona m^3 drveta — nije tada bilo ravnih u Evropi. Zato se tada (početkom ovog vijeka) u Evropi govori o izvozu drveta iz Bosne kao »bosanskoj opasnosti« (3, 65). Drvna industrija Bosne i Hercegovine je imala najadekvatniji geografski raspored, jer je bila vezana kako za sirovinsku bazu tako i za naselja i komunikacije.

Rudarstvo metala na tlu Bosne i Hercegovine ima tradiciju iz predistorije (bakar, olovo, srebro, zlato i željezna ruda). Bilo je osobito razvijeno u rimsko doba, a i jedan je od osnova srednjovjekovne bosanske države. U tursko doba zakonom je zaštićeno. Tako je tradicija prerade metala bila određena podloga za industrijski način proizvodnje — metalurgiju. Otvoreni su rudnici željezne rude pored Vareša i u doba I svjetskog rata u Ljubiji. Proizvodnja željezne rude porasla je sa 2.305 t. u 1880. g. na 535.000 t. u 1917. g. sa gotovo 4.000 zaposlenih (3, 48). Izgrađene su za tadašnje prilike moderne željezare u Varešu i Zenici, koje su zapošljavale 1 — 2.000 radnika i proizvodile oko 50.000 t. sir. željeza i do 40.000 t. valjanih proizvoda (3, 61—62). Kao što se može vidjeti, prvom industrijalizacijom je izgrađena solidna baza crne metalurgije Bosne i Hercegovine, iako u kolonijalnim uslovima privređivanja.

Hemijska industrija, iako samo sa 10 objekata, bila je po značaju ispred prehrambene i građevinske (sa 11 objekata) i locirana uglavnom u Lukavcu, Kreki (na soli tuzlanskog basena), ali i većim gradovima (3, 45—46). Prema tome, i ova industrijska grana se temelji na prirodnoj osnovi, što se u cjelini može konstatovati za sve industrijske grane utemeljene prvom industrijalizacijom u Bosni i Hercegovini.

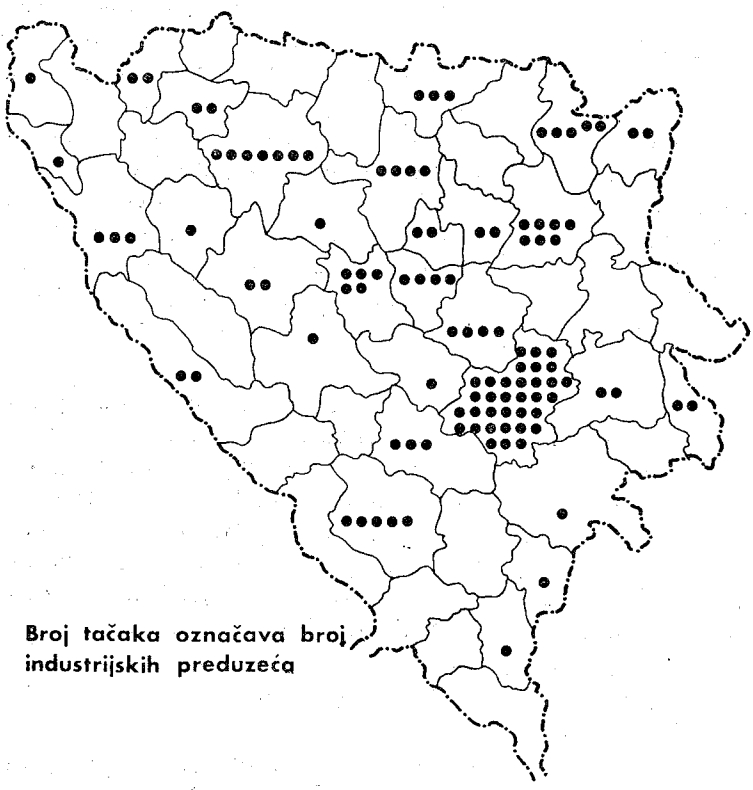
Kolonijalni karakter industrije u Bosni i Hercegovini sagledava se, pored ostalog, i u dominaciji eksportne industrije, koja je iako samo sa 65 preduzeća (54% ukupnog broja od 121 preduzeća) imala 85% svih radnika (oko 44.000) (3, 175). Bez obzira na činjenicu kolonijalnog karaktera industrije u Bosni i Hercegovini, treba imati na umu i mnogobrojne pozitivne posljedice industrijalizacije, koja je omogućila opšti društveni progres. Zato se ne možemo sasvim složiti sa tvrdnjom da je industrijska jednostranost deformirala cjelokupnu privredu Bosne i Hercegovine, u prvom redu njenu industriju i pravac njenog industrijskog razvoja opteretila teškim naslijeđem koje se osjeća i u njihovom današnjem životu (3, 181), iako stoje tvrdnje o jednostranosti privrede i industrije Bosne i Hercegovine. Bliže smo mišljenju da je u ondašnjim društvenim uslovima, u zemlji sa označenim prirodnim bogatstvima, najvećim dijelom bio predodređen razvojni put privrede i industrije. Kao argumenat iznosimo činjenicu da takva privreda i industrija Bosne i Hercegovine egzistira i pet decenija poslije nestanka Austrougarske! Zašto privreda i, posebno, industrija nisu bitnije izmijenjene

sve do najnovijeg perioda socijalističke industrijalizacije? Zato što su prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine kao i prethodni privredni razvoj već trasirali puteve razvoja privrede i industrije. Ostajemo pri mišljenju da je, uz sve slabosti, privreda Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine doživjela do tada neviđen uspon i da su prvom industrijalizacijom stvoreni solidni temelji za kasniji privredni razvoj. Austrougarskoj imperiji se daleko više može prigovarati što nije riješila osnovno društveno i privredno pitanje Bosne i Hercegovine —agrarno pitanje. Iako je dosta urađeno na otkupu kmetova, ipak je još 1910. g. u Bosni i Hercegovini bilo 111.033 kmetske porodice, odnosno kmetskim uslovima je živjelo 650.665 stanovnika ili jedna trećina tadašnjeg stanovništva (5, 72—73). Ovaj krupni društveni problem ostavljen je u naslijeđe novim državnim sistemima.

Bosna i Hercegovina je i poslije tri decenije vladavine moderne kapitalističke zemlje ostala periferna provincija sa siromašnim i nepismenim stanovništvom. Na selu je živjelo oko 85% stanovništva, dok je udio nepismenog stanovništva bio i veći! Tako je 1910. g. bilo oko 90% nepismenog stanovništva. Bez obzira na slabu masovnost školstva i kulture, treba ipak istaći izgradnju školskog sistema osnovnih i srednjih škola, administracije, sudstva, zdravstva, gradskih komunalija, parkova, oglednih poljoprivrednih dobara, električnih centrala. U nekim gradovima razvijala se i industrija, pored već spomenute izgradnje željezničke i cestovne mreže u Bosni i Hercegovini.

Austrougarska imperija, kao neprijatelj svih naših naroda, pokazala je svoj pravi karakter i u raspirivanje mržnje među narodima Bosne i Hercegovine na vjersko-nacionalnim osnovama, kako bi lakše njom upravljala i mirnije je pljačkala.

Geografski razmještaj privrednih, posebno industrijskih objekata Bosni i Hercegovini, jeste prostorni odraz prve industrijalizacije koja se temeljila na velikim prirodnim bogatstvima (drvo, ugalj, rude, so) i orijentacijom na izvoz. Zato je glavnina industrije smještena u dolini Bosne, posebno u sarajevsko-zeničkom basenu, gdje je koncentrisano preko 41% industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine u 1910. g. Samo u sarajevskom srezu bilo je 42 preduzeća ili 35% ukupnog broja. Vidljivo je da su veći gradovi, osim navedenog basena, privlačili industriju—što se dobro izražava na primjeru Banja Luke i Mostara. Sa Tuzlom je drugačiji slučaj, jer je njena industrija izgrađena na vlastitoj sirovinskoj bazi (ugalj i so). Izvan navedenog područja treba istaći industrijske objekte u Travniku, Bos. Petrovcu, Derventi i Brčkom. Može se reći da je geografski raspored industrije Bosne i Hercegovine uslovljen kako nalazi-

Karta 1: Geografski razmještaj industrije BiH (1910. g. po K. Hrelji)

štima sirovina tako i komunikacijama u riječnim dolinama i većim gradovima. Tada je već formirano jezgro u sarajevsko-zeničkom basenu, koji je imao gotovo polovinu industrijskih objekata pokrajine. Ne možemo se složiti sa konstatacijom da zbog kolonijalnog položaja Bosne i Hercegovine razmještaj industrije odaje sliku anarhičnosti, zbog čega su navodno, čitavi krajevi ostali bez ijednog značajnijeg industrijskog objekta (3, 113). Upravo geografski razmještaj industrije Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske vladavine pokazuje zakonitosti ovisnosti lokacije od prirodnih bogatstava, komunikacija i većih gradskih naselja. Ne treba optuživati strani kapitalistički sitsem što nije izvršio bolji geografski razmještaj industrije u Bosni i Hercegovini, jer to kapitalistički sistem nije radio ni u vlastitoj zemlji. Upravo je jedna od bitnih geografskih oznaka kapitalističke industrijalizacije—koncentracija proizvodnje na ekonomski najpovoljnijim mjestima.

2. *Privreda Bosne i Hercegovine u periodu Jugoslavije između dva rata (1918 — 1941)*

Bosna i Hercegovina se nakon vjekovnog perifernog geografskog položaja u turskoj imperiji, našla krajem 1918. godine prvi put u središtu nove državne tvorevine — Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca, od 1929. g. — Kraljevine Jugoslavije. Prije osvrta na značaj geografskog položaja Bosne i Hercegovine u novoj državi Južnih Slavena, treba spomenuti teška ratna razaranja tokom I svjetskog rata. Direktni i indirektni ljudski gubici Bosne i Hercegovine u I svjetskom ratu mogu se procijeniti na oko 400.000, jer je ova pokrajina u 1921. g. imala 1,9 miliona stanovnika, to jest kao i 1910. godine! I privreda Bosne i Hercegovine, dijelom i zbog svoje strukture, teško je oštećena u ratu i neposredno poslije rata, kad je ostala bez kapitala.

Geografski položaj Bosne i Hercegovine u novoj državi postao je centralan u fizičko-geografskom smislu, dok to iz brojnih razloga nije mogao da bude u društveno-geografskom smislu. Bosna i Hercegovina je zbog uskotračne željezničke mreže ostala gotovo izolovana od zemlje (ublažene spojem sa Srbijom kod Vardišta), a njenu teritoriju samo na sjeveru dotiče glavna državna saobraćajnica dolinom Save. Zato je, međutim, put dolinom Bosne i Neretve postao značajan transverzalni pravac Jugoslavije, čiju je jaču afirmaciju onemogućavala uskotračna željeznička mreža. Centralni geografski položaj Bosne i Hercegovine u novoj državi pružao je niz prednosti koje nisu bile korištene sve do pred II svjetski rat, kad je već bilo suviše kasno da taj položaj dođe jače do izražaja (2, 99).

Krupne revolucionarne promjene u Evropi, do kojih je došlo pod uticajem Oktobarske revolucije u Rusiji, digle su na noge milione ugnjetenih i prisilile buržoaziju na povlačenje. Tako je u novostvorenoj državi već 1919. godine pod pritiskom masa donesen zakon o agrarnoj reformi, koji je—prema nepotpunim podacima—u Bosni i Hercegovini koristilo oko 250.000 porodica, dobivši 1,4 miliona ha zemlje. Time su bitno izmijenjeni posjedovni odnosi u agraru.

Istovremeno se vrši smjena vlasništva nad kapitalom u privredi Bosne i Hercegovine, tako da raniji državni kapital (rudnici, željeznica) prelazi u ruke nove države; dok je privatni kapital stranaca podlegao zakonu o sekvestraciji strane imovine. Tako je napr. nastalo i državno preduzeće »Šipad«.

Poslijeratne teškoće pratile su privredu Bosne i Hercegovine nekoliko godina. Porast proizvodnje je bio kratkog vijeka, jer dolazi svjetska kriza tridesetih godina. Novi uspon proizvodnje počinje poslije 1935. godine. U poređenju sa austrougarskim periodom industrijska proizvodnja je znatno napredovala, posebno rudarstvo

i crna metalurgija. Tako je proizvodnja uglja porasla na 1,4 milion tona ili udvostručena. U 1939. g. proizvodnja uglja je bila 1,8 mil. t., ili 25% državne proizvodnje. Proizvodnja željezne rude povećana je na 609.000 t. ili 9/10 državne proizvodnje (6, 93), prema 220.000 t. u 1913. g. Udvostručena je i proizvodnja čelika sa 34.000 t. u 1913. g. na 77.000 t. u 1939. g. (6, 93). Od novih ruda treba istaći boksit u Hercegovini, koji se izvozi preko Metkovića, a čija je proizvodnja u 1939. g. bila 177.000 t. ili četvrtina državne proizvodnje (6, 93). Znatno se razvila Željezara Zenica, koja je sa 4000 radnika postala jedno od najvećih preduzeća u državi, a sa koncernom »Jugočelik« ujedinila je rudnike željezne rude i željezare u jedinstvenu organizaciju (7, 20). U dolini Bosne (Ilijaš i Vogošća) počela je izgradnja specijalnih objekata.

Gledano u cjelini, privredni razvoj Bosne i Hercegovine je bio spor i zaostajao je za razvojem većeg dijela Jugoslavije. Tako je broj novih fabrika u Bosni i Hercegovini (od 1918—1938) bio 129, koje su sa ranijim činile ukupno 299 fabrika sa preko 31.000 radnih mjesta (6, 93). Sporijem privrednom razvoju bio je suprotan brži porast stanovništva, koje je raslo po stopi od 23‰ ili za oko 400.000 ljudi u deceniji 1921 — 1931. Tad je Bosna i Hercegovina imala oko 2,3 miliona stanovnika. Ako se pretpostavi nešto manji porast stanovništva u deceniju 1931 — 1941, to znači da je Bosna i Hercegovina pred II svjetski rat u našoj zemlji imala oko 2,65 miliona stanovnika. Spor privredni razvoj vidi se i u sporoj transformaciji ekonomske strukture stanovništva. Tako je Bosna i Hercegovina u 1931. g. imala u poljoprivredi 83% svega stanovništva, prema 87% u 1910. godini. To znači da je u II svjetski rat Bosna i Hercegovina ušla sa oko 4/5 agrarnog stanovništva, dakle kao veoma nerazvijena.

U pogledu saobraćajnica nešto je učinjeno izgradnjom uskotračnih pruga: Ustiprača—Foča i Trebinje—Bileća (Nikšić). Izgrađena je pruga normalnog kolosijeka: Bosanski Novi — Bihać, a započeta je gradnja pruge: Bihać—Knin.

Privreda Bosne i Hercegovine između dva rata razvijala se usporeno i u oscilacijama, što je bio slučaj i sa svjetskom kapitalističkom privredom. Tako je Bosna i Hercegovina dočekala II svjetski rat kao izrazito agrarna pokrajina, iako sa značajnim osnovama industrije (u rudarstvu i crnoj metalurgiji).

3. Privreda Bosne i Hercegovine u Socijalističkoj Jugoslaviji (1945 — 1975)

Jedan od problema izlaganja razvoja savremene privrede, socijalističke privrede Bosne i Hercegovine i Jugoslavije kao cjeline, jeste periodizacija. Čini nam se da razvoj privrede Bosne i Herce-

govine i naše zemlje tokom socijalističke izgradnje u periodu 1945 — 1975. sa geografskog aspekta možemo podijeliti na tri razdoblja:

1. Centralizovano privređivanje (1945 — 1955)
2. Decentralizacija privrede (1956 — 1965)
3. Samoupravljačko privređivanje (1966 — 1975)

Svjesni smo slabosti ovakve periodizacije, koja na prvi pogled izgleda mehanička. Takođe smo svjesni da nije moguće privredne i društvene procese vremenski tačno podijeliti, jer upravo takvi procesi prelaze jedni u druge i egzistiraju istovremeno i na istom prostoru. Geografiji, kao i drugim disciplinama, nužna je podjela iz praktičnih razloga, jer je privređivanje u različitim periodima bilo različito. Za geografske potrebe bitna je ispravnost podjele na tri veća razdoblja, dok je diskutabilna, ali i sporedna, tačnost podjele u vremenskom smislu.

3.1. Centralizovano privređivanje (1945 — 1955)

Period centralizovanog privređivanja podijelićemo na nekoliko manjih razdoblja, koja su se međusobno znatno razlikovala. Valja se osvrnuti na razdoblje II svjetskog rata i njegove posljedice, razdoblje Obnove (1945 — 1946), Prvi petogodišnji plan (1947 — 1951), razdoblje 1948—1953. i posljednje razdoblje prelaska na komunalni sistem upravljanja i privređivanja (1954—1955). Ideje radničkog i društvenog samoupravljanja počinju se realizirati Zakonom iz 1950. godine.

Bosna i Hercegovina je bila područje najžešćih borbi tokom NOR-a, a time i ratnih razaranja. Na njenom tlu je bilo, od kraja 1941. godine pa do polovine 1944. godine, vrhovno vojno i političko rukovodstvo NOR-a. Na teritoriji Bosne i Hercegovine udareni su temelji nove Jugosalvije, na zasjedanjima u Bihaću (1942) i Jajcu (1943). Upravo u ratnim uslovima najbolje je došao do izražaja centralni geografski položaj Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji. Ciljevi NOR-a počeli su se ostvarivati već u ratu. Neposredno poslije rata donesen je Zakon o agrarnoj reformi, kojim su razriješeni stari agrarni odnosi.

Razdoblje 1945—1946. godine dobro je izraženo pojmom Obnova, koja je počela u drugoj polovini 1945. godine i završila se krajem 1946. godine. Do tada neviđenim radnim elanom miliona radnih ljudi, u najkraćem mogućem roku, izvršena je obnova razrušene privrede, komunikacija i naselja. Već u 1946. godini premašena je predratna proizvodnja, pa je naredne godine moglo da počne razdoblje planskog privređivanja.

Iz Bosne i Hercegovine je u 1945—1946. godini iseljeno oko 13.000 porodica (6,95) sa oko sedamdesetak hiljada agrarnog sta-

novništva, koje je agrarnom reformom dobilo zemlju, najvećim dijelom u Vojvodini.

Bosna i Hercegovina je u periodu 1945—1955. godine imala veoma važan geografski položaj u Jugoslaviji, važan kao i u II svjetskom ratu; sada važan zbog velikih potreba cijele zemlje za sirovinama kojih je ona imala u izobilju (ugalj, drvo, rude, metali). Industrijalizacija, kao osnovni metod socijalističke izgradnje naše zemlje, počela je prvim petogodišnjim planom (1947—1951) i njim je prostoru Bosne i Hercegovine pripala prvorazredna uloga, kako zbog velikih prirodnih bogatstava tako i zbog razvoja bazične industrije i državnog, centralizovanog načina upravljanja i privređivanja. U periodu 1948—1953. godine prostor Bosne i Hercegovine dobiva na značaju zbog međunarodnog geografskog položaja naše zemlje, uslovljenog Rezolucijom IB-a i tek u razdoblju 1954—1955. godine geografski položaj republike u zemlji počinje da slabi.

U razdoblju Obnove, već 1946. godine, izgrađena je prva omladinska pruga u Jugoslaviji: Brčko—Banovići (80 km) kao važna spona rudnika mrkog uglja u Bosni i potrošača na sjeveru zemlje. Naredne, 1947. godine izgrađena je omladinska pruga dolinom Bosne: Šamac—Sarajevo (242 km) koja ima istorijsko značenje kao jedna od bitnih pretpostavki druge industrijalizacije Bosne i Hercegovine tokom socijalističke izgradnje. Nešto kasnije je izgrađena (1953.) i treća omladinska pruga: Doboj—Banja Luka (95 km), koja je povezala u jednu cjelinu željezničke pruge normalnog kolosijeka u Bosni i Hercegovini. Nigdje u Jugoslaviji nije izgrađeno toliko željezničkih pruga tokom socijalističke izgradnje kao u Bosni i Hercegovini, što je posljedica njenog geografskog položaja u zemlji i uskotračne željezničke mreže. Izgradnja željezničkih pruga normalnog kolosijeka bila je jedna od pretpostavki industrijalizacije Bosne i Hercegovine i njenog pretvaranja od agrarno-industrijske u srednje razvijenu industrijsko-agrarnu republiku.

U izgradnji pruge Šamac—Sarajevo učestvovalo je oko 200.000 omladinaca iz cijele zemlje i nekoliko desetina hiljada je ostalo da radi na velikim gradilištima prvog petogodišnjeg plana (Zenica, Sarajevo, Doboj). Prvi petogodišnji plan donesen 1947. godine temelji se na izgradnji objekata bazične industrije: energetike, rudarstva, crne metalurgije i teške mašinogradnje. U takvom planu istaknuto mjesto pripalo je prostoru Bosne i Hercegovine. Počela je izgradnja novih te proširenje i modernizacija starih rudnika uglja i željezne rude, cesta i pruga, željezara i hidrocentrala širom Bosne i Hercegovine.

Centralizovano državno upravljanje privredom i društvom bitna je oznaka cijelog perioda, pa je zato udio investicija u industrijalizaciju Bosne i Hercegovine bio izuzetno visok. Tako su u peri-

odu 1947—1952. g. investicije kretale se 19,5% državnih investicija, odnosno 10.116 miliona dinara prema 52.700 miliona (8, 237).

Razdoblje od 1948—1953. g. karakteriše se najtežim uslovima privređivanja i socijalističke industrijalizacije kao posljedica Rezolucije. Naša je zemlja morala odustajati od gradnje ili modificirati već predviđene objekte. U Bosni i Hercegovini, zbog njenog centralnog geografskog položaja, gradi se specijalna mašinsko-hemijska industrija — koja je postala temelj mašinogradnje. Dakle, tek socijalistička industrijalizacija donijela je Bosni i Hercegovini mašinogradnju, taj simbol industrijalizacije uopće (7, 23).

U periodu 1947—1954. g. u industriju i rudarstvo Bosne i Hercegovine investirano je 236.494 miliona din. ili 61% svih investicija. Najviše je investirano u crnu metalurgiju (20%), u preradu uglja (10%) i elektroprivredu (12%) (6, 95—96). To je vrijeme izgradnje hidroelektrane Jablanica i Željezare Zenica, i njeno pretvaranje u prvi metalurški kombinat crne metalurgije u Jugoslaviji. Dovršavanje ili puštanje u pogon krupnih objekata izvršeno je u tom periodu.

U izuzetno teškim uslovima socijalističke izgradnje zemlje dolazi do najave novog načina privređivanja Zakonom o radničkom upravljanju fabrikama (1950. godine), koji se iz temelja razlikuje od tadašnjeg centralizovanog upravljanja. Fabrike se predaju na upravljanje radnicima, rađa se novi privredni i društveni sistem — koji će kasnije prerasti u društveno, socijalističko samoupravljanje.

Kao posljedica temeljitih privrednih i društvenih transformacija u Bosni i Hercegovini jeste deagrarizacija i urbanizacija, koje proizilaze iz socijalističke industrijalizacije. Proces transformacije društva može se dobro pratiti u nekim strukturama stanovništva Bosne i Hercegovine.

Tabela 1. Porast stanovništva B i H i izmjena ekonomske strukture u periodu 1948—1953.

Godina popisa	Broj stan. u 000	Porast u ‰	Poljoprivredno stanovništvo	Ostalo
1948.	2.565	22‰	72%	28%
1953.	2.843		62%	38%

Osim visokog porasta stanovništva, ističe se nagla izmjena njegove ekonomske strukture, jer je za pet godina smanjen udio poljoprivrednog stanovništva za 10%! Za ovakvu izmjenu trebalo je 60 godina vladavine Austrougarske i međuratne Jugoslavije! Broj radnika u društvenom sektoru privrede Bosne i Hercegovine u 1955. g. je bio 291.000 ili utrostručen u odnosu na predratno sta-

nje (9, 76). U istom razdoblju porastao je udio nacionalnog dohotka Bosne i Hercegovine sa 78% jugoslavenskog u 1947. g. na 83% u 1952. godini (10,50). Bosna i Hercegovina je po visini nacionalnog dohotka zauzela četvrto mjesto, umjesto ranijeg petog, u državi.

Proizvodnja uglja je silno povećana — sa 1,7 mil. t. u 1946. g. na 5,8 mil. t. u 1955. g., odnosno sa 26% na 38% državne proizvodnje. Slično je bilo i sa porastom proizvodnje crne metalurgije, u kojoj je Bosna i Hercegovina davala polovinu državne proizvodnje (9, 142—143). To je bilo vrijeme puštanja u rad koksara, visokih peći, čeličana, hidroelektrana i drugih krupnih objekata.

Privreda Bosne i Hercegovine dala je velik udio industrijalizaciji izvozom u inostranstvo, prije svega drveta i ruda. Glavnina investicija je išla u bazične industrijske grane, ali je nešto investicija išlo i u prerađivačke grane (tekstilna, papirna i dr.).

U ovoj teškoj etapi razvoja naše zemlje izvršene su promjene istorijskog značaja—ne samo u industrijalizaciji nego i na polju školstva, kulture i obrazovanje, zdravstva i društvenog razvoja kao cjeline. Otvorene su Više pedagoške škole u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci, a 1949. godine otvoren je prvi Univerzitet u Bosni i Hercegovini (u Sarajevu). To je razdoblje stvaranja temelja moderne i savremene, industrijsko-agrarne socijalističke Bosne i Hercegovine.

U etapi 1953—1955. godine vrši se ubrzani proces decentralizacije privređivanja, prelazak na komunalni administrativni sistem (1955), jača radničko samoupravljanje, napušta se sistem radnih zadruga (Zakonom iz 1953), jer nisu imale realnih osnova za razvoj. Dovršavaju se ključni objekti prvog petogodišnjeg plana, a opšte prilike i položaj naše zemlje u Evropi i svijetu postaju veoma dobri. Tada se rađaju ideje o nesvrstanosti na spoljnopolitičkom planu.

3. 2. Decentralizacija privređivanja (1956—1965)

Karakteristika ovog perioda razvoja jeste ne samo decentralizacija privređivanja nego i decentralizacija administrativnog upravljanja (jačanje komunalnog sistema) i jačanje republika kao nosioca privrednog razvoja. Sve manje se dalja industrijalizacija bazira na gradnji objekata teške industrije, a rastu ulaganja kapitala u razvoj prerađivačkih industrijskih grana. U takvim prilikama smanjuju se investicije u privredi Bosne i Hercegovine, čija je posljedica zaostajanje ove republike za razvojem Jugoslavije koje se produžilo i u treći period privrednog razvoja.

Privreda Bosne i Hercegovine temelji se na bazičnoj industriji i rudarstvu; bez krupnih investicija u te grane ona dolazi u nepovoljan položaj, posebno i zbog činjenice da su postojeći objekti građeni za potrebe privrede cijele zemlje. U periodu 1958—1962. g. in-

vesticije Bosne i Hercegovine su pale na manje od 13% državnih, prema prethodnih i 20% (10, 72). U odnosu na investicije po stanovniku situacija se još jače izmijenila, jer su u 1952. g. investicije u Bosni i Hercegovini bile 148% jugoslovenskog prosjeka, a u 1962. g. su pale na samo 72% tog prosjeka!

Druga karakteristika privređivanja ovog perioda jeste prelaženje sa ekstenzivnog na intenzivan način privređivanja. Ovaj proces se dobro vidi u politici zapošljavanja. Umjesto dotadašnjeg sveukupnog zapošljavanja, prelazi se na selektivni sistem. Traži se viša kvalifikacija. Pojavljuje se nezaposlenost. Princip rentabilnosti privređivanja dolazi sve više do izražaja. Otvorenost prema svjetskom tržištu postaje veća, a time oscilacije svjetske privrede jače utiču i na našu privredu. Zbog težeg zapošljavanja radna snaga iz Bosne i Hercegovine kreće prema razvijenim dijelovima Jugoslavije, a zatim — od 1960. g. — i preko granice, u Austriju i SR Njemačku. Ipak, bez obzira na složenije probleme privrednog razvoja, broj zaposlenih je u porastu—sa 317.000 u 1956. g. na 500.000 u 1965. godini.

Bosna i Hercegovina polovinu ovog perioda (1957—1961) nije imala status nerazvijene republike, pa je i na taj način bila smanjena mogućnost njenog bržeg razvoja. Istovremeno dok su proizvodi bazične industrije imali plafonirane cijene, to nije bilo sa proizvodima prerađivačke industrije. Time je privreda Bosne i Hercegovina znatno oštećena. Ovaj problem se provlači i u treći period razvoja, a značajan je za Republiku kao cjelinu zbog njene privredne strukture.

Bez obzira na ove probleme u razvoju, socijalistička industrijalizacija Bosne i Hercegovine se ne samo nastavila nego i intenzivirala. Krupne posljedice socijalističke industrijalizacije dolaze do izražaja i u međusobnim odnosima privrednih grana. Tako je prije 1960. g. industrijska proizvodnja po vrijednosti pretekla poljoprivrednu proizvodnju. Prema popisu stanovništva iz 1961. g. udio stanovništva koje živi od primarnih djelatnosti smanjen je na 50%. Tako je Bosna i Hercegovina, i po ekonomskoj strukturi stanovništva, postala od agrarne industrijsko-agrarna zemlja.

Porast stanovništva se smanjuje na 19‰ u periodu 1953—1961. g., a broj nepismenog stanovništva sa 40% na 32‰. Uvodi se obavezno osmogodišnje osnovno školovanje.

U ovom periodu počinje izgradnja druge magistralne željezničke pruge normalnog kolosijeka: Sarajevo — Ploče. Naglo počinje da raste uloga cestovnog saobraćaja, pa se prelazi ubrzanim tempom na modernizaciju ili izgradnju sasvim novih cestovnih pravaca. Ipak, tek krajem ovog perioda asfaltne ceste su jedinstvene samo na jednom dužem potezu (Tuzla—Sarajevo—Metković), dok su na ostalim putnim pravcima u različitim fazama izgradnje.

Najvažnija geografska posljedica sistema decentralizacije upravljanja privredom i društvom jeste prenos akumulacije kapitala iz centara države i republika u svaku opštinu, tamo gdje su akumulacije i nastale. Umjesto principa koncentracije industrije u najpovoljnijim, ali užim prostorima, sada se vrši sistematska industrijalizacija disperzijom na znatno širim prostorima Bosne i Hercegovine i naše zemlje. Krupna industrijska preduzeća iz već postojećih centara vrše izgradnju manjih industrijskih objekata u svim opštinama Republike. Istovremeno se vrši plansko ulaganje sredstava za nerazvijena područja. Na taj se način omogućava ne samo pravilniji geografski raspored industrije nego i realizacija jednog od osnovnih postulata socijalizma, podjednakog razvoja svih prostora i svega stanovništva.

3. 3. Samoupravljačko privređivanje (1966 — 1975)

Ovaj se period karakteriše daljim razbijanjem ostataka centralističkog privređivanja, osamostaljivanjem i jačanjem uloga državnosti republika i pokrajina, njihovog direktnog učešća u međunarodnoj razmjeni. To je doba prerastanja radničkog u društveno samoupravljanje i organizovanja privrede na novim, samoupravnim principima. Pri kraju tog perioda donesen je novi Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1974), prema kojem se vrši organizovanje privrede i društva u cjelini—na potpuno samoupravljačkim principima.

U prvom dijelu ovog perioda naglašena je uloga privredne reforme, koja se u suštini svodi na intenzivniju proizvodnju. Princip rentabilnosti, privredni račun i zakonitosti tržišne proizvodnje socijalističkog, samoupravnog tipa — dolaze sve više do izražaja. Zaoštrava se problem nezaposlenosti i kvalifikacione strukture zaposlenih. Ugalj kao izvor energije potiskuje nafta, što rudnike uglja u Bosni i Hercegovini dovodi u težak položaj.

Drugi dio ovog perioda ponovo donosi privrednom razvoju Bosne i Hercegovine neke, već stare, komparativne prednosti. Prevladava shvatanje da se privreda treba zasnivati što je moguće više na vlastitim sirovinama. To je dobrim dijelom posljedica poskupljenja sirovina na svjetskom tržištu poslije 1973. g., kad je kriza snabdijevanja svjetskog tržišta naftom ukazala na viziju nestanka ovog izvora energije. Bosna i Hercegovina sa velikim prirodnim bogatstvima (ugalj, drvo, rude metala i nemetala), ponovno postaje značajan činilac u okviru cijele zemlje. Sada se, međutim, problemi daljeg privrednog razvoja republika i zemlje kao cjeline temelje na samoupravnom dogovaranju i sporazumijevanju. Tako napr. SR Hrvatska i Slovenija ulažu kapital u izgradnju termoelektrana u Bosni i Hercegovini za svoje potrebe. Problem razvoja rudnika

uglja, željezne rude i drugih rudnika—počinje se rješavati na potpuno samoupravnim načelima.

Investicije u privredi Bosne i Hercegovine u ovom periodu rasle su sa 13 — 14‰ u vremenu 1968—1972. g. (10, 72) na 17‰ jugoslovenskih investicija u posljednjim godinama perioda (1973—1975) (12, 508), što je znatno više nego u dužem prethodnom periodu, ali još uvijek nešto niže nego što je udio stanovništva Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji (oko 18,6‰).

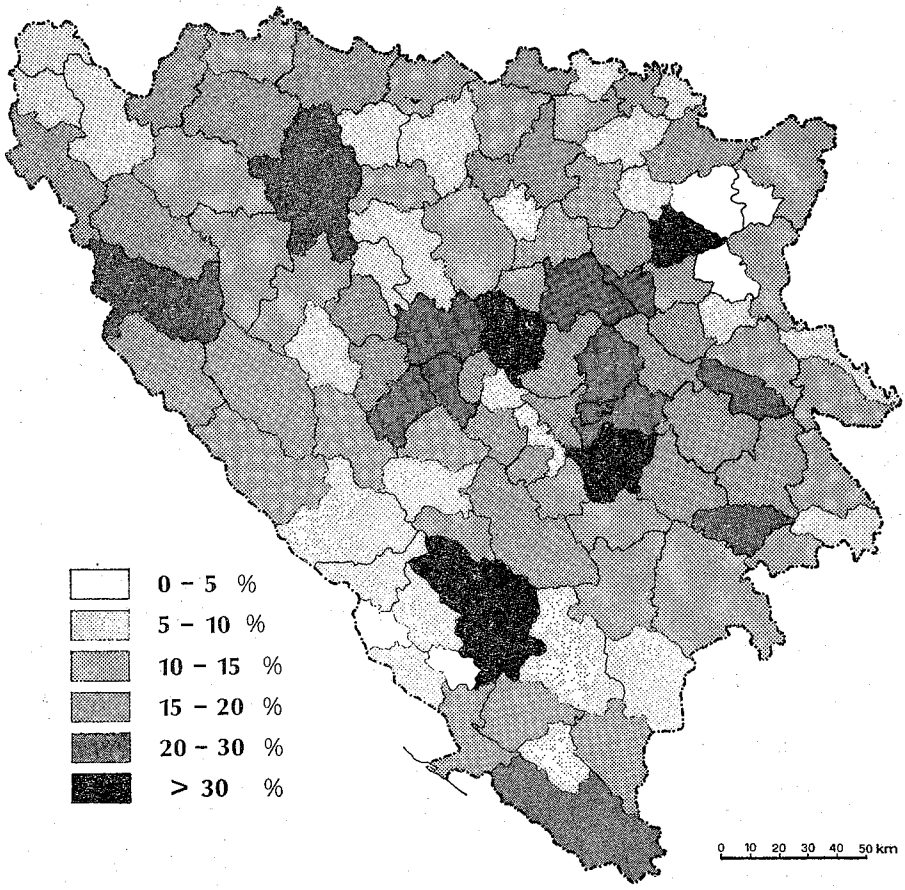
Stanovništvo Bosne i Hercegovine poraslo je u ovom periodu sa 3,5 miliona u 1966. g. na oko 3,9 miliona u 1975. g. što odgovara porastu od 14‰ godišnje. Prirodni priraštaj je smanjen sa 20‰ u 1966. g. na 13‰ u 1975. g. što je dobar pokazatelj demografskih kretanja. Iseljavanje stanovništva iz Bosne i Hercegovine nastavlja se, ali sada se težištem na Hrvatsku i Sloveniju, ali i iseljavanje u inostranstvo. Na privremenom radu u inostranstvu (najvećim dijelom u SR Njemačkoj) u 1971. g. je bilo 126.000 lica ili gotovo 1/10 ukupnog aktivnog stanovništva Republike.

Broj zaposlenih je porastao sa 493.000 u 1966. g. na 677.000 u 1975. g. Uočljiv je slabiji porast zapošljavanja, što je posljedica i reformskog načina privređivanja. Udio zaposlenih u ukupnom stanovništvu iznosi samo 17%. Tek u 1975. g. ukupan broj zaposlenih u Bosni i Hercegovini izjednačio se sa brojem zaposlenih u Sloveniji, koja ima dva put manje stanovništva.

Bitne posljedice socijalističke industrijalizacije jesu deagrarizacija i urbanizacija stanovništva, što se dobro može pratiti po smanjenju udjela poljoprivrednog stanovništva. Ovo se stanovništvo smanjilo sa 50% u 1961. g. na 40‰ u 1971. g. Ako se ovaj trend nastavio, a nema razloga da nije tako, to se u 1975. g. udio poljoprivrednog stanovništva smanjio na 35%. To znači da je i po ekonomskoj strukturi stanovništva Bosna i Hercegovina postala industrijsko-agrarna zemlja. Pokazatelji izvora prihoda domaćinstava 1961.g. i 1971.g. mogu ilustrovati proces deagrarizacije. Udio prihoda domaćinstava iz poljoprivrede smanjen je sa 36% na 27,5‰, a udio domaćinstava sa mješovitim izvorima prihoda sa 27% na 15%; dok je istovremeno porastao udio prihoda iz nepoljoprivrednih djelatnosti — sa 37% u 1961. g. na 57,5% svih domaćinstava u 1971. g. Tako su nepoljoprivredne djelatnosti definitivno preuzele vodeće mjesto u izvoru prihoda stanovništva, što je jedna od bitnih posljedica procesa industrijalizacije.

Geografski raspored industrije i stepen industrijalizacije Bosne i Hercegovine može se pratiti kako po indikatoru »relativne gustoće industrije« tako i po udjelu zaposlenih u ukupnom stanovništvu. Indikator relativne gustoće industrije predstavlja odnos između % područja u ukupnom broju zaposlenih u industriji i rudarstvu više % područja u ukupnoj vrijednosti nacionalnog dohot-

ka od industrije u republici kroz % udio područja u površini republike više % udio stanovništva područja u stanovništvu republike. Prema istraživanjima K. Papića (20,87) od ukupno 17 područja BiH najveći indikator gustoće industrije imaju sljedeća 4 područja: Zeničko-travničko 2,4, Sarajevsko 2,2, Tuzlansko 1,8 i Visočko-vareško 1,6. Ostala su područja ispod republičkog prosjeka, kom je nabliže Mostarsko područje (09). Slijede područja: Dobojsko (0,8), Banjalučko (0,8), Prijedorsko (0,8), Jajačko-bugojansko (0,7) i Konjičko (0,6). Rubna područja Bosne i Hercegovine imaju najmanju »gustoću industrije«: Foćansko-goraždansko (0,6), Brčansko-bijeljinsko (0,6), Zvorničko (0,5), Trebinjsko (0,5), Bihaćko (0,45), Čapljinsko (0,36) i Livanjsko (0,2). Koncentracija industrije u Sarajevsko-zeničko-travničkom-tuzlanskom području je izrazita, jer na 1/5 teritorije sa 1/3 stanovništva Republike otpada više od 1/2 za-

Karta 2. Udio zaposlenih (1975.) u ukupnom stanovništvu (1971.) BiH

poslenih u industriji i rudarstvu i preko 1/2 nacionalnog dohotka od industrije i rudarstva u Bosni i Hercegovini (20, 90).

Karta udjela zaposlenih u 1975. g. u ukupnom stanovništvu u 1971. g., iako bazirana na jednom pokazatelju, takođe dobro pokazuje stepen industrijalizacije po opštinama. Zato je ovaj pokazatelj konkretniji nego je to slučaj kod indikatora relativne »gustoće industrije« na primjeru 17 područja. Najveći udio zaposlenih u ukupnom stanovništvu (preko 30%) imaju opštine grada Sarajeva, Zenice, Tuzle i Mostara. Visok udio zaposlenih (20—30%) iznad republičkog prosjeka (17%) imaju opštine: Banja Luka, Drvar, Trebinje, Goražde i Han-Pijesak, koje su prostorno izolovane, za razliku od opština: Bugojno, Novi Travnik i Travnik, koje se oslanjaju na Zenicu i Ilijaš, Breze, Vareša, Zavidovića i Banovića — koji povezuju područja Sarajeva, Zenice i Tuzle. Udio zaposlenih u ukupnom stanovništvu koji se kreće oko republičkog prosjeka (15—20%) ima najveći broj opština (27), od kojih se 14 nalazi kompaktno u i oko sarajevsko-zeničkog prostora kao osovine (Rogatica na jugoistoku, Lukavac na sjeveroistoku, Jajce na sjeverozapadu i Konjic na jugozapadu). Ostale opštine ovog udjela zaposlenih grupisane su oko Drvara (4), Prijedora (3), Stoca (3) i Doboja (2). Udio zaposlenih ispod prosjeka Republike imaju opštine unutar navedenih opština, a protežu se u nizu od Velike Kladuše na sjeverozapadu do Gacka na jugoistoku, i od Srpca preko Skender-Vakufa, Gračanice do Orašja. Najnerazvijenija su područja sa manje od 5% ukupno zaposlenog stanovništva u opštinama: Kalesija, Lopare i Ugljevik na sjeveroistoku te na jugozapadu u opštinama: Grude i Čitluk. (Karta 2).

U skladu sa načelima privredne reforme i samoupravljačkog socijalističkog organizovanja privrede i društva, od 1968. g. dolazi do stvaranja krupnih i složenih preduzeća raznih privrednih grana, i što je važno sa geografskog aspekta, na različitim mjestima.

Metalna industrija je izbila šezdesetih godina na vodeće mjesto u industriji Bosne i Hercegovine, a u 1975. g. njen udio u društvenom proizvodu industrije i rudarstva bio je preko 20% (12.410). Ova industrijska grana dvaput je jača od proizvodnje uglja i koksa (11,6%), odnosno crne metalurgije (10,7%). U ovoj industrijskoj grani stvoreno je složeno preduzeće UNIS (Sarajevo), koje je u 1975. g. imalo oko 20.000 zaposlenih na desetak mjesta u Bosni i Hercegovini, ali i dvije tvornice u Ljubljani (13 i 14).

Najsloženija privredna organizacija u Republici jeste ENERGOINVEST. Ona se bavi izgradnjom i projektovanjem energetskih i industrijskih postrojenja i proizvodnjom u različitim privrednim granama. Osnovana je 1951. g. i odigrala je veliku ulogu u industrijalizaciji Bosne i Hercegovine. Ide među prvih deset najvećih organizacija u zemlji, sa preko 30.000 zaposlenih u 47 tvornica, 9 rudnika i dvije rafinerije nafte.

Rudarstvo uglja i proizvodnja koksa jeste druga privredna grana po vrijednosti proizvodnje (11,6%) i predstavlja, od industrijskog perioda, razvoja jednu od bitnih grana privrede Bosne i Hercegovine. Organizovano je u grupaciji združeni rudnici uglja BiH sa tridesetak hiljada zaposlenih i proizvodnjom uglja od 12,6 mil. t. ili 35% državne proizvodnje u 1975. g. (15,442). Koksare u Lukavcu i Zenici imaju proizvodnju od 1,4 mil. t. i jedine su u državi.

Crna metalurgija nalazi se na trećem mjestu po vrijednosti proizvodnje u industriji Republike, a od 1968. g. organizovana je u RMK Zenica. Zapošljava preko 30.000 radnika u desetak rudnika i fabrika širom Bosne i Hercegovine. Rudnici željezne rude Vareš i Ljubija, sa proizvodnjom od preko 4 mil. t. rude, jesu glavni i u državi, a Željezara Zenica proizvodi preko 1 mil. t. čelika. Pored Željezare izrastao je moderan grad Zenica, sa oko 70.000 stanovnika. Nova željezara će proizvoditi 2,6 mil. t. čelika.

Drvna industrija je na četvrtom mjestu (oko 10%) po vrijednosti proizvodnje, ali je i dalje ostala prva, kako po broju tako i po geografskom rasporedu u Republici. Firma ŠIPAD (Šumsko industrijski preduzeće) obuhvata gotovo svu drvnu industriju i šumarstvo u Republici, a sa 54.000 zaposlenih u 1975. g. bila je najveće preduzeće u SFRJ.

Proizvodnja elektroenergije je na petom mjestu (8%) i obuhvata gotovo cijelu granu sa proizvodnjom od preko 8 milijardi KWh godišnje.

Tekstilna industrija sa 7,8% zauzima šesto mjesto, a iznenađuje sedmo mjesto (5%) hemijske industrije, jer to ne odgovara ni potrebama ni mogućnostima Republike. Proširenja u objektima Tuzle (SODASO) ojačaće ovu važnu privrednu granu.

Prehrambena industrija je na osmom mjestu (4,4%), a od 1971. g. organizovana je uglavnom u preduzeću UPI (Ujedinjena poljoprivreda, promet i industrija), koje je u 1975. g. imalo 24.000 zaposlenih u 47 radnih organizacija.

Ostale industrijske grane imale se zajedno samo 22% društvenog proizvoda industrije Republike u 1975. g.

Razvoj saobraćaja u Bosni i Hercegovini u posljednjem periodu (1966—1975) različito se manifestovao. Uzeto u cjelini, vršena je velika izgradnja novih puteva, posebno cesta, ali i gašenja drugih puteva, kao što je to bio slučaj sa uskotračnim prugama.

Ono što se nije moglo uraditi usljed teških uslova dovršeno je 1966. g. izgradnjom pruge normalnog kolosijeka: Sarajevo—Ploče. Time je ujedno dovršena i jedna od važnijih pruga Jugoslavije, a najvažnija u Bosni i Hercegovini (Šamac—Sarajevo—Ploče), koja je ubrzo i elektrificirana (1971). Istovremeno se ukida uskotračna željeznička mreža na relacijama: Brod—Doboj—Teslić; Olovo—Zavidovići; Lašva—Jajce i Prijedor—Drvar. Preostale su

još dvije uskotračne pruge: Čapljina—Dubrovnik (pred ukidanjem) i Sarajevo—Priboj. U 1975. g. ŽTP Sarajevo je imalo 1454 km pruga, od čega 421 km uskotračnog kolosijeka ili 29%.

Cestovi saobraćaj u ovom periodu doživljava pravu ekspanziju, gradnjom preko 2000 km asfaltnih cesta (dobrim dijelom i na bazi narodnog zajma za puteve) i prvi auto-put: Sarajevo—Zenica. Svi opštinski centri povezani su asfaltnim cestama, a broj putničkih vozila je porastao sa 20.000 u 1966. g. na 174.000 u 1975. g.

Postignuti su veliki rezultati na polju školstva, kulture i zdravstva. Broj nepismenog stanovništva u 1971. g. je bio 23%, a procjene za 1975. g. daju oko 19% takvog stanovništva što je previše za zemlju na ovom stepenu razvoja. Krajem 1975. g. otvoren je drugi univerzitet u Republici — banjolučki. Vrše se pripreme za otvaranje univerziteta u Tuzli i Mostaru, čime će biti okončana izgradnja mreže univerziteta, ali ne i fakulteta izvan univerzitetskih centara. Broj studenata u šk. god. 1965/66. bio je 23.000, a u 1975/76. je bilo preko 47.000 studenata.

U Bosni i Hercegovini, u toku života i rada jedne generacije poslije II svjetskog rata, nestalo je kasaba i siromašnih sela, uskotračnih pruga i slabih cesta. Istovremeno je izgrađena Bosna i Hercegovina savremenih gradova i privrede, bogatijih sela, širokotračnih pruga i modernih cesta (16,95). Taj veliki istorijski uspjeh socijalističke izgradnje naše zemlje ne bi bio moguć bez pravilne ekonomske i opće politike razvoja, kojom tako uspješno rukovodi SKJ.

4. Perspektive razvoja privrede Bosne i Hercegovine

Perspektivni razvoj privrede i društva može se podijeliti na bliži i dalji. U našem slučaju, bliža perspektiva obuhvata razvoj do 1985. g., a dalja do kraja XX vijeka.

Kao primaran problem perspektivnog privrednog razvoja Republike postavlja se savlađivanje zaostajanja za privrednim razvojem Jugoslavije, odnosno prevazilaženje privredne nerazvijenosti. Za postizanje ovog cilja Bosna i Hercegovina ima gotovo sve potrebne preduslove — velika prirodna bogatstva, postignuti stepen razvoja, radnu snagu i brojne društveno-geografske činioce.

Strateški problem razvoja privrede u Bosni i Hercegovini postavlja se od 1955. g. pitanjem: kako razvijati izvore energije i crne metalurgije — za potrebe Bosne i Hercegovine ili Jugoslavije? Za razvoj ovih privrednih grana potrebna su ogromna materijalna sredstva, koja se ne vraćaju tako brzo kao kod prerađivačkih grana. Pošto navedene grane u privredi Republike imaju dominantno

mjesto, to je njihov utjecaj od posebnog značaja. U sadašnjim prilikama i privredna struktura Republike »potpomaže« njeno zaostajanje. Zato se privredna, odnosno industrijska struktura Republike mora brže i temeljitije mijenjati — u pravcu većeg učešća prerađivačkih i finalnih proizvoda na račun primarnih. Za dalji privredni razvoj ostaju sljedeće solucije — forsiranje, kao i do sad, bazičnih grana, zapostavljanje bazičnih i forsiranje prerađivačkih grana ili treća solucija (I. Bošnjovića) — po kojoj privreda Bosne i Hercegovine može funkcionisati sa postojećom privrednom strukturom na korist Republike i Jugoslavije uz velike investicije, koje se moraju osigurati (17, 76). Treća solucija je najbolja, na ostaje otvoreno pitanje mogućnosti njene realizacije.

Osnovni metod daljeg privrednog razvoja Bosne i Hercegovine i Jugoslavije biće socijalistička industrijalizacija, ovaj put na samoupravljačkoj bazi. Bez obzira na strateške dileme razvoja, u procesu industrijalizacije ići će se na viši stepen finalizacije proizvodnje i na sve veći udio prerađivačkih grana u industriji.

Udio primarnog sektora u društvenom proizvodu smanjiće se, prema nekim mišljenjima, sa 19% u 1975. g. na samo 13% u 1985. g. Istovremeno će sekundarni sektor povećati učešće sa 54% na 58%, a tercijarni sektor će porasti sa 27% na 29% (18, 18).

Stanovništvo Bosne i Hercegovine će se razvijati do kraja ovog vijeka upola brže od jugoslavenskog prosjeka, pa će zato krajem ovog perioda dostići gustinu naseljenosti i udio u Jugoslaviji koji odgovara površini (20%). Slijedeća tabela prikazuje projekcije stanovništva Bosne i Hercegovine do kraja vijeka:

Tabela 2.

Godina	Stanov. u mil.	st/km²	‰ porast	udio u SFRJ
1980.	4,24	83	13,3	19,0
1990.	4,79	94	11,9	19,9
2000.	5,26	103	8,7	20,5

(19,126)

Pošto su projekcije bez učešća migracija stanovništva, to će broj stanovništva krajem perioda biti manji za oko 1/10.

U najnovijim domaćim i svjetskim uslovima privređivanja, porasta cijena sirovina i oslanjanja na vlastite sirovine, privreda Bosne i Hercegovine ponovno stiče komparativne prednosti u zemlji. Privredni objekti koji se dovršavaju, grade ili projektuju, ukazuju na nastavljanje već postojeće privredne i industrijske strukture Republike. Dovršava se Željezara Zenica kapaciteta 2,6 mil. t. čelika i projektuje nova željezara u Prijedoru. Stvara se nova metalurgija obojenih metala, za sada aluminijuma (Mostar i Zvornik), a u perspektivi su olovo, cink i drugi metali.

Velika je perspektiva metaloprerađivačke industrije oko nosilaca razvoja (UNIS, FAMOS, SOKO, RMK ZENICA), koji već sada imaju objekte u polovini opština Republike. Izuzetno je važna činjenica da se dalja industrijalizacija nastavlja kursom geografske disperzije objekata, što pruža mogućnost ispunjenja istorijske uloge socijalizma. Sada svaka opština ima potrebne komunikacije i druge preduslove za dalju industrijalizaciju. Industrijalizacija na širokim prostranstvima Republike usporavaće pretjeranu koncentraciju privrede i stanovništva u riječnim dolinama i kotlinama, što je u slučaju Bosne i Hercegovine od posebnog značaja.

Krajem ovog vijeka, pored pruge dvostrukog kolosijeka dolinom Bosne, postojaće i auto-putevi dolinama Bosne i Neretve, a možda i Vrbasa.

Gledano u cjelini, do 1985. g. neće se dogoditi kvalitativne izmjene strukture industrije i privrede u Bosni i Hercegovini, iako će proces mijenjanja strukture biti prisutan. Do kraja vijeka moguća je jača izmjena strukture privrede i smanjivanje razlika u zaostajanju iza jugoslavenskoag prosjeka.

U dužem perspektivnom periodu postoje brojni preduslovi kako za brži i harmoničniji razvoj tako i za adekvatniji geografski i strukturni raspored industrije i privrede u Bosni i Hercegovini.

GLAVNA LITERATURA

1. *M. Erić:* Savremena stvarnost i aktuelni problemi razvoja. Privreda Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1973.
2. *M. Bjelovitić:* Zenica i njena okolina. Sarajevo, 1968.
3. *K. Hrelja:* Industrija BiH do kraja prvog svjetskog rata. Beograd, 1961.
4. *A. Koen i dr.:* Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo 1938.
5. *M. Erić:* Agrarna reorma u Jugoslaviji 1918—1941. Sarajevo, 1958.
6. Enciklopedija Jugoslavije. Tom 2. Zagreb, 1956.
7. *M. Bjelovitić:* Promjene u prostornom rasporedu stanovništva srednjebosanske regije. Geografski pregled XIV—XV. Sarajevo, 1973.
8. Materijalni i društveni razvoj Bosne i Hercegovine 1947—1972. Sarajevo, 1973.
9. Statistički godišnjak FNRJ 1956. Beograd 1956.
10. *D. Janković:* Privredni razvoj BiH sa posebnim osvrtom na nacionalni dohodak. Sarajevo, 1977.

11. *I. Bošnjović:* Aktuelni problemi BiH koji se prenose u naredni period. Iz studije: Osnovni problemi razvoja BiH 1976—1980. Ekonomski institut. Sarajevo, 1975.

12. Statistički godišnjak SFRJ 1977. Beograd, 1977.

13. 200 najvećih. Specijalni prilog. Ekonomska politika broj 1219. Beograd, 1975.

14. Dvije stotine najvećih. Ekonomska politika broj 1277. Beograd, 1976.

15. Statistički godišnjak SFRJ 1976. Beograd, 1976.

16. *M. Bjelovitić:* Geografski aspekt socijalno-ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine poslije II svjetskog rata. Zbornik X Kongresa geografa. Beograd, 1977.

17. *I. Bošnjović:* Dugoročni ciljevi i model razvoja Bosne i Hercegovine. Ekonomski glasnik IX, 8—9. Sarajevo, 1976.

18. *Lj. Bakić:* Osnove politike dugoročnog razvoja SR Bosne i Hercegovine. Ekonomski glasnik IX, 8—9. Sarajevo 1976.

19. *G. Todorović — G. Plavec:* Projekcije ukupnog stanovništva Jugoslavije po starosti i polu (1970—2000). Stanovništvo 3—4/72 i 1—2/73. Beograd, 1974.

20. *K. Papić:* Analiza prostornog razmještaja industrije SR Bosne i Hercegovine. Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Sarajevo 9, 1974.

ZUSAMMENTASSUNG

DIE ENTWICKLUNG DER WIRTSCHAFT IN BOSNA UND HERZEGOVINA

MILOŠ BJELOVITIĆ

Die Entwicklung der Wirtschaft in Bosna und Herzegovina hat der Verfasser in drei grosse Zeitabschnitte aufgeteilt:

1. die erste Industrialisierung — der Zeitabschnitt der Oesterreich-Ungarischen Monarchie (1878—1918)
2. die Wirtschaft in Bosna und Herzegovina im Zeitabschnitt zwischen den zwei Weltkriegen (1919—1941)
3. die Wirtschaft in Bosna und Herzegovina im sozialistischen Jugoslawien (1945—1975).

Die erste Industrialisierung, obwohl in kolonialistischen Bedingungen, bringt einen mächtigen Aufschwung der Wirtschaft, sowie der Gesellschaft mit sich, aufgrund des natürlichen Reichtums von Bosna und Herzegovina (Kohle, Salz, Mineralien) und des Bedarfs der kapitalistischen Ausbeutung. Ein Netz von Schmalspur-Eisenbahnstrecken, Strassen, sowie das staatliche

Verwaltungsapparat wurden ausgebaut. Auch die Fundamente der industriellen Konzentration im Mittel-Bosna- und im Tuzla — Industriegebiet sind gelegt worden.

Im Zeitabschnitt zwischen den zwei Weltkriegen stagnierte die Wirtschaft in Bosna und Herzegovina. Man sollte doch die Agrar-Reform (1919), sowie die Entwicklung der Metallurgie, in den Jahren vor dem II Weltkrieg, betonen.

Die Entwicklung der Wirtschaft im sozialistischen Jugoslawien kann man in drei grössere Zeitabschnitte aufteilen:

1. die zentralisierte Wirtschaft (1945—1955)
2. die dezentralisierte Wirtschaft (1956—1965)
3. die Selbstverwaltung in der Wirtschaft (1966—1975).

Waehrend der zentralisierten Wirtschaft hatte Bosna und Herzegovina günstige Entwicklungsbedingungen wegen den bedeutenden Investitionen in die Mineralien—Basis und zwar für den Bedarf des gesamten Staates. Normalspur-Eisenbahnstrecken im Tal des Flusses Bosna, Metallurgie-Anlagen, Kraftwerke, Bergwerke und später auch Anlagen der Maschinen-Industrie, werden beschleunigt gebaut.

Die Dezentralisation bringt mit sich eine Verringerung der Investitionen, Rückständigkeit in der Entwicklung, aber auch die geographische Dispersion der Industrie, aufgrund der Komunalen- und Arbeiters — Selbstverwaltung.

Für den dritten Zeitabschnitt sind das Ueberwiegen der Selbstverwaltung in der Wirtschaft, die Wirtschafts-Reform, höhere Arbeitslosigkeit und das Emmigrieren ins Ausland karakteristisch. In der ökonomischen Struktur der Bevölkerung überwiegt die Nichagrar-Bevölkerung. Die Konzentration der Industrie bleibt auch weiter in denselben Gebieten (Mittel-Bosna- und Tuzla-Gebiet), die Randgebiete sind bedeutend rückständiger. Die Dispersion der Industrialisierung schreitet fort und ein noch kräftigerer Trend in dieser Richtung ist zu erwarten.

Der Verfasser betont die grossen Folgen der sozialistischen Industrialisierung von Bosna und Herzegovina die durch die Tätigkeit nur einer einzelnen Generation aus einem rückständingen Gebiet eine mittelentwickelte Industrie-Agrar-Republik geworden ist.

Die wichtigste Aufgabe der künftigen Entwicklung wäre die Ueberwältung der Rückständigkeit von Bosna und Herzegovina im Vergleich mit der Entwicklung des gesamten Staates Jugoslawien, was man durch ein weitere Industrialisierung der basischen Wirtschafts-Branchen für das gesamte Land, oder durch das Forssieren der Finalisierung der höheren Phasen der Verarbeitungs-Industrie erzielen kann. Allerdings sollte man die geographische Dispersion der Industrie-Anlagen in der gesamten Republik forssieren, um eine zu hoche Konzentration der Wirtschaft, sowie der Bevölkerung, in den Tälen und Talkesseln vermeiden zu können.

In der nahen Perspektive könnte man kaum bedeutende Aenderungen in der Anordnung und Struktur der Wirtschaft erwarten. Für eine langfristige Entwicklung aber bestehen fast alle Vorbedingungen für eine schnellere und mehr harmonische Entwicklung, sowie eine entsprechende geographische Anordnung der Industrie und der Wirtschaft von Bosna und Hercegovina.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
Sv. XXII god. 1978.
Sarajevo

STANOVNIŠTVO VRBASKO-PLIVSKOG PROSTORA

(demogeografske karakteristike)

MILENKO BAŠIĆ

Stanovništvo jednog područja (užeg ili šireg) čini, u stvari, i njegovo bogatstvo u određenom smislu, jer »ma kakvi bili oblici proizvodnje, radnici i sredstva za proizvodnju uvijek ostaju njenim činiocima«,[1]) ili kako to kaže F. H. Harbison »bogatstvo jednog naroda zavisi isto toliko od razvoja njegovog stanovništva koliko i od akumulacije materijalnih dobara i potpuno je nesvrsishodno raspravljati koji je od ova dva elementa važniji«.[2]) Međutim, stanovništvo izražava svoje bogatstvo ne samo u ukupnom broju, cijeloj masi, nego i u svojim specifičnostima izraženim kroz brojne strukture i njihove karakteristike, kao što su: prosječna gustina naseljenosti, prirodni priraštaj, starosne, polne, kvalifikacijske i nacionalne osobine; zatim ukupna aktivnost i opredijeljenost prema određenim privrednim djelatnostima i tako dalje.

U ovakvom kontekstu stanovništvo se pojavljuje kao proizvođač i potrošač, a u našim savremenim uslovima i kao samoupravljač u procesu razvitka društveno-ekonomskih kretanja, jer »sistem društvenog samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije postaje osnova našeg cjelokupnog kretanja...«[3])

U stvari, na površini od 7.411 km^2, koliko iznosi područje Vrbasko-plivskog prostora prema popisnim podacima iz 1971. godine, ukupan broj stanovnika iznosio je 532.744. Prosječna gustina po kvadratnom kilometru bila je 71,8 stanovnika. Uporedimo li ove podatke sa onima dobijenim popisom od prije deset godina, lako uočavamo promjene u pozitivnim smislu. Naime, 1961. godine na istom području živjelo je 475.898 stanovnika, a prosječna gustoća je bila 64,2/km^2. Slična poređenja možemo vršiti i u odnosu na pro-

[1]) *Marx*, Kapital, tom II, str. 19 (izdanje »Kultura« latin.).
[2]) *F. H. Harbison*, Planiranje razvoja ljudskih snaga u privredama zemalja u razvoju, EI Sarajevo, 1963, prijevod, str. 2.
[3])*Josip Broz Tito*, Referat na VIII kongresu SKJ, Kultura, Beograd, 1964, str. 25.

stor SR Bosne i Hercegovine, u čijim se okvirima nalazi tretirano područje, gdje je 1971. godine prosječna gustina iznosila 73,3 stanovnika na kvadratni kilometar.

Međutim, ovi ukupni pokazatelji ne bi dovoljno osvjetljavali stvarno stanje ukoliko se ne osvrnemo na prilike u pojedinim opštinama na prostoru oko Vrbasa i Plive. Tako, na primjer, u opštini Šipovo, čija površina od 470 km^2 i nije tako mala, živi tek 18.035 stanovnika ili 38,4 na kvadratni kilometar. To se na prvi mah može tumačiti kao posljedica nepovoljne prirodne osnove za život tamošnjeg stanovništva. Pomenute činioce mogli bismo donekle uvažiti kad u daljoj analizi ne bismo naišli na podatke za opštine Bugojno i Jajce — u kojima su prirodni uslovi slični, da ne kažemo skoro isti, kao i u Šipovu, a njihove teritorije su još manje, dok je ukupan broj stanovnika i prosječna gustoća dvostruko veća.[4])

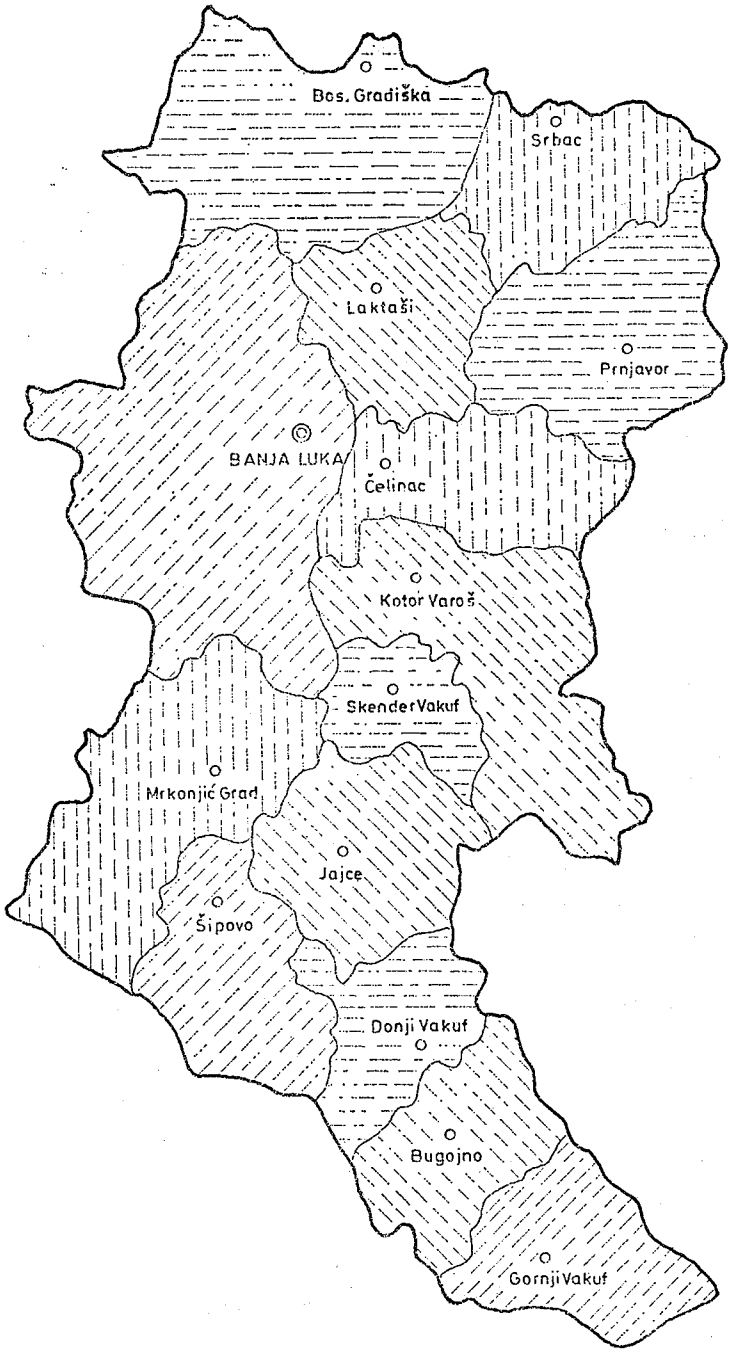
Ova pojava tumači se povoljnijim društveno-ekonomskim prilikama, koje su se — naročito poslije drugog svjetskog rata — znatno izmijenile u pomenutim opštinama. Jajce je još u periodu vladavine Austrougarske nad Bosnom i Hercegovinom imalo začetke prve industrije, 1908. godine podignuta je tvornica ferosilicija, a nešto prije toga proradila je i uskotračna željeznička pruga, koja je Jajce povezivala sa magistralnim pravcem Slavonski Brod — Sarajevo. Poslije 1945. godine modernizovana je cestovna magistrala na pravcu Banjaluka — Sarajevo, što je sve skupa doprinosilo sigurnijoj egzistenciji starosjedilaca i stalnom interesovanju stanovnika manje razvijenih područja za život u Jajcu i njegovoj okolini.

Slično stanje je i u bugojanskoj opštini, koja je svoj društveno-ekonomski preporod započela poslije drugog svjetskog rata, podizanjem snažnih pogona specijalne industrije čija je finansijsko-akumulativna snaga od samog početka bila vrlo velika, i modernizacijom putnog pravca na relaciji Donji Vakuf — Split i Bugojno — Mostar. Nadalje, moramo konstatovati da se najveći dio relativno plodne Skopljanske kotline nalazi u okvirima granica opštine Bugojno, što na svoj način doprinosi postojanju većih ruralnih aglomeracija u ovom području gornjeg toka Vrbasa.

I, na kraju, stanovništvo opština Jajce i Bugojno, za razliku od stanovništva nekih drugih po površini teritorija njima sličnih opština (Mrkonjić-Grad, Kotor-Varoš i Čelinac), pretežno je autohtono, porijeklom još iz doba prije dolaska Turaka u ove krajeve. Pretežno je hrvatske narodnosti, tradicionalno patrijarhalno, agrarno-stočarsko i kao takvo nije sklono raseljavanju.

Međutim, u predjelima oko donjeg toka rijeke Vrbasa broj stanovnika je danas, manje-više, proporcionalan naseljenim pro-

[4]) Tabela o veličini Vrbasko-plivskog prostora, ukupnom broju stanovnika i gustoći po kvadratnom kilometru, za 14 opština izrađena je na bazi Statističkog godišnjaka BiH, 1974.

SKICA VRBASKO – PLIVSKOG PROSTORA

storima, čak čak bi se moglo reći da ponegdje znatno prevazilazi prosjek Bosne i Hercegovine (73,3) i Jugoslavije (80,2) u gustoći po kvadratnom kilometru.[5]) Konkretno, to je slučaj opštine Banjaluka, gdje na kvadratnom kilometru živi oko 129 stanovnika. Nema sumnje da je jedan od osnovnih razloga za ovako visok prosjek gustoće, u našim prilikama, gradska aglomeracija Banjaluke i njezino uže gravitaciono područje. Treba dodati da danas grad Banjaluka ima preko 100.000 stanovnika. Ali, ne bi se moglo reći da je broj stanovnika ovdje u stalnom porastu, iako to važi za poslijeratno razdoblje. Kratak osvrt u prošlost daje posve drugačiju sliku.

Po prirodnoj osnovi ovi predjeli su oduvijek privlačili čovjeka, pružajući mu znatne podobnosti za život i privređivanje. Blago nabrana pobrđa malih nadmorskih visina, povoljni klimatski uslovi i vrlo podobno tlo u prostranom Lijevče-polju i Srbačkoj ravni naročito su pogodovali razvoju poljoprivrede, koja u posljednje vrijeme dostiže visok stepen razvijenosti.

U vremenskom razdoblju srednjevjekovne Bosne, na osnovu raznih izvora, može se reći da donjevrbasko područje nije naseljavao veći broj stanovnika. Iako plodna, zemlja nije mogla da privuče znatniji broj ljudi koji su onda više naseljavali planinske predjele. Razlog tome svakako su bili česti upadi Ugara i drugih osvajača sa sjevera, njihovi pokušaji prodiranja na jug s ciljem uspostavljanja dominacije nad »Donjim krajima«, a time i česti nemiri, privremeno-prisilna preseljavanja, sklanjanja od osvajačke vojske i slično.

Od pada Bosne pod tursku vlast, tokom druge polovine 15. vijeka zatečeno stanovništvo gubi znatan dio svojih prava, naročito u pogledu vlasništva nad obradivom zemljom i šumskim kompleksima. U svom nadiranju prema Panoniji i srednjoj Evropi, Turci u ovim krajevima dijele zemlju na veleposjede svojim zaslužnim ljudima, a u velikom broju slučajeva i vjerskim ustanovama, koji su domaći živalj pretvorili u elemenat za eksploataciju u vlastitu korist.Broj stanovnika se još više prorjeđuje, a veliki dijelovi veleposjeda, dotad i onako u lošem stanju, još više su opustjeli. Seoska naselja su malobrojna, a muslimansko stanovništvo pretežno je orijentisano na mala gradska naselja ili kasabe.

Takvo stanje je polovinom 19. vijeka dovelo do penetracije novih stanovnika iz područja preko Save, koji iz početka dolaze u malom broju, skoro neprimjetno, da bi kasnije ta doseljavanja poprimila pravi oblik imigracije. Privučeni plodom i pustom zemljom, ovamo dolaze prvenstveno Nijemci, a uz njih (u organizaciji austrijskih vlasti) predstavnici naroda koji su se dijelom nalazili u državnim okvirima ondašnje Austrije i Ugarske.

[5]) Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1974, Sarajevo, 1974. g.

Površina Vrbasko-plivskog prostora (približno) u km², ukupan broj stanovnika 1961. i 1971. godine, gustoća po km² za oba pola

(po opštinama)

OPŠTINA	Površina		Stanovništvo ukupno				Gustina naseljenosti na km²	
			1961. godine		1971. godine			
	km²	%	Broj	%	Broj	%	1961.	1971.
Banjaluka	1232	16,6	131681	27,7	158736	10,1	106,9	128,8
Bosanska Gradiška	762	10,3	50134	10,5	53581	29,8	65,8	70,3
Bugojno	366	4,9	24114	5,1	31856	6,0	65,9	87,0
Čelinac	365	4,9	17366	3,6	17430	3,3	47,6	47,8
Donji Vakuf	338	4,6	17566	3,7	20393	3,8	52,0	60,3
Gornji Vakuf	402	5,4	16175	3,4	19344	3,6	40,2	48,1
Jajce	398	5.4	29453	6,2	35002	6,6	74,0	87,9
Kotor-Varoš	574	7,7	28531	6,0	32832	6,2	49,7	57,2
Laktaši	387	5,2	26021	5,5	25997	4,9	67,2	67,2
Mrkonjić-Grad	679	9,2	30950	6,5	30159	5,7	45,6	44,4
Prnjavor	631	8,5	46109	9,7	46734	8,8	73,1	74,1
Skender-Vakuf	360	4,9	16680	3,5	21419	4,0	46,3	59,5
Srbac	447	6,0	21674	4,6	21226	3,9	48,9	47,5
Šipovo	470	6,3	19444	4,1	18035	3,4	41,4	38,4
	7411	100,0	475898	100,0	532744	100,0	64,2	71,8

Prosjek gustine BiH: 1961. = 64,1; 1971. = 73,3

Pojačano privođenje kulturama plodnog zemljišta i nova naseljavanja, u vezi s tim, došli su do izražaja poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske. Izuzetnu propagandu za naseljavanje njemačkog stanovništva u Lijevče-polju vodili su redovnici trapisti iz svoga samostana u Banjaluci, koji je utemeljen još u vrijeme turske vlasti nad Bosnom. Tada se formiraju nova, veća i uređenija sela, naročito pokraj puta od Bosanske Gradiške do Banjaluke i u njegovoj bližoj okolini, a niče i velik broj majura svuda po poljima Lijevča. Mora se priznati da je naprednije obrađivanje zemlje davalo i veće prinose zemljoradničkih proizvoda, što je pozitivno utjecalo na privlačenje našeg stanovništva u ove krajeve, mahom iz njihove bliže okoline.

Razdoblje raseljavanja stanovništva iz ravnica uz donji tok Vrbasa, a time i kratkotrajno opadanje broja stanovnika, nastupilo je pred kraj drugoga svjetskog rata. Tada su se masovno povukli Nijemci, ostavivši dotadašnje posjede napuštenim. Druge narodnosti, zatečene ovdje u to vrijeme, uglavnom nisu odlazile.

Novi, snažni val naseljavanja uslijedio je odmah 1945. godine i traje, s manjim varijacijama intenziteta, još i danas. U napuštena sela doseljava se stanovništvo pretežno sa obronaka Kozare i predjela uz gornji tok Vrbasa, koji su vazda bili pasivniji a uz to i ratom opustošeni. Isto vrijedi i za gradska naselja Bosansku Gradišku i Banjaluku. Iz njih, istina, nije bilo većeg emigriranja, ali se narastanjem novih industrijskih i drugih kapaciteta stalno osjeća potreba za novom radnom snagom.

Prirodno kretanje stanovnitva

Prirodni priraštaj stanovništva je u prosjeku oduvijek bio vrlo velik na cijelom prostoru oko tokova Vrbasa i Plive. Ta pojava donekle je i razumljiva ako se uzmu u obzir svi faktori koji neposredno utječu na ovo demografsko obilježje. Reljefne i druge prirodne karakteristike su tek u novije vrijeme, zahvaljujući savremenim tehničkim sredstvima i intenzivnijim finansijskim ulaganjima na većem dijelu prostora, prestale da budu zapreka prodiranju novih shvatanja i drugih tekovina nauke. Inače, stanovništvo je tu ranije bilo vrlo zaostalo i nadasve konzervativno, naročito južnih dijelova ovog prostora. Izgradnjom novih i modernizacijom starih puteva, otvaranjem novih škola i zdravstvenih ustanova, jačanjem pismenosti — stanovnici postepeno mijenjaju svoje dotadašnje nazore. Naročito značajnu ulogu u primjeni ove demografske pojave odigrala je opšta težnja ka povećanju ličnog standarda, a time i cijelih porodica — poznatih odranije po brojnom članstvu i tradicionalnoj autarhičnosti. Čak i u najnepristupačnijim predjelima gornjeg toka rijeke Janj nema više porodičnih zadruga, koji-

Prirodni priraštaj stanovništva po opštinama u ‰:[6]

	1967. g.	1972. g.
Banjaluka	16,4	13,6
Bos. Gradiška	8,6	9,1
Bugojno	23,9	17,6
Čelinac	15,9	13,7
Donji Vakuf	21,0	15,4
Gornji Vakuf	23,8	20,0
Jajce	24,4	20,7
Kotor-Varoš	27,3	26,4
Laktaši	12,1	8,1
Mrkonjić-Grad	13,5	12,4
Prnjavor	15,1	12,9
Skender-Vakuf	23,1	20,9
Srbac	12,3	8,6
Šipovo	14,4	10,1

Prosječni prirodni priraštaj za cijelo područje Vrbasko-plivskog prostora na 1000 stanovnika 1972. godine = 14,73 promila

Prosječan priraštaj u SR BiH 15 promila

1967. godine priraštaj je 17,99 promila

[6]) Tabela izrađena i podaci izračunati na temelju Statistikog godišnjaka BiH 1974. i Statističkog godišnjaka BiH 1970.

ma je jedna od osobenosti bilo veliki broj ukućana, naročito djece. Jednom riječju, natalitet je u stalnom opadanju, ali i opšti mortalitet isto tako, čemu doprinosi povećana socijalno-zdravstvena zaštita i nešto viši stepen prosvijećenosti.

Godine 1972. prosječni prirodni priraštaj stanovništva Vrbasko-plivskog prostora iznosio je 14,73 promila. U poređenju sa prosječnom republičkom vrijednošću ovog pokazatelja, koji se kretao oko 15 promila, ovaj prvi je bio manji samo za 0,27 promila. Međutim, 1967. godine taj podatak za tretirano područje u cjelini je iznosio oko 18 (tačnije 17,99) promila. Mjereno vremenski, razdoblje od pet godina uopšte nije toliko dugo kolika je razlika u padu prirodnog priraštaja. Promjena od 3,26 promila u smislu opadanja znatna je i očita.

Poređenja na temelju većih vremenskih razdoblja nismo vršili, jer i ova iznesena dovoljno govore o tome da ubuduće neće biti znatnijeg narastanja broja stanovništva na ovom području.

Ipak, neće biti naodmet da istaknemo neke opštine u kojima je priraštaj još uvijek veoma visok, kao i one u kojima je mali, čak manji od trenutnog jugoslovenskog prosjeka.

Tako, na primjer, ispred svih prednjači opština Kotor—Varoš sa 26,4 promila priraštaja. Iza nje slijede Skender—Vakuf sa 20,9 pa Jajce sa 20,7; Gornji Vakuf sa 20,00; Bugojno 17,6 itd. Nasuprot njima, stanovništvo opština u ravničarskom, plodnom dijelu prostora narasta znatno sporije. To nesumnjivo potvrđuju Bosanska Gradiška sa 9,1; Srbac 8,6 i Laktaši sa 8,1 promila.

Izuzetak je opština Šipovo, za koju se već zna da na relativno velikoj teritoriji ima mali broj stanovnika, ima i mali prirodni priraštaj (10,1 promila), iako bi se po svim njezinim obilježjima moglo očekivati drugačije.

STAROSNA I POLNA STRUKTURA

Na temelju popisnih rezultata iz 1971. godine, starosna struktura stanovništva Vrbasko-plivskog prostora je povoljna, jer preovladava mlado stanovništvo. Naime, u odnosu na ukupan broj evidentiranih žitelja, koji iznosi 532.744, samo djece do devet godina starosti ima 117.740 ili 22,10%. Povećamo li taj broj za daljnjih 60.828 stanovnika, koliko je bilo omladine između 10 i 14 godina, dobijamo sumu od 178.568 ili 33,52% od ukupne mase stanovništva.

U dobi između 15 i 64 godina starosti u opštinama oko Vrbasa i Plive živi 328.508 stanovnika. Treba napomenuti da nije slučajno uzet u obzir ovako veliki starosni razred, jer se odje uglavnom radi o stanovništvu poljoprivrednih krajeva, gdje se sa 15 godina osoba uključuje u aktivan proces privređivanja. Tim prije što uk-

Starosna struktura (po opštinama) stanovništva Vrbasko-plivskog prostora 1971. godine[6]

OPŠTINA	0—9	10—14	15—19	20—24	25—34	35—50	50—64	65 i više	Nepoznato	Ukupno
Banjaluka	31975	17125	17625	15127	23929	31594	14238	6569	554	158736
Bos. Gradiška	9547	5412	6263	5199	6974	10812	6148	3007	219	53581
Bugojno	8053	3858	3237	2597	4635	5500	2409	1431	136	31856
Čelinac	4071	2356	2239	1393	2192	2863	1571	669	76	17430
Donji Vakuf	5091	2669	2386	1766	2730	3252	1619	819	61	20395
Gornji Vakuf	5419	2452	2036	1601	2581	2853	1539	798	65	19344
Jajce	9155	4340	4076	2964	4542	5739	2656	1405	124	35002
Kotor-Varoš	9918	4179	3755	2720	4028	4994	2288	855	95	32332
Laktaši	4730	2497	2837	2220	3643	5036	3322	1566	146	25997
Mrkonjić-Grad	6051	3464	3772	2788	3680	5299	3190	1816	99	30159
Prnjavor	10082	5371	5404	4088	6750	8273	4735	1857	174	46734
Skender-Vakuf	6123	2654	2308	2030	3019	3050	1482	665	88	24419
Srbac	3800	1997	2333	1901	3070	4244	2636	1169	76	21226
Šipovo	3725	2454	2489	1722	1927	2768	1822	1076	52	18035
SVEGA:	117740	60828	60760	48116	73700	96277	49655	23703	1965	532744
%	22,1	11,4	11,4	6,9	13,8	18,1	9,3	4,4	0,1	100,0

U zreloj dobi od 15 do 64 godina je 328.508 stanovnika ili 61,7%.

[6]) Tabela izrađena na osnovu podataka Statističkog godišnjaka BiH, 1974.

ljučivanje u proces srednje i visoke naobrazbe u ovim krajevima još uvijek nije masovno.

Detaljnija analiza pokazuje da je starosna struktura stanovništva apsolutno povoljna utoliko, što je u starosnom razredu između 20 i 49 godina starosti ukupno 218.093 stanovnika ili u odnosu na cijelu masu 40,94%.

Stanovništvo čija starost prelazi 65 godina relativno je malobrojno, iako ne više kao u prošlosti. Drugim riječima, broj žitelja iz ove starosne klase iznosi 23.703 ili 4,45%.

Prilikom popisa pojavio se broj od 1.965 stanovnika u kategoriji nepoznato, koji u odnosu na ukupnu masu učestvuje sa samo 0,37%, pa u tom smislu nemaju znatnijeg utjecaja na starosnu strukturu stanovništva ovog prostora.

U ukupnom broju stanovnika žene su brojčano zastupljenije od muškaraca, ali samo za 4.722 osobe. Ipak, valja istaći da je dominacija broja žena nad brojem muškaraca, iako neznatna, uglavnom prisutna u svim starosnim razredima od 25 do 65 i više godina starosti, dok je kod stanovnika od 0 do 24 godine nešto veći broj muškaraca.

Polna struktura stanovništva 1971. godine[7]

OPŠTINA	UKUPNO	Muški		Žene		Razlika +
		Broj	%	Broj	%	
Banjaluka	158736	78112	49,2	80624	50,8	2512 žena
Bos. Gradiška	53581	26541	49,5	27040	50,5	499 žena
Bugojno	31856	15797	49,5	16059	50,5	262 žena
Čelinac	17430	8616	49,4	8814	50,6	198 žena
Donji Vakuf	20393	10160	49,8	10233	50,2	73 žena
Gornji Vakuf	19344	9717	50,2	9627	49,8	90 muški
Jajce	35002	17385	49,7	17617	50,3	232 žena
Kotor-Varoš	32832	16211	49,4	16621	50,6	410 žena
Laktaši	25997	13019	50,1	12978	49,9	41 muški
Mrkonjić-Grad	30159	14948	49,6	15211	50,4	263 žena
Prnjavor-	46734	22918	49,1	23816	50,9	898 žena
Skender-Vakuf	21419	11072	51,7	10347	48,3	725 muški
Srbac	21226	10644	50,1	10582	49,9	62 muški
Šipovo	18035	8871	49,2	9164	50,8	283 žena
	532744	264011	49,6	268733	50,4	4722 ili 0,8% više žena

[7])Statistički godišnjak BiH, Sarajevo, 1974.

Tabela strukture stanovništva po starosti i polu 1971. godine[a])

OPŠTINA		Ukupno	0—9	10—14	15—19	20—24	25—34	35—49	50—64	65 i više	Nepoznatno
Banjaluka	svega	158736	31795	17125	17625	15127	23920	31594	14233	6569	554
	muški	78112	16394	8695	8898	7747	11779	15239	6269	2871	256
	žene	80624	15401	8466	8727	7380	12150	16355	7969	3698	298
Bosanska Gradiška	svega	53581	9547	5412	6263	5199	6974	10812	6148	3007	219
	muški	26541	4931	2776	3210	2869	3528	5068	2728	1326	105
	žene	27040	4616	2636	3053	2330	3446	5744	3420	1681	114
Bugojno	svega	31756	8053	3858	3237	2597	4635	5500	2409	1431	136
	muški	15797	4109	1969	1634	1249	2355	2731	1057	632	61
	žene	16059	3944	1889	1603	1348	2280	2769	1352	799	75
Čelinac	svega	17430	4071	2356	2239	1393	2192	2863	1571	669	76
	muški	9616	2070	1236	1145	729	1046	1312	717	322	39
	žene	8814	2001	1120	1094	664	1146	1551	854	347	37
Donji Vakuf	svega	20393	5091	2669	2386	1766	2730	3252	1619	918	61
	muški	10160	2613	1329	1174	914	1357	1596	757	389	31
	žene	10233	2478	1340	1212	852	1373	1656	862	430	30
Gornji Vakuf	svega	19344	5419	2452	2036	1601	2581	2853	1539	798	65
	muški	9717	2779	1241	1037	803	1336	1396	705	390	30
	žene	9627	2640	1211	999	798	1245	1457	834	408	35
Jajce	svega	35002	9155	4340	4076	2964	4542	5739	2656	1406	124
	muški	17385	4663	2211	2096	1522	2177	2752	1242	666	56
	žene	17617	4492	2129	1980	1442	2365	2987	1414	740	68
Kotor-Varoš	svega	32832	9918	4179	3755	2720	4028	4994	2288	855	95
	muški	16211	5088	2138	1926	1353	1844	2280	1055	480	47
	žene	16621	4830	2041	1829	1367	2184	2714	1233	375	48

OPŠTINA		Ukupno	0—9	10—14	15—19	20—24	25—34	35—49	50—64	65 i više	Nepoznato
Laktaši	svega	25997	4730	2497	2837	2220	3643	5036	3322	1566	146
	muški	13019	2413	1294	1507	1258	1900	2370	1494	716	67
	žene	12978	2317	1203	1330	962	1743	2666	1828	850	79
Mrkonjić-Grad	svega	30159	6051	3464	3772	2788	3680	5299	3190	1816	99
	muški	14948	3219	1774	1911	1383	1773	2347	1478	1010	53
	žene	15211	2832	1690	1861	1405	1907	2952	1712	806	46
Prnjavor	svega	46734	10082	5371	5404	4088	6750	8273	4735	1857	174
	muški	22918	5136	2739	2768	2095	3395	3761	2154	840	73
	žene	23816	4946	2632	2636	1993	3398	4512	2581	1017	101
Skender-Vakuf	svega	21419	6123	2654	2308	2030	3019	3050	1482	665	88
	muški	11072	3206	1360	1181	1000	1560	1549	768	398	50
	žene	10347	2917	1294	1127	1030	1459	1501	714	267	38
Srbac	svega	21226	3800	1997	2333	1901	3070	4244	2636	1169	76
	muški	10644	1867	1025	1245	1080	1626	1999	1228	525	49
	žene	10582	1933	972	1088	821	1444	2245	1408	644	27
Šipovo	svega	18035	3725	2454	2489	1722	1927	2768	1822	1076	52
	muški	8871	1943	1266	1263	861	886	1248	822	561	21
	žene	91664	1782	11888	1226	861	1041	1520	1000	515	31
UKUPNO:		532644	117740	60828	60760	48116	73700	96277	49655	23703	1965
— muški		264011	60431	31017	30995	24863	36519	45648	22474	11126	938
— žene		268733	57309	29811	29765	23253	37181	50629	27181	12577	1027
				više muškaraca				više žena			

[8]) Statistički godišnjak BiH, Sarajevo, 1974.

Kvalifikaciona struktura

Stanovništvo Vrbasko-plivskog prostora u kvalifikacionom pogledu uglavnom zaostaje, jer još uvijek pati od nedostatka dovoljnog broja obrazovanih ljudi. Štaviše, broj deklarisanog nepismenog stanovništva je vrlo velik i iznosi čak 106.198 (prema popisu iz 1971. godine). Izraženo u procentu, to iznosi 25,59%. U usporedbi sa prosječnom nepismenošću u Bosni i Hercegovini, koja je 1971. godine bila 23,3%, vidi se da je na ovom području, stanje nešto lošije.

Od ukupno 14 opština, koliko ih ima u okvirima prostora oko Vrbasa i Plive, devet ih je sa manjim prosjekom nepismenih od republičkog, ali se među njima jedino ističe opština Banjaluka. Tu je u masi stanovništva starijeg od 10 godina nepismeno 15,1%. Ovdje, kao i u nekim drugim demografskim strukturama, značajnu ulogu ima grad. On sa kvalifikacionom strukturom svoga stanovništva smanjuje procenat opšte nepismenosti. Suprotno tome, pet opština premašuju republički prosjek,š a među njima se posebno ističe opština Skender-Vakuf sa 30,9% nepismenog stanovništva.

Promatramo li stanje sa stanovišta školske spreme, vidjećemo da je ono još nepovoljnije. Naime, 38,54% stanovništva starijeg od deset godina ima samo četiri razreda osnovne škole. Sa završenom potpunom osnovnom školom ima ih 10,08%, dok su ostale kategorije znatno ispod toga, što se cjelovitije može sagledati iz priložene tabele.

Nadalje, kategorija stanovništva bez školske spreme brojčano je veća od broja nepismenih za 57.226. Pribrojimo li ovaj broj broju nepismenih, povećaće se ionako visok postotak nepismenih.

Ovakvo stanje je, bez sumnje, nepovoljno za intenzivniji razvoj privredne djelatnosti na našem području, pa je neophodno da društvena zajednica preduzme radikalnije mjere za njegovo poboljšanje. Uključivanjem u snažnije turističke tokove ovoga prostora moglo bi se donekle utjecati u smislu popravljanja kvalifikacione strukture, jer će zapošljavanje stanovništva u turističkim kapacitetima iziskivati njegovu daljnju naobrazbu i kulturnu nadgradnju, Time bi se doprinijelo poboljšanju opštedruštvenog standarda Vrbasko-plivskog prostora.

Profesionalna struktura

Stanovnici Vrbasko-plivskog prostora oduvijek su bili upućeni na poljoprivredu, odnosno zemljoradnju i gajenje stoke. Te dvije glavne djelatnosti, uglavnom, okupljaju i sad najveći dio aktivnog stanovništva.

Južni, planinski predjeli su pogodni za gajenje sitne stoke — ovaca. Na žalost to ovčarstvo još uvijek je ekstenzivno i poluno-

Stanovništvo staro 10 i više godina po školskoj spremi i pismenosti prema popisu 1971. godine[9])

OPŠTINA	Bez školske spreme	4 razreda osnov. škole	Osnovna škola	Škola za KV i VKV radnike	Gimnazija	Škola za sred. struč. kadar	Više škole	Fakulteti i visoke škole	Nepoznato	Broj nepismenih	UKUPNO	% nepismenih
Banjaluka	37294	42760	17676	14432	1915	8072	2155	2172	285	24020	126761	15,1
Bos. Gradiška	16866	18166	4441	2522	243	1120	266	209	201	10557	44034	19,7
Bugojno	8037	9724	2811	1750	314	780	159	173	55	5416	23803	17,0
Čelinac	5881	5746	1169	267	8	197	37	16	38	3697	13350	21,2
D. Vakuf	650	6338	1144	654	133	276	51	44	12	4495	16302	22,0
G. Vakuf	6708	5575	949	326	72	193	54	24	24	4710	13925	24,3
Jajce	10327	10591	2000	1632	272	645	155	176	49	6801	25847	19,4
Kotor-Varoš	12370	8128	1530	348	43	352	80	33	30	8533	22914	25,9
Laktaši	8285	9281	2260	860	47	363	79	33	59	5022	21267	19,3
Mrkonjić-Grad		9600	1827	726	192	407	109	64	48	7597	24108	25,2
Prnjavor	17120	15256	2579	803	212	429	135	65	53	9809	36652	20,9
Skend.-Vakuf	9178	4876	786	169	10	193	43	18	23	6637	15296	30,9
Srbac	7123	7825	1499	424	117	269	82	43	44	4385	17416	20,6
Šipovo	6443	6091	1142	283	36	241	46	19	9	4519	14310	25,1
S v e g a:	163424	159957	41813	25196	3614	13537	3451	3089	930	106198	415004	25,59
%	39,38	38,54	10,08	6,07	0,87	3,26	0,83	0,74	022,	25,59	99,99	

Prosječna nepismenost u SR BiH 1971. godine = 23,3%

[9]) Statistički godišnjak BiH, Sarajevo, 1974.

madsko. Padine Vranice, Vitreuše, Komara, Vlašića (a nešto sjevernij i Manjače) dobro su obrasle travom, što pogoduje stočarstvu.

Predjeli orijentisani prema sjeveru, uz srednji, a naročito donji tok Vrbasa pretežno su ravničarski i blago brdoviti, sa plodnijim tlom. Kao takvi pogoduju zemljoradnji, koja se ponegdje dobro razvila, pa ima čak rezultate u okviru jugoslovenske zemljoradnje. To je uslovilo pojavu vezivanja većeg broja stanovnika za poljoprivredu, tačnije, za zemljoradnju.

Godine 1973. na području Vrbasko-plivskog prostora bilo je aktivnog stanovništva 214.057 ili 40,2% od ukupne mase. Međutim, za poljoprivredu je bilo vezano 260.590 žitelja ili 48,9% dok je u samoj proizvodnji, dakle aktivno, učestvovalo 127.643 proizvođača.[10]) Uporedimo li ovo sa podacima iz 1965. godine, vidjećemo da je došlo do izvjesnih promjena, utoliko što je pomenute godine učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom iznosilo 60,0%.

Ovo u cjelini nepovoljno stanje još je nepovoljnije u pojedinim opštinama, Tako udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu nekih opština prelazi 79% (Srbac 79,6%, Skender-Vakuf 76,6%, Prnjavor 75,3% Laktaši 73,4%, Bosanska Gradiška 63,2%). S druge strane, najnižu stopu učešća agrarnog stanovništva ima Donji Vakuf (27,4%).

Ovo stanje se nije bitnije izmijenilo u odnosu na prilike iz 1965. godine, što pokazuje slijedeća tabela:[11])

OPŠTINA	Učešće poljoprivrednog stanovnštva u ukupnom	
	1965.	1973.
Banjaluka	42,8	27,9
Bosanska Gradiška	74,7	63,2
Bugojno	39,4	28,0
Čelinac	72,7	56,0
Donji Vakuf	37,2	27,4
Gornji Vakuf	50,2	42,5
Jajce	45,1	33,2
Kotor-Varoš	73,0	62,0
Laktaši	83,0	73,4
Mrkonjić-Grad	66,9	61,4
Prnjavor	84,0	75,3
Skender-Vakuf	83,0	86,6
Srbac	86,8	79,6
Šipovo	66,6	65,6
PROSJEK	60,0	48,9

[10]) Statistički godišnjak BiH, Sarajevo, 1974.

[11]) Statistički pregled za opštine, Republički zavod za statistiku SRBiH, Sarajevo, br. 3/1966.
Statistički godišnjak BiH, 1974.

Sličan slučaj je u opštini Banjaluka, u kojoj je gradska aglomeracija stanovništva dominantna, što samo po sebi predodređuje relativno nisku stopu učešća agrarnog stanovništva (27,9%), ali i sveukupnog aktivnog (38,3%). To je, očigledno, posljedica velikog učešća lica mlađih starosnih razreda, koje se još ne uključuje u aktivan proces privređivanja. Uostalom, slične pojave susrećemo i u drugim predjelima koji predstavljaju velika naselja i gradove.

Učešće aktivnog i agrarnog stanovništva[12]) *u ukupnom u % 1973. g.*

OPŠTINA	UKUPNO	AKTIVNO	%	Poljoprivredno		
				Svega	Aktivno	%
Banjaluka	158736	60857	38,3	44299	20805	27,9
Bosanska Gradiška	53581	25157	47,0	33879	17993	63,2
Bugojno	31856	10580	33,2	8922	3682	28,0
Čelinac	17430	7087	40,7	9758	4869	46,0
Donji Vakuf	20393	6757	33,1	5595	2889	27,4
Gornji Vakuf	19344	5627	29,1	8227	2974	42,5
Jajce	35002	12046	34,4	11624	5825	33,2
Kotor-Varoš	32832	12289	37,4	20340	9254	62,0
Laktaši	25997	12551	48,3	19094	9901	73,4
Mrkonjić-Grad	30159	13402	44,4	18511	9764	61,4
Prnjavor	46734	21002	44,9	35203	17650	75,3
Skender-Vakuf	21419	8900	41,6	16410	7234	76,6
Srbac	21226	10324	48,6	16890	8940	79,6
Šipovo	18035	7478	41,5	11838	5863	65,6
	532744	214057	40,2	260590	127643	48,9

Kad se uz ovakvu strukturu uzme u obzir još i činjenica da je prirodni priraštaj nadprosječno visok upravo na selu, onda proizilazi da broj poljoprivrednog stanovništva pokazuje tendenciju bržeg porasta od ostalog, a ta činjenica otežava mijenjanje ekonomsko-demografske strukture — u smislu njezine jače diverzifikacije i povećanja učešća snažnijih i intenzivnijih skupina. Time se na području Vrbasko-plivskog prostora, koji inače ne ide u red područja s velikom gustoćom stanovništva, sve osjetnije stvara problem agrarne prenaseljenosti, koji se donekle može vidjeti i iz prethodne tabele.

Neke pojave u vezi sa aktivnim stanovništvom

Dosadašnji privredni razvitak ovog prostora, s jedne strane, i porast stanovništva, s druge strane, nisu u dovoljnoj mjeri omogućili apsorpciju viška poljoprivrednog stanovništva. To je dovelo do problema nezaposlenosti, pa je s vremenom iz pojedinih dijelova

[12]) Statistički godišnjak BiH, 1974.

Vrbasko-plivskog prostora došlo do privremene ekonomske emigracije radne snage (i to pretežno van Jugoslavije, u zemlje zapadne Evrope). Očekivalo se da će broj emigranata nakon dostignute kulminacije početi da opada, tj. da će se mnogi nakon provedenog izvesnog vremena van zavičaja početi vraćati, ali do toga nije došlo. Trenutno zatečeno stanje, s vrlo malim izuzecima, stagnira već nekoliko godina.

U okvirima cjelokupnog područja Vrbasko-plivskog prostora stanje u svakoj pojedinoj opštini je nešto drugačije.

Logično je da su privremenom ekonomskom emigracijom radne snage pogođene najviše one opštine u kojima se više ističe problem disproporcije između mogućnosti zapošljavanja van poljoprivrede i stope rasta stanovništva. Radi se o opštinama iz manje razvijenih predjela, gdje je mogućnost zapošljavanja u društvenom sektoru mala, a otvaranje novih i proširenje postojećih kapaciteta je neznatno izraženo.

Broj privremeno odsutnih — u odnosu na ukupnu masu stanovništva — na prvi pogled i nije tako velik, jer iznosi 4,42%. Međutim, ako se procenat izračuna na bazi aktivnog stanovništva, onda se stanje mijenja i iznosi 11,01%.

Potpunija analiza ove pojave pokazuje da je emigracija iz pojedinih opština različita, što se vidi iz sljedeće tabele:

Procentualno učešće privremeno odsutne radne snage u odnosu na ukupnu masu stanovništva i aktivnog stanovništva:[13])

OPŠTINA	Ukupno stanovništvo	Privrem. odsutni radnici	%	Ukupno aktivno stanovniš.	%
Banjaluka	158736	4957	3,12	60857	8,15
Bosanska Gradiška	53581	3012	5,62	25157	11,97
Bugojno	31856	1340	4,21	10580	12,67
Čelinac	17430	508	2,91	7087	7,17
Donji Vakuf	20393	424	2,08	6757	6,27
Gornji Vakuf	19344	1745	9,02	5627	31,01
Jajce	35002	952	2,72	12046	7,90
Kotor-Varoš	32832	1367	4,16	12289	11,12
Laktaši	25997	1045	4,02	12551	8,33
Mrkonjić-Grad	30159	1852	6,14	13402	13,82
Prnjavor	46734	2923	6,25	21002	13,92
Skender-Vakuf	21419	583	2,72	8900	6,55
Srbac	21226	2029	9,56	10324	19,65
Šipovo	18035	836	4,64	7478	11,18
	532744	23573	4,42	214057	11,01

[13]) Tabela izrađena na temelju Statističkog godišnjaka Bosne i Hercegovine, 1974.

Lica na privremenom radu u inostranstvu prema državi u kojoj rade i polu — rezultati popisa 1971. godine[14])

OPŠTINA			Austrija	Francuska	Zapadna Njemačka	Švajcarska	Švedska	Benelux	SAD	Australija	Kanada	Ostale zemlje
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Banjaluka	svega	4957	1327	132	2975	152	51	32	14	116	45	113
	muški	3764	1091	104	2189	108	35	29	9	86	35	78
	žene	1193	236	28	786	44	16	3	5	30	10	35
Bosanska	svega	3012	825	64	1709	49	104	17	15	123	45	61
Gradiška	muški	2015	574	47	1134	20	62	13	10	93	27	35
	žene	997	351	17	575	29	42	4	5	30	18	26
Bugojno	svega	1340	623	9	656	4	7	4	3	9	9	16
	muški	1182	575	1	554	4	4	3	3	9	8	14
	žene	158	48	1	102	—	3	1	—	—	1	2
Čelinac	svega	508	105	27	342	4	4	6	1	9	6	4
	muški	362	67	21	252	2	3	2	1	6	5	3
	žene	146	28	6	70	2	1	4	—	3	1	1
Donji Vakuf	svega	424	249	3	151	1	2	—	4	5	—	9
	muški	389	239	3	130	1	2	—	2	5	—	7
	žene	35	10	—	21	—	—	—	2	—	—	2
Gornji Vakuf	svega	1745	736	6	942	1	5	7	3	19	7	19
	muški	1620	692	5	877	1	3	5	2	15	4	16
	žene	125	44	1	65	—	2	2	1	4	3	3
Jajce	svega	952	332	25	574	1	4	4	—	5	—	7
	muški	812	283	24	487	1	4	4	—	4	—	5
	žene	140	49	1	87	—	—	—	—	1	—	2
Kotor-Varoš	svega	1367	410	15	841	51	10	9	2	6	2	21
	muški	1174	361	15	707	51	6	9	2	5	2	16
	žene	193	49	—	134	—	4	—	—	1	—	5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Laktaši	svega	1045	175	6	875	2	5	3	—	28	13	6
	muški	1010	157	6	803	2	4	3	—	19	10	6
	žene	35	18	—	72	—	1	—	—	9	3	6
Mrkonjić-Grad	svega	1852	1138	28	596	10	12	20	3	20	7	18
	muški	1615	1055	26	462	7	7	18	2	17	4	17
	žene	237	83	2	134	3	5	2	1	3	3	1
Prnjavor	svega	2923	992	113	1603	49	20	10	9	50	13	64
	muški	2135	638	89	1270	27	12	5	7	34	10	43
	žene	788	354	24	333	22	8	5	2	16	3	21
Skender-Vakuf	svega	583	149	10	392	14	2	1	1	6	—	8
	muški	543	141	10	365	12	1	1	1	6	—	7
	žene	40	8	—	27	2	1	—	—	1	—	1
Srbac	svega	2029	392	113	1273	31	25	13	13	123	27	14
	muški	1396	240	83	906	13	16	11	7	94	18	8
	žene	633	152	30	367	18	9	2	6	29	9	6
Šipovo	svega	836	268	35	481	23	9	—	—	7	—	13
	muški	692	241	29	378	22	6	—	—	4	—	12
	žene	144	27	6	103	1	3	—	—	3	—	1
	SVEGA	23573	7721	586	13410	392	260	126	68	531	174	373
	%		33,8	2,5	56,9	1,7	1,1	0,5	0,3	2,3	0,7	1,6
	muški	18709	6354	470	10514	271	165	99	46	396	123	267
	žene	4864	1367	116	2896	121	95	27	22	135	51	106

Broj privremeno odsutnih u odnosu na ukupnu masu stanovništva iznosi 4,42%, a u odnosu na aktivno stanovništvo 11,0.%.

[14]) Statistički godišnjak BiH, 1974.

Najviše izražena privremeno-ekonomska emigracije je, dakle iz opština: Gornji Vakuf (31,01%), Srbac (19,65%), Prnjavor (13,92%), Mrkonjić Grad (13,82%), Bugojno (12,67%), Bosanska Gradiška (11,97%) itd.

Empirijski posmatrano, dolazi se do zaključka da povećan odlijev radne snage iz pojedinih opština nije bio isključivo u vezi sa prirodnim uslovima za život, već da su toj pojavi dobrim dijelom pripomogle i opšte društveno-ekonomske prilike u lokalnom smislu.

Polna različitost među privremenim emigrantima je znatna. Učešće muškaraca preovladava jer od ukupne mase (23.573) njih ima 18.709 ili 79,33% (što se vidi i iz tabele).

Zaposleno osoblje prema vrstama djelatnosti i sektoru svojine, godišnji prosjeci za 1964. i 1974. godinu

Letimičan uvid u stanje zaposlenog osoblja prema vrstama djelatnosti i sektoru svojine, na bazi desetogodišnjeg razdoblja (1964—1974.), pokazuje da je u proteklom vremenu došlo do promjena — kako u ukupnoj masi zaposlenog osoblja, tako i u pojedinim djelatnostima. Prije svega, došlo je do znatnijeg povećanja u privrednim djelatnostima društvenog sektora.

Detaljni pregled izgleda ovako:

— ukupna masa zaposlenog osoblja je porasla za 31.236;
— svi zaposleni u društvenom sektoru povećali su svoj broj za 25.773;
— broj radnika u industriji i rudarstvu porastao je za 14.397;
— broj radnika u građevinarstvu povećan je za 3.898;
— osoblje zaposleno u djelatnostima saobraćaja i veza poraslo je za 2.271;
— djelatnost trgovine i ugostiteljstva povećana je za 5.066 radnika;
— stambeno-komunalna djelatnost za 1.008 i
— vanprivredne djelatnosti za 5.483.

Čak je i privatni sektor povećan za 530 radnika.[15])

Opadanje broja zaposlenih u desetogodišnjem periodu registrovano je jedino kod djelatnosti poljoprivreda, šumarstvo i zanatstvo, i to:

— manjak zaposlenih u poljoprivredi za 158;
— manjak u šumarstvu za 694;
— manjak u zanatstvu za 15 zaposlenih.

Promatrano sa stanovišta pojedinih opština unutar područja Vrbasko-plivskog prostora, stanje je još zanimljivije. Djelatnost in-

[15]) Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1965. i 1975.

Zaposleno osoblje prema vrstama djelatnosti i sektoru svojine
godišnji prosjeci 1964. i 1974. godine

OPŠTINA	UKUPNO	Društveni sektor										Privatni sektor
		privreda										
		SVEGA	Industrija i rudarst.	Poljoprivreda	Šumarstvo	Građevinarstvo	Saobraćaj i veze	Trgovina i ugostiteljstvo	Zanatstvo	Stambeno komunalna djelat.	Vanprivredne djelatnosti	
Banjaluka	25368	20302	8854	405	308	3384	2186	2472	2091	602	5066	418
	41702	34291	15690	533	183	5964	3366	4935	2265	1355	7411	536
Bosanska Gradiška	5561	4900	2063	1492	625	2	38	328	240	112	661	77
	8066	6895	3502	1658	408	127	72	593	243	292	1191	150
Bugojno	4781	4349	2407	77	478	604	203	356	118	106	432	39
	7422	6702	3818	6	494	430	921	899	1	133	720	67
Čelinac	799	652	197	67	142	152	67	—	27	—	147	2
	1633	1317	438	134	203	366	154	13	—	9	316	31
Donji Vakuf	2721	2552	1391	27	390	380	182	153	—	29	169	12
	3524	3175	1763	2	385	433	169	358	—	65	349	27
Gornji Vakuf	1357	1207	325	72	508	21	10	54	217	—	150	5
	1969	1651	863	2	254	—	11	192	300	29	318	54
Jajce	4257	3549	1947	43	328	436	258	363	54	120	708	32
	6407	5432	2906	54	399	595	389	671	239	179	975	31

Kotor-Varoš	1230	934	80	76	527	—	17	82	126	16	296	25
	1999	1444	412	147	486	—	37	200	152	10	555	22
Laktaši	749	503	—	375	—	—	13	3	112	—	246	6
	1395	937	89	353	18	310	16	106	40	5	458	78
Mrkonjić-Grad	2059	1713	261	84	542	429	94	135	114	54	346	7
	3257	2677	852	7	709	577	78	401	—	53	580	22
Prnjavor	1664	1267	284	38	172	31	24	167	205	14	388	18
	3059	2329	969	266	78	508	38	425	45	—	730	77
Skender-Vakuf	438	329	115	83	109	—	3	19	—	—	109	2
	1299	985	362	100	280	161	16	66	—	—	314	18
Srbac	1166	925	21	368	239	206	18	73	—	—	241	9
	1685	1267	385	197	104	154	117	308	2	—	418	46
Šipovo	1379	1210	186	69	737	82	16	51	—	69	169	1
	1348	1072	479	2	420	—	16	155	—	—	276	24
UKUPNO:												
1964. g.	53529	44401	18131	3619	5115	5727	3129	4256	3302	1122	9128	653
1974. g.	84765	70174	32528	3461	4421	9625	5400	9322	3287	2130	14611	1183
%			38,4	4,1	5,2	11,4	6,4	11,0	3,9	2,5	17,2	1,4

dustrije i rudarstva u svakoj pojedinoj opštini bilježila je porast broja zaposlenih, i to relativno ravnomjerno, osim u opštini Laktaši, gdje 1964. godine nije bio registrovan ni jedan zaposleni u toj djelatnosti. Sa građevinarstvom je sličan slučaj, osim u opštinama Gornji Vakuf i Šipovo, u kojima je nakon deset godina zabilježen pad, to jest u ovoj djelatnosti nema više zaposlenih. To se može tumačiti time što ovdje nema nikakvih građevinskih pogona iz oblasti društvenog sektora, pa mogućnost zapošljavanja u tom smislu ne postoji. Djelatnost saobraćaja i veza po broju zaposlenih je takođe blago porasla, (posebno se ističu opštine Banjaluka i Bugojno, dok se u opštini Donji Vakuf primjećuje pad). Otvaranjem novih i proširenjem postojećih preduzeći »Autoprevoz« u Banjaluci i »Špedicija« u Bugojnu — razlog su za nastale promjene u pozitivnom smislu. Posebno se treba osvrnuti na djelatnost trgovine i ugostiteljstva, koje bilježe porast zaposlenih u svakoj opštini. Ali to ne treba uzeti kao neku ohrabrujuću pojavu, s obzirom na lokalne ambicije. Tu se uglavnom radi o povećanju zaposlenih u trgovini, a samo djelimično u ugostiteljstvu, i to pretežno gostioničkog karaktera.

ZAKLJUČAK

Vrbasko-plivski prostor zauzima površinu od 7.411 km^2 na kojoj prema popisnim podacima od 1971. godine živi 532.744 stanovnika. Prosječna gustina po četvornom kilometru je 71,8 žitelja. Upoređivanjem ovog pokazatelja sa vrijednostima iz ranijih popisa, dolazi se do rezultata koji govore o promjenama u pozitivnom smislu ,tojest, kako o porastu sveukupnog stanovništva tako i o porastu gustoće po jedinici površine.

Ova pojava je posljedica povoljnih društveno-ekonomskih prilika, koje su naročito poslije drugog svjetskog rata zahvatile i ovaj prostor. Zbog određenih prirodnih uslova ni ovdje se ne može govoriti o ravnomjernosti što znači da su neki dijelovi, konkretno sjeverni, znatno gušće naseljeni od južnih. Tome su razlog: reljef i klima, a s njima u uskoj vezi je i mogućnost iskorišćavanja tla. Po prirodnim vrijednostima sjeverni dijelovi su oduvijek privlačili čovjeka pružajući mu znatne podobnosti za život i privređivanje. Povoljna reljefna situacija, blaga klima i plodno tlo u ravnicama naročito su doprinjeli razvoju poljoprivrede, koja u posljednje vrijeme dostiže zadovoljavajući stepen razvijenosti.

Visok prirodni priraštaj stanovništva prati niska sposobnost privrede da apsorbuje viškove radne snage, koji ostaju na selu ili se odlučuju za privremenu ekonomsku emigraciju uglavnom u zemlje zapadne Evrope. Izvjestan, nevelik broj odlučuje se i za trajno napuštanje zavičaja s ciljem ekonomske emigracije uglavnom u prekomorske zemlje, u novije vrijeme u Australiju.

U vezi sa ovim problemom povoljna okolnost je što u postojećoj demografskoj kategorizaciji prevladava mlado stanovništvo, koje predstavlja stalan izvor novih proizvodnih snaga.

Najveći dio stanovništva još uvijek živi od poljoprivredne proizvodnje koja je neproduktivna zbog preovlađujućeg ekstenzivnog gospodarenja. Ovome treba dodati još jednu negativnu komponentu, a to je agrarna prenaseljenost po jedinici površine obradivog zemljišta što je tipično za brdovite i planinske, južne dijelove Vrbasko-plivskog prostora. Prelazak na intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju nije moguć zbog nedostatka prirodnih uslova ili zbog saobraćajne izolacije većine dijelova prostora od potrošnih tržišta.

Kvalifikaciona struktura stanovništva je nepovoljna, jer se još uvijek osjeća nedostatak dovoljnog broja obrazovanih ljudi. Štaviše, prisutan je dosta visok procenat nepismenih.

Na osnovu uvida u statističku evidenciju može se zaključiti da su na pomolu velike mogućnosti zapošljavanja u djelatnostima tercijarnog sektora privređivanja. Naime, Vrbasko-plivski prostor našao se na jednom od vrlo potencijalno snažnih tokova savremenog turizma jugoslovenskih i međunarodnih razmjera. Taj ekspanzivni, moderni fenomen u mogućnosti je da relativno brzo i snažno izmijeni mnoge dosadašnje naslijeđene negativne karakteristike u pozitivne faktore društveno-ekonomskog razvoja, što se od njega u ovom slučaju i očekuje.

LITERATURA I IZVORI

1. *Marx Karl:* Kapital, tom II, Kultura, Beograd.
2. *Harbison F. H.*: Planiranje razvoja ljudskih snaga u privredama zemalja u razvoju, EI Sarajevo, 1963.
3. *Broz Josip Tito:* Referat na VIII Kongresu SKJ, Kultura, Beograd, 1964.
4. Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1965.
5. Statistički pregled za opštine, Republički zavod za statistiku SR BiH, Sarajevo, br. 3/1966.
6. Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1970.
7. Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1974.
8. Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1975.

ZUSAMMENFASSSUNG

DIE BEVOELKERUNG DES VRBAS-PLIVA GEBIETES (EINIGE DEMOGEOGRAPHISCHE EIGENSCHAFTEN)

MILENKO BAŠIĆ

Das Vrbas-Pliva Gebiet umfasst eine Oberfläche von 7.411 km², mit einer Bevölkerung von 532.744 Einwohner (1971). Die Anzahl der Bevölkerung ist im Zuwachs der räumlich ungleichmässig ist.

Der nördliche Teil des Gebietes ist, aufgrund der Natur-Eingenschaften, für die Landwirtschaft geeignet, was aber im südlichen Teil nicht der Fall wäre.

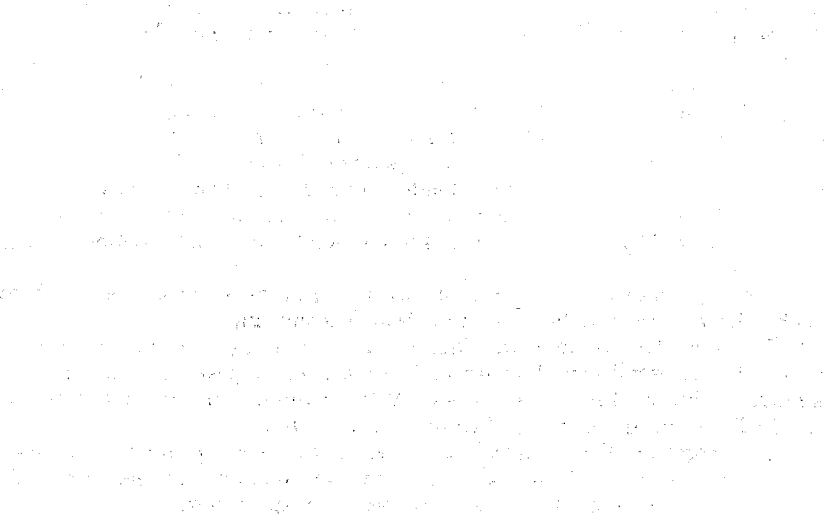
Den hochen natürlichen Bevölkerungszuwachs, sowie die ungenügenden Möglichheiten der Wirtschaft den Ueberschuss der Arbeitskraft zu beschäftigen, begleitet eine vorläufige ökonomische Emmigration nach die Ländern von West Europa. In der demographischen Kategorie überwiegt die junge Bevölkerung, die eine ständige Quelle neuer Arbeitskräfte darstellt.

Die Bevölkerung lebt grösstenteils noch immer aus einer extensiven Landwirtschaft. Im südlichen Teil kommt auch eine Agrar-Ueberbevölkerung zum Ausdruck.

Die ungenügende Qualifikation, sowie Bildungs-Struktur der Bevölkerung erschwehren ihre schnellere positive Transformierung.

Da sich das Vrbas-Pliva Gebiet auf einem der äussersst potenziellen Wegen des zeitgemässen Tourismus befindet, im jugoslawischen und internationalen Rahmen, kann man grosse Möglichkeiten der Arbetsnahme seitens der Bevölkerung in tertiären Tätigkeiten erwarten.

Die moderne Erscheinung des Tourismus verffügt über Möglichkeiten, viele bisher negative Eingenschaften der sozial-ökonomischen Entwicklung, verhältnissmässig schnell in positive Faktoren zu ändern.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
Sv. XXII god. 1978.
Sarajevo

FUNKCIJE GRADSKIH NASELJA I GRADOVA U SR BOSNI I HERCEGOVINI

MILOŠ MIŠKOVIĆ

Geografsko izučavanje funkcija gradova ima relativno dugu tradiciju. Jedan od pionirskih radova ove vrste je rad Hettnerov (6, 1902) objavljen početkom ovoga vijeka, a zatim slijede radova W. Christallera (2, 1933), M. Aurousseau-a (1, 1921) i Ch. Harrisa (5, 1943.).

Veliki prilog izučavanju funkcija gradova u teorijskom pogledu dao je početkom četvrte decenije ovoga vijeka W. Christaller, svojim radom pod naslovom »Die Zentralen Orte im Süddeutscland« (Jena 1933). Odjek ovoga značajnog rada osjetio se u svjetskoj geografskoj literaturi tek nakon XV kongresa Međunarodne geografske unije u Amsterdamu 1938. Do tada gotovo isključivo prisutnom atropogeografizmu u izučavanju gradova, Christaller je suprostavio ekonomske zakonitosti koje postoje neovisno od prirodnih uslova i geografskog položaja. To ilustruju brojni radovi koji su uslijedili i u njima se analizira, kritikuje i empirijskim probama verifikuje teorija o centralnim mjestima. Posebno mjesto tu pripada djelu A. Löscha (12, 1939) u kome je Christallerova teorija o centralnim mjestima u uopštenoj i modifikovanoj formi trasformirana i uključena u opštu teoriju lokalizacije.

Izučavanje gradova, njihovih funkcija i uticajnih sfera imalo je široke razmjere u evropskoj geografiji, a značajan su mu prilog dali i geografi u SAD.

Kristalerova teorija, kao rijetko koja metodološka novina u društvenoj geografiji, izazivala je veoma bogate naučne rasprave. One i danas traju među geografima i drugim stručnjacima koji se bave izučavanjem gradova, iako je od pojave Christallerovog rada prošlo nepunih pet decenija.

Christaller analizira funkciju grada u odnosu na svoju okolinu, a njegova zamisao hijerarhije centralnih mjesta zasniva se na hijerarhiji funkcija, odnosno hijerarhijskog tipiziranja uticaja tih funkcija posredstvom dobara i usluga.

U metodološkom pogledu obogatili su geografsku literaturu o gradovima poljski (J. Kostrowicki, K. Dziewonski, L. Kosinski i D. Malisz) i sovjetski geografi (N. N. Baranskij, V. G. Davidovič, S. A. Kovalev, I. M. Majergojz, V. V. Pokšiševski i B. S. Horjev). U njihovim radovima tretiraju se pitanja rekonstrukcije društveno-ekonomske strukture naslijeđene iz kapitalističkog perioda, pri čemu se naročita pažnja posvećuje mreži i privrednoj aktivizaciji malih gradskih naselja — kojima je novi društveni sistem dodijelio novu ulogu u prostoru. Izučavanjem i rekostrukcijom unutrašnje strukture gradskih centara i njihovog prilagođavanja izmijenjenih društvenim odnosima došlo se do značajnih iskustava — koja mogu poslužiti kao uzori rješavanja i funkcionalnog organizovanja uslužnih djelatnosti.

Od jugoslovenskih geografa analizom geografskih funkcija i problematikom hijerarhije gradova već niz godina bavi se I. Vrišer. U svom referatu pod naslovom »Centralna naselja u Jugoslaviji«, koji je podnio na VIII kongresu geografa SFRJ (u Skoplju 1968). I. Vrišer je utvrdio da na području SFRJ postoji 1358 centralnih naselja, a u SR BiH 169. Sva naselja rangirana su u šest kategorija prema strukturi uslužnih djelatnosti koje su u njima zastupljene. Pri tome naselja prve kategorije imaju najniži rang. Ona sadrže elementarno uslužne djelatnosti i nisu sjedišta opština. U šestoj kategoriji nalazi se republički centar sa ustanovama republičkog ranga.

Analizi funkcija u ovom radu podvrgnuta su samo ona naselja koja su i opštinski centri. Takvih naselja u SR BiH ima 103, uključujući grad Sarajevo kao republički centar koji ima 4 opštine.

U 103 naselja koji su opštinski centri (prema popisu 1971) godine živjelo je 1,022.858 stanovnika, ili 27,3% od ukupnog broja stanovnika SR BiH (3,746.111). Ovako nizak procenat stanovnika što živi u naseljima koja su gradovi ili pak naselja na putu da prerastu vremenom u gradove — ukazuje na veoma nizak stepen urbanizacije u SR BiH. U vrijeme socijalističke izgradnje od 1946—1971. godine jedna četvrtina stanovništva SR BiH (920.000) promjenila je mjesto boravka. Među ovima, svakako, najviše je onih koji su napustili selo i zaposlili se u novoizgrađenim industrijskim objektima — industrijskim prvencima novog socijalističkog društva.

Uspostavljanje novih društvenih i ekonomskih odnosa u ratom opustošenoj i privredno zaostaloj zemlji — praćeno je velikim teškoćama. Investicije u bazne industrijske objekte i osnovne saobraćajnice bile su prvostepeni zadatak, tako da za komunalnu infrastrukturu nije bilo dovoljno sredstava. Ova se neminovnost negativno odrazila na prostornu strukturu gradskih naselja u SR BiH. Velikom broju novih doseljenika u gradove društvo nije moglo obezbijediti odgovarajući komunalni standard, pa je došlo do individualne stambene izgradnje velikih razmjera — što je dalo ka-

rakterističan izgled našim gradskim naseljima. Dinamika ovoga procesa bila je takvog intenziteta da je jedno vrijeme on bio van stručne urbanističke i društvene kontrole. Različitim društvenim mjerama neplanska izgradnja naselja svođena je na manje razmjere, a od 1974. godine i potpuno isključena donošenjem Zakona o prostornom uređenju. Ovim zakonom planiranje se proširuje sa gradskih područja na čitavu teritoriju SR BiH.

Funkcionalna analiza gradskih naselja u SR BiH bazirana je na podacima popisa stanovništva 1971. godine. Analiziran je broj aktivnog stanovništva po granama djelatnosti. Popis je u okviru djelatnosti evidentirao trinaest obilježja koja su, za ovu priliku, svedena na 9 sljedećih grupa djelatnosti:

1. Industrija i rudarstvo
2. Poljoprivreda i šumarstvo
3. Građevinarstvo
4. Saobraćaj
5. Trgovina i ugostiteljstvo
6. Zanatstvo
7. Stambena i komunalna djelatnost
8. Kulturna i socijalna djelatnost
9. Društvene službe i ostale djelatnosti

Za sva 103 gradska naselja sračunata je procentualna struktura aktivnog stanovništva prema devet navedenih grupa i ona će biti baza za funkcionalnu analizu i klasifikaciju.

Specifičnosti društveno-ekonomskog razvoja BiH, uslovile su postojeću mrežu gradskih naselja: njihovu veličinu, fizionomiju i funkcionalne karakteristike. Priložena tabela pomoći će nam da uočimo neko osnovna obilježja gradskih naselja u SR BiH.

Gradska naselja do 2000 stan.	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj aktivnih stanovnika
1	2	3	4
do 2.000	21	23.950 (0,63%)	9.413 (0,68%)
2— 5.000	41	130.073 (3,47%)	46.418 (3,37%)
5—10.000	28	224.881 (6,00%)	78.168 (5,68%)
10—20.000	4	53.068 (1,41%)	19.035)1,38%)
20—50.000	5	144.183 (3,84%)	49.357 (3,59%)
50—100.000	3	196.020 (5,23%)	73.118 (5,32%)
PREKO 100.000	1	250.683 (6,69%)	98.205 (7,14%)
Ukupno	103	1,022.858 (273%)	373.714 (27,2%)

Za prostornu konkretizaciju ove tabele izrađena je karta razmještaja gradskih naselja u SR BiH. Ukupan broj stanovnika svakog naselja predstavljen je krugom čija je površina proporcionalna

broju stanovnika, uz uslov da 1 mm^2 = 100 stanovnika. U svaki krug ucrtan je u crnoj boji krug koji po istom mjerilu predstavlja broj aktivnog stanovništva. Nakon analize karte i tabele može se izvesti nekoliko zaključaka. U prvom redu, veoma se ističe veliki broj malih gradskih naselja — 21 ima manje od 2.000 stanovnika. Treba istaći da je jedan broj naselja iz ove grupe 1971. godine u vrijeme popisa nije imao ni 1.000 stanovnika. To su: Kalinovik, Kupres, Lopare, Ljubinje, Šekovići i Trnovo. U teritorijalnoj distribuciji gradskih naselja uočljivo je da su mala i rijetko razmještena gradska naselja karakteristična za jugozapadni dio Republike, za istočnu Hercegovinu i istočnu Bosnu. U ovim dijelovima Republike nema gradova srednje veličine (za naše prilike 20 — 30.000 stanovnika). Uporedna analiza veličina gradskih naselja navodi na zaključak da je Sarajevo u velikoj disproporciji sa gradskim naseljima istoka, juga i jugozapada Republike.

U svih osam veličinskih drupa naselja izražena je procentualna podudarnost između ukupnog broja stanovnika i broja aktivnih u odnosu na ukupno aktivno stanovništvo Republike. U svih 103 naselja živi 27,3% ukupnog stanovništva SR BiH, i gotovo isto toliko procenata njenog aktivnog stanovništva — 27,2%.

Funkcionalna struktura malih gradskih naselja — opštinskih centara do 2.000 stanovnika

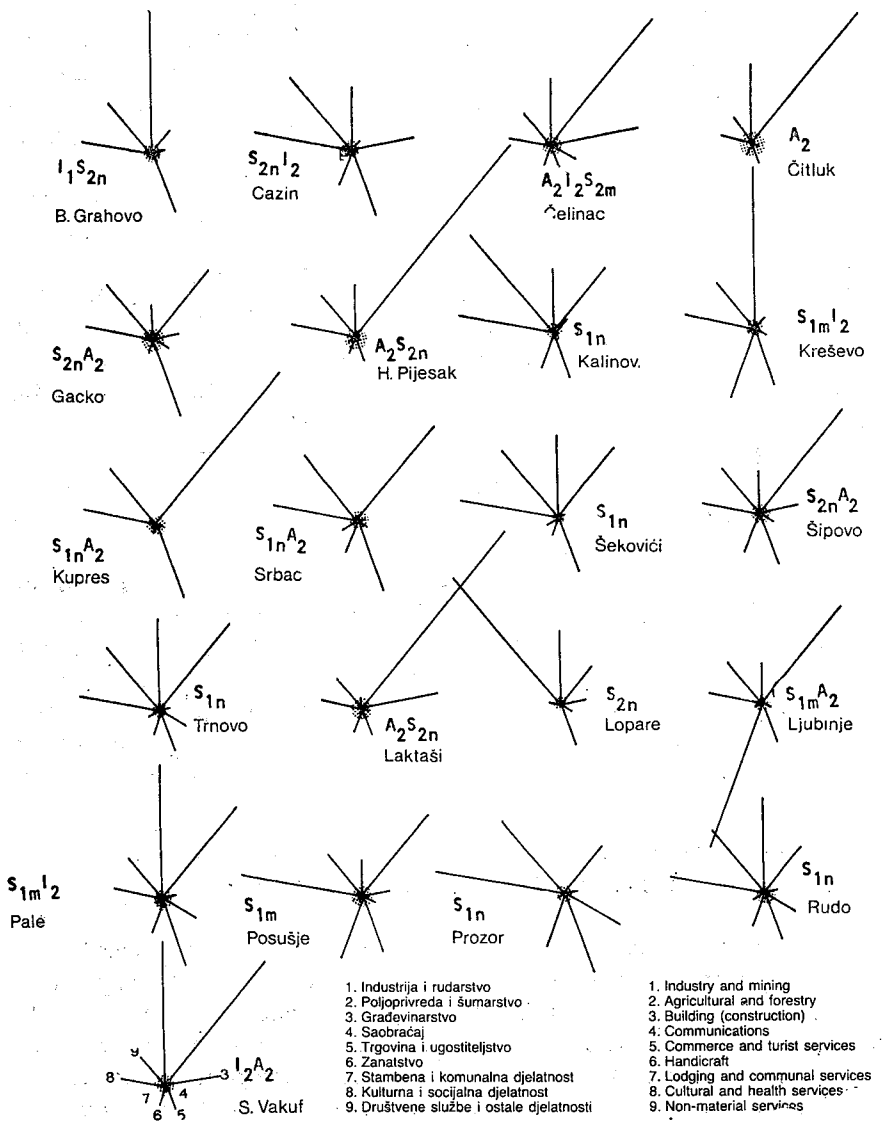
U ovoj grupi nalazi se 21 gradsko naselje i njihov teritorijalni razmještaj je veoma karakterističan. Geneza ove grupe naselja i razvoj funkcija u bližoj prošlosti i u prvom periodu socijalističke izgradnje bila bi višestruko značajna za temeljita istraživanja. Ova grupa naselja su mahom drumska naselja i lokalni centri ruralne sredine — sa administrativnom funkcijom, trgom i izraženom zanatskom djelatnošću. Nakon austro-ugarske okupacije i u međuratnom periodu ova grupa naselja nije bila interesantna za ulaganja u industriju zbog saobraćajne izolacije i drugih uzroka. Privatni kapital ulagan je u pilane na Palama, u Trnovu, Šipovu i Čelincu. Prerada drveta u ovim mjestima produžena je i nakon oslobođenja, pa je daska iz ovih malih pilana dobro došla pri obnovi naselja, a u predratnom periodu bila je jedan od naših osnovnih eksportnih proizvoda.

Radi lakšeg korišćenja obilja statističkog materijala koji je bio potreban za analizu funkcija naselja, svako naselje u okviru svoje grupe predstavljeno je odgovarajućim tipogramom. On je konstruisan na sljedeći način. Iz jedne tačke kao koordinatnog početka pod uglovima od 40^0 nanošene su procentualne vrijednosti, svih devet grupa djelatnosti po redu kako su navedene u prilogu. Na svim

TABELA I

MALI GRADOVI DO 2 000 STANOVNIKA

SMALL TOWNS UP TO 2 000 INHABITANTS

1. Industrija i rudarstvo
2. Poljoprivreda i šumarstvo
3. Građevinarstvo
4. Saobraćaj
5. Trgovina i ugostiteljstvo
6. Zanatstvo
7. Stambena i komunalna djelatnost
8. Kulturna i socijalna djelatnost
9. Društvene službe i ostale djelatnosti

1. Industry and mining
2. Agricultural and forestry
3. Building (construction)
4. Communications
5. Commerce and turist services
6. Handicraft
7. Lodging and communal services
8. Cultural and health services
9. Non-material services

Popis 1971.

našim tipogramima koji grafički ilustruju funkcionalnu strukturu, grupa industrija i rudarstvo nanosi se na osu + y, a ostale se nanose po redu u smislu kretanja kazaljke na časovniku.

Jedan milimetar na osi odgovara 1% aktivnog stanovništva date grupe u odnosu na ukupan broj aktivnih u naselju.

Tipogrami grupe naselja — opštinskih centara manjih od 2.000 stanovnika pokazuju određene međusobne sličnosti i razlike koje ćemo ukratko komentarisati. Izrazito se ističu ona naselja u kojima je vodeća grana poljoprivreda i šumarstvo ili je ona pak znatna u poređenju sa ostalim grupama privrednih djelatnosti. Jasno se ističu naselja Čelinac, Čitluk, Han Pijesak, Kupres, Srbac, Šipovo, Laktaši, Ljubinje, Pale, Posušje i Skender Vakuf. Dalje, kod svih naselja znatan procenat čine zaposleni u grupi 8. i 9. — kulturnoj i socijalnoj djelatnosti i u društvenim službama. Taj procenat se kreće između 10 i 20%, sem kod naselja Čelinac, Čitluk, Laktaši, Ljubinje, Pale i Skender Vakuf. Relativno mali procenat u ovim grupama djelatnosti kod nekih naselja može se objasniti njihovim satelitskim položajem u blizini većeg gradskog centra, kao što je slučaj kod Čelinca, Skender-Vakufa i Laktaša — u blizini Banja Luke, kod Pala u blizini Sarajeva, kod Čitluka, pored Ljubuškog. Izgradnja industrijskog pogona u ovim malim mjestima znatno je (u nekim od njih) izmijenila strukturu zaposlenih. To se vidi na primjeru Bos. Grahova, Kreševa, Šekovića, Pala, Trnova, Skender-Vakufa i Rudog. Jasno se izražava nedostatak zaposlenih u industriji i rudarstvu u Kupresu, Prozoru, Srpcu, a slabo je izražen u Laktašima, Ljubinju, Gacku i Posušju. Veoma je karakteristično da je u Ljubinju visok procenat zaposlenih u zanatstvu (30,7% od 267 aktivnih stanovnika) zatim u Kreševu 14%. U ovom slučaju vjerovatno se radi samo o registraciji zanatske djelatnosti u ovoj opštini, a usluge se vrše u drugim mjestima. Manje opštine u privredno nerazvijenim područjima i na ovaj način rješavaju svoje budžetske probleme.

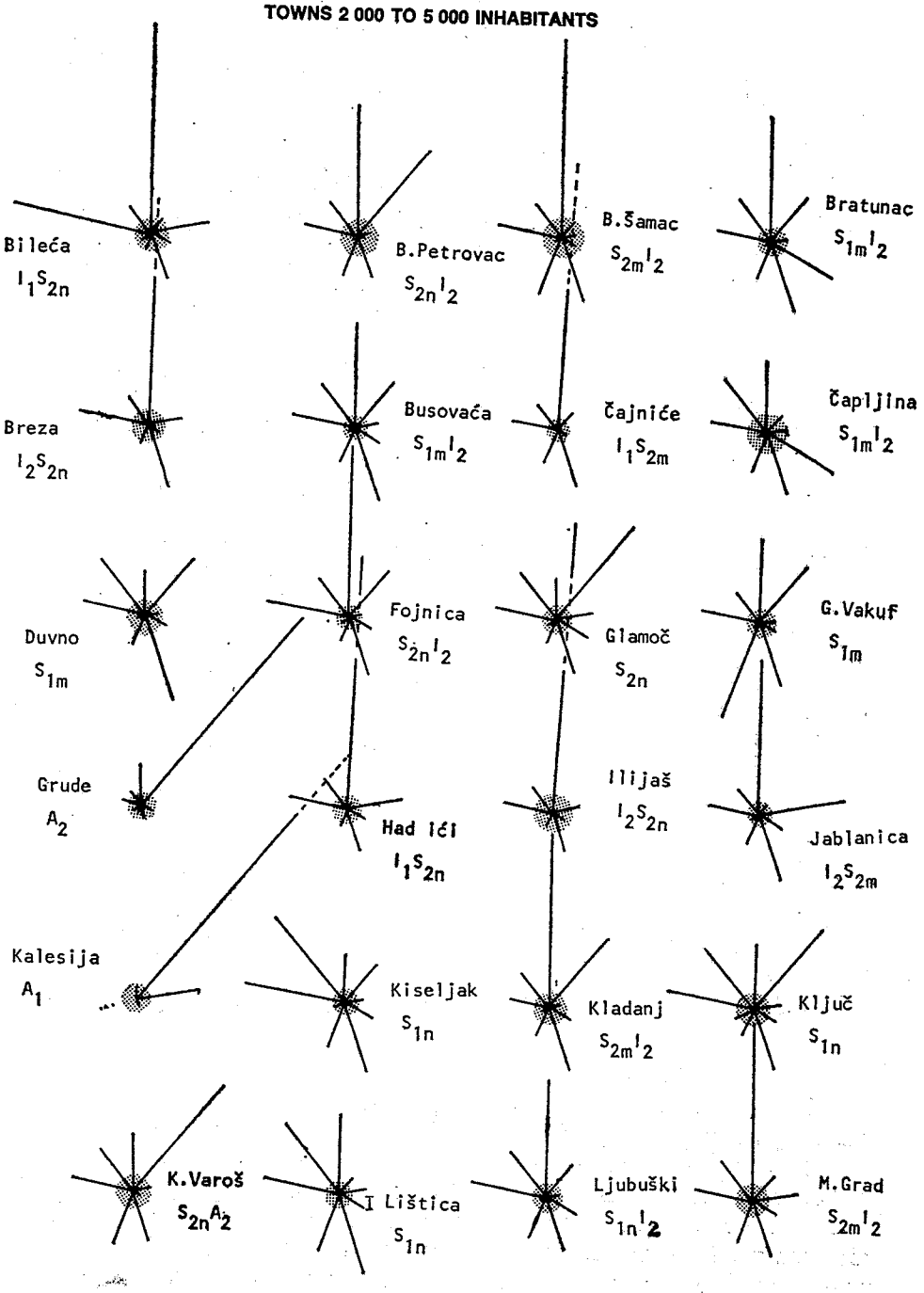
Funkcionalna struktura gradskih naselja i opštinskih centara od 2.000 — 5.000 stanovnika

Ova grupa naselja je najbrojnija, pripada joj 41 naselje. Pregledom tipograma primjećujemo da tri naselja u ovoj grupi stoje svojom strukturom disharmonično prema ostalim naseljima. To su naselja Grude, Kalesija i Ugljevik. Ova tri naselja po svojoj funkcionalnoj strukturi trebalo bi da pripadnu prethodnoj grupi, jer imaju karakteristično izraženu poljoprivrednu djelatnost, međutim, na osnovu broja stanovnika uvršteni su u ovu grupu. Ova tri naselja mogla bi da budu školski primjer kako se u ataru jednog sela sa više zaselaka jedan od njih, koji je na putu, transformiše u gradsko naselje i preuzima funkcije grada.

TABELA II

GRADOVI 2 000 DO 5 000 STANOVNIKA

TOWNS 2 000 TO 5 000 INHABITANTS

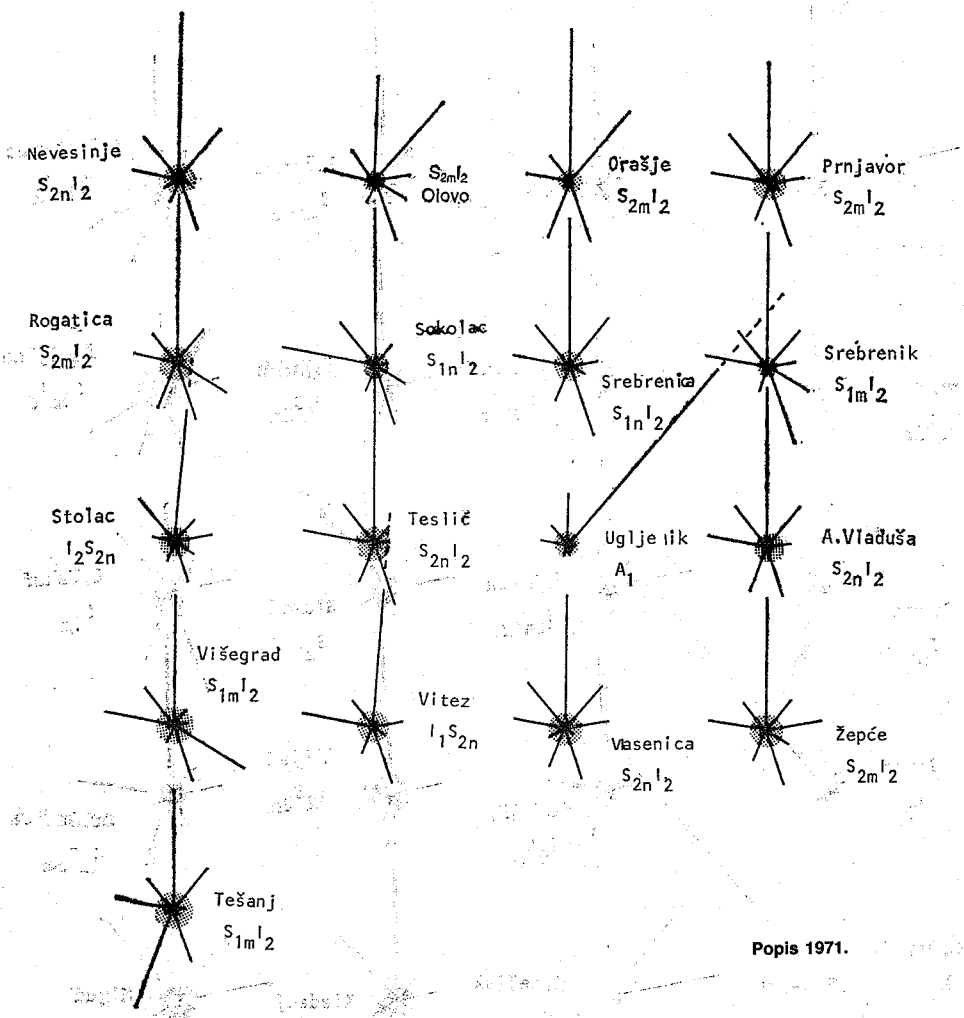

Popis 1971.

TABELA III

GRADOVI 2 000 DO 5 000 STANOVNIKA

TOWNS 2 000 TO 5 000 INHABITANTS

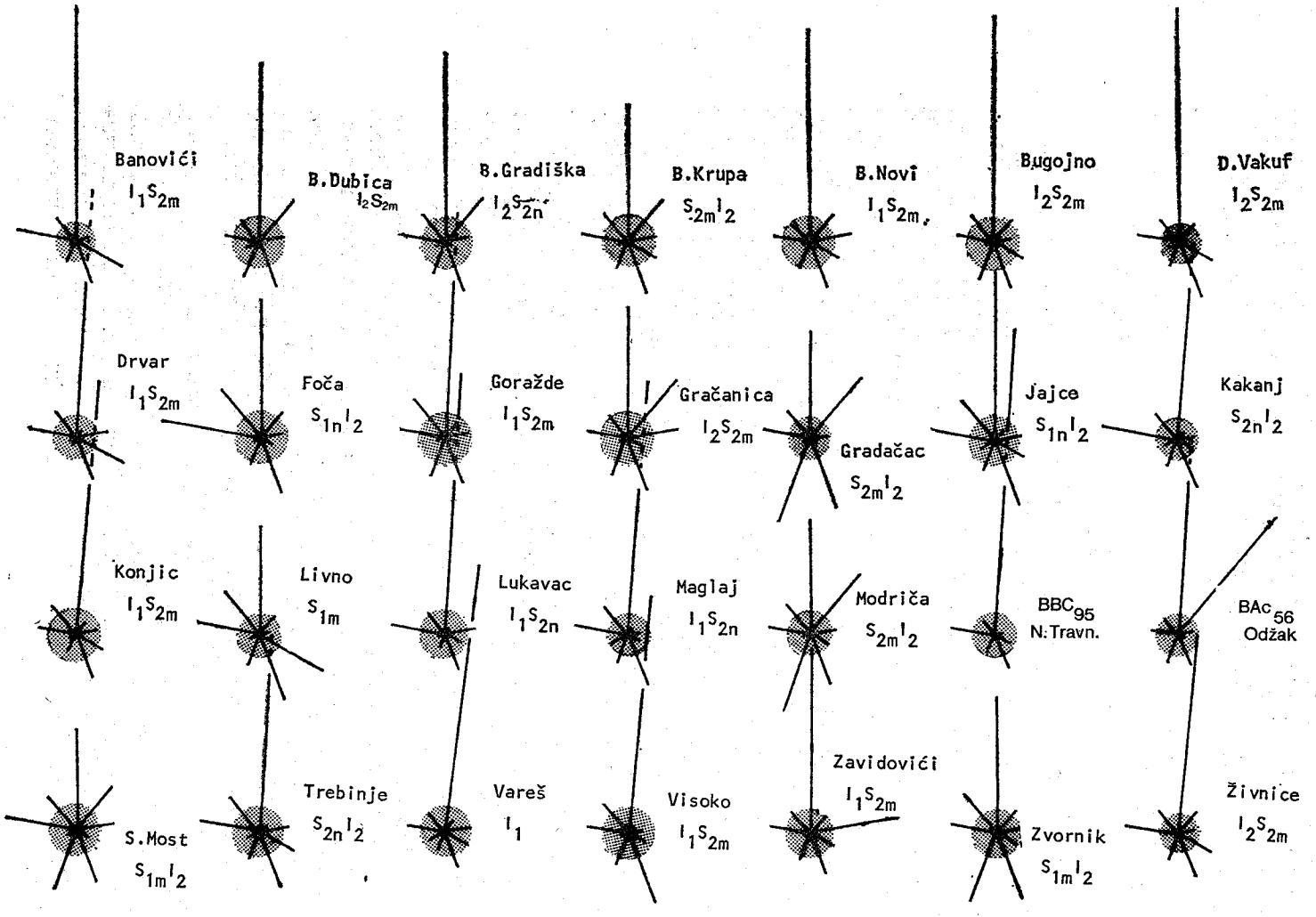
Kod ostalih naselja ove skupine uočavaju se drukčiji numerički odnosi između devet grupa aktivnosti. Naglašena industrijska funkcija, a kod ostalih grupa djelatnosti nema ekstremnih razlika. To je, svakako, za naše prilike obilježje gradskog naselja višeg ranga, sa relativno usklađenim odnosima između materijalnih i nematerijalnih usluga. Politika kreditiranja privredno nerazvijenih područja naše republike aktivirala je znatan broj gradova iz ove skupine.

To se prvenstveno odnosi na Rogaticu, Sokolac i Srebrenicu, u istočnoj Bosni. Iz toga dijela Republike vršio se ranije dugogodišnji imigracioni pritisak na Sarajevo. Izrazito industrijskom funkcijom ističu se Ilijaš Breza i Hadžići, zatim Vitez i Čajniče. Hadžići i Ilijaš priključeni su širem gradskom području Sarajeva, pa će oni u narednom periodu služiti za dislokaciju nekih industrijskih pogona iz Sarajeva.

Funkcionalna struktura gradova 5.000 — 10.000 stanovnika

Tipogrami ove grupe od 28 gradova pokazuju jako izraženu tipološku sličnost — dominira grupa djelatnosti industrija — rudarstvo, a svaka od ostalih 8 grupa djelatnosti ne prelazi 10% aktivnog stanovništva kod sljedećih gradova: Bos. Novi, Bugojno, Goražde, Konjic, Novi Travnik, Vareš. Kod ostalih gradova osam grupa djelatnosti, izuzev grupu industrija — rudarstvo, procenat aktivnog stanovništva varira između 10 — 20%. Zbog ovakve strukture aktivnog stanovništva tipogrami ove grupe gradova podsjećaju na veoma slične rozete sa neznatnim odstupanjima kod nekih gradova. Ukazaćemo na neka od tih odstupanja. U grupi djelatnosti 8. i 9, kulturna i socijalna djelatnost, djelatnost društvenih službi ističu se Foča, Jajce, nešto slabije Kakanj, Livno, Sanski Most, Zvornik i Goražde. Karakteristična je struktura Goražda i Foče. Naime, između ova dva grada na istoku Republike postoji funkcionalni rivalitet — koji će od njih u dogledno vrijeme postati veći po broju stanovnika i podići svoju funkcionalnu strukturu na nivo regionalnog centra gornjeg Podrinja. Društvenim dogovorom sedam opština — Čajniče, Foča, Goražde, Kalinovik, Rudo i Višegrad, kao centar Regionalne interesne zajednice određeno je Goražde. Regionalne potrebe i širi društveni interesi Republike i usklađivanje razvoja ovog dijela SR BiH sa SR Srbijom i SR Crnom Gorom odrediće koji će od ova dva grada — Foča ili Goražde, biti intenzivnije razvijan da bi postao regionalni centar. Livno i Trebinje svojim geografskim položajem i funkcionalnom strukturom zaslužuju investiciona ulaganja u akumulativne grane privrede, u čemu za sada prednjači Trebinje. S obzirom na periferni položaj ova dva grada (prema SR Hrvatskoj i SR Crnoj Gori), razvoj ovih gradova trebalo bi uskladiti sa planovima razvoja ovih republika.

Tipogram Sanskog Mosta ima strukturu aktivnosti tipičnog uslužnog centra, iako se nalazi blizu većeg Prijedora i ovdje se sigurno nameće neminovnost saradnje u distribuciji pojedinih funkcija što će se učiniti društvenim dogovaranjem. Zbog veoma izražene industrijske funkcije neki gradovi ove skupine imaju veoma mali procenat aktivnih stanovnika u ostalim grupama aktivnosti.

GRADOVI 5 000 do 10 000 STANOVNIKA

TOWNS 5 000 TO 10 000 INHABITANTS

TABELA IV

Popis 1971.

To znači da ovakvi gradovi nemaju sve potrebne atribute grada, a njihovo stanovništvo podmiruje svoje potrebe u bližem većem gradu, te na taj način može biti tretirano kao njegov grad-satelit. Posebno je u tom pogledu indikativan tipogram Novog Travnika, Vareša i Lukavca.

Funkcionalna struktura gradova koji imaju 10.000 i više stanovnika

SR BiH ima svega 13 gradova kojim imaju iznad 10.000 stanovnika. Četiri od tih gradova imaju između 10.000 i 20.000 stanovnika, pet između 20.000 i 50.000, tri grada između 50.000 i 100.000. Samo Sarajevo, republički centar, imalo je u vrijeme popisa stanovništva 1971. godine preko 250.683 stanovnika. Značajno je istaći da je u ovih trinaest gradova koncentrisano 98.885 stanovnika zaposlenih u industriji i rudarstvu, što predstavlja 44% zaposlenih u te dvije djelatnosti. O kakvoj se koncentraciji industrijskih kapaciteta radi, najbolje će ilustrovati primjer Sarajeva, gdje je 1971. godine u industriji i rudarstvu bilo zaposleno oko 32.000 stanovnika, ili jedna sedmina zaposlenih te djelatnosti u cijeloj Bosni i Hercegovini.

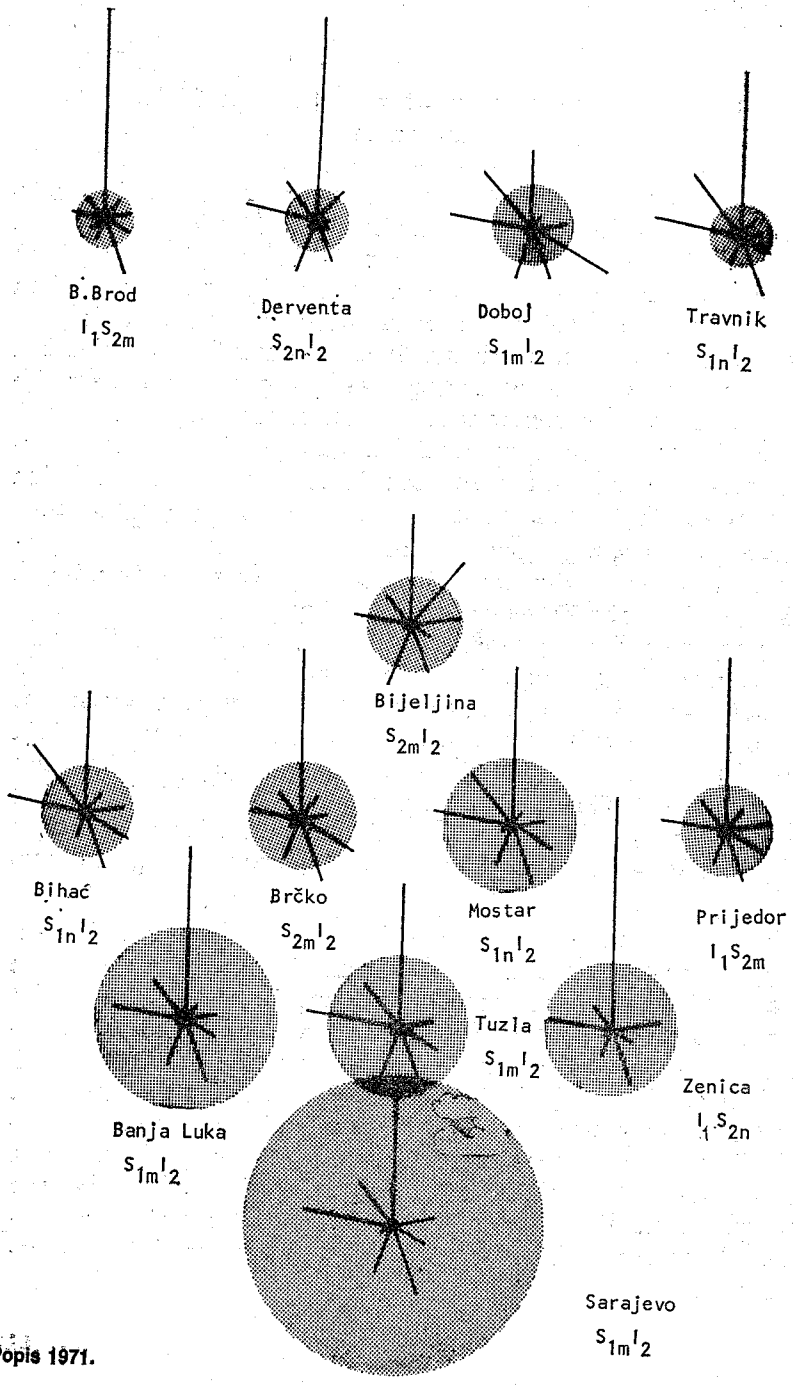
Analizirajmo tipograme prve skupine od četiri grada sa brojem stanovnika od deset do dvadeset hiljada, gdje spadaju Bos. Brod, Derventa, Doboj i Travnik. Naročito Bos. Brod, a donekle i Doboj, tipološki podsjećaju na prethodnu skupinu gradova — gdje dominira broj zaposlenih u industriji i rudarstvu. U Bosanskom Brodu taj procenat iznosi 46%, a u Derventi 38%. Druga dva grada ove skupine, Doboj i Travnik, strukturom svojih funkcija predstavljaju se kao polifunkcionalni regionalni centri, i to je posebno izraženo kod Doboja, pa je možda u tom pogledu jedinstven u SR BiH. Kod funkcionalnih grupa jedan, 4, 5, 6, 8. i 9. amplituda između najniže — šeste i najviše — četvrte grupe djelatnosti iznosi svega 7,3 procenta.

Pet gradova skupine 20.000 do 50.000 stanovnika Bihać, Brčko, Mostar i Prijedor — imaju tipološke sličnosti, ali i razlike na koje treba ukazati. U Bjeljini, regionalnom centru Semberije, za razliku od drugih naselja 16% aktivnog stanovništva zaposleno je u poljoprivrednoj djelatnosti. Kod Bihaća i Mostara zatno se ističe 8. i 9. grupa aktivnosti. Manje je izražena kod Prijedora, a još manje u Brčkom. Procenat aktivnog stanovništva u 8. i 9. grupi iznosi: Bijeljina 19,5, Bihać 31,8, Brčko 17,9, Mostar 28,4, Prijedor 28,0, Banja Luka 24,6, Tuzla 29,9, Zenica 21,0 i Sarajevo 29,9. Ovako relativno visok procenat u nematerijalnim uslugama rječito govori o gradovima u našem prostoru koji mogu fungirati i kao regionalni i makroregionalni centri.

TABELA V

GRADOVI PREKO 10 000 STANOVNIKA

TOWNS OVER 10 000 inhabitants

Popis 1971.

TIPOLOŠKA KLASIFIKACIJA

Nakon analitičkog razmatranja funkcija po pojedinim grupama gradova nameće se potreba uopštavanja analize i tipizacije po kompleksima djelatnosti. U slučajevima kao što je naš, gdje imamo posla sa veoma velikim razlikama u veličini i funkcijama naselja, teško je odabrati podobnu tipološku klasifikaciju.

Osnova za klasifikaciju u ovom radu bio je metod istaknutog švedskog geografa W. William-Olsson-a (dobro poznat u geografskoj literaturi). On gradska naselja klasifikuje na tri grupe — agrarne, uslužne i industrijske centre sa podtipovima. Za razliku od ovoga autora, koji podvrgava klasifikaciji gradove preko 10.000 stanovnika, u našem su slučaju podvrgnuti klasifikaciji svi opštinski centri — bez obzira na veličinu. Naime, u SR BiH ima 90 naselja — opštinskih centara koji imaju manje od 10.000 stanovnika.

Procentualne vrijednosti svih devet grupa aktivnosti na strani 5. svedene su na četiri sektora djelatnosti — primarni, sekundarni, tercijarni i kvartarni; a zatim je vršen postupak tipiziranja kako slijedi:

	naša oznaka
Poljoprivredna naselja	
— selo (village) — više od 50% zaposlenih u poljoprivrednoj djelatnosti	A_1
— naselje (village-town) — 25—50% zaposlenih u poljoprivrednoj djelatnosti	A_2
Industrijski gradovi	
— industrijski grad (industrial town) — više od 50% zaposlenih industriji, građevinarstvu i rudarstvu	I_1
— industrijski grad (industrial town) — 25—50% zaposlenih u industriji, građevinarstvu i rudarstvu	I_2
Uslužni gradovi	
—izrazito uslužni grad (service town) — više od 50% zaposlenih u uslužnim djelatnostima	S_1
— uslužni grad (service town) — 25 do 50% zaposlenih u uslužnim djelatnostima	S_2

Na ovaj je način dobivena osnovna tipološka klasifikacija koja odgovara W. William-Ollson-ovoj podjeli. Da bismo detaljnije označili tip grada, pored osnovnog simbola prema gornjoj klasifikaciji,

dodavali smo drugi simbol — koji reprezentuje procentualnu vrijednost stanovništva zaposlenog u industriji, uslugama i poljoprivredi, samo u slučaju ako je veći od 25%. Tako su svi gradovi dvostruko tipizirani. Da bi se reprezentovala i struktura uslužnih djelatnosti u tipu grada uz osnovnu oznaku S_1 i S_2, dodavano je »m« u slučajevima kada grad ima više zaposlenih u materijalnim uslugama društvenih djelatnosti, a »n« kada imaju prevagu zaposleni u nematerijalnim uslugama.

Ovakvim postupkom svaki grad SR BiH dobio je odgovarajuću tipološku formulu, koja je upisana na karti Tipovi gradova SR BiH i uz svaki tipogram.

Izvršena klasifikacija pruža uvid u funkcionalnu i tipološku strukturu gradova SR BiH i ukazuje da na ovom prostoru postoje i razvijaju se urbani centri različite veličine i funkcija, u konkordanciji ili diskordanciji sa svojom širom okolinom. Iz karte je vidljivo u kome se pravcu mora vršiti društvena intervencija radi aktivizacije pojedinih centara u cilju preuzimanja funkcija višega ranga.

LITERATURA

1. Aurouseau, M.: The distribution of population: a constructive problem. Geogr. Rewiew 11, 1921.
2. Christaller, W.: Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigheit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, 1933.
3. Davidovič, V G.: O zakonomernostjah i tendencijah gorodskogo rasselenija v SSSR, Voprosi gografii, 66, 1965, str. 6—33.
4. Dziewonski, K.: Baza ekonomiozna i struktura funkcjonalna miast, Studium razwoju pojeć, metod i ich zastosowan. Prace geograficzne IG PAN, br. 63, 1967, str. 135.
5. Harris, Ch. D.: A functional classification of cities in the United States, Geogr. Review 33, 1943.
6. Hettner, T.: Die Wirtschaftlichen Typen der Ansiedlungen, Geogr. Zeitschrift, 8, 1902.
7. Horjev, B. S.: Issledovanije funkcionalnoj strukturi gorodskih poselenij SSSR, Voprosi geografii, 66, 1965, str. 34—58.
8. Teritorijalna diferencijacija gradske sredine i demografski procesi. Jugoslovenski simpozij o stanovništvu, Ohrid, 1973.
9. Kosinski, L.: Klasifikacja funkcjonalna wiekszych miast polskich wedug stanu z roku 1950, P. Géograficzny, 30, 1958, br. 4. str. 573—585.
10. Zagadnienie struktury funkcjonalnej miast polskih P. Geograficzny, 30, 1958, br. 1, str. 59—96.

11. Kostrowicki, J.: O funkcjach miastotworczych i typach funkcjonalnych miast. P. Geograficzny, 24, 1952, br. 1. str. 7—64.
12. Lösch, A.: Die rämliche Ordnung der Wirtschaft, Jena, 1940.
13. Majergojz, I. L.: Pivovarov, J. L.: Nekotorije voprosi izmenija haraktera seti gorodov v evropejskih stranah narodnoj demokratii, Voprosi geografii, 66, 1965, str. 59—75.
14. William-Olsson, W.: Ekonomsk karta över Europa. Stockholm, 1953.
15. Ekonomisk-geografisk karta över Sverige. Stockholm, 1961.
16. Vrišer, I.: Centralna naselja u Jugoslaviji, Zbornik radova VIII kongresa geografa Jugoslavije, Skopje, 1968, str. 237—252.

THE FUNCTIONAL STRUCTURE OF BOSNIA AND HERCEGOVINA TOWNS

MILOŠ D. MIŠKOVIĆ

The author presents the classification of Bosnia and Herzegovinian towns according to their functions, based on methodological assumptions of W. William-Olsson. Have been analized 103 centre having the urban status.

The active population has been analized in eight groups of activity:
1. Industry and minig
2. Agricultural and forestry
3. Building (construction)
4. Communications
5. Commerce and
6. Handicraft
7. Lodging and communal services
8. Non-material services

The graphic illustration of this analysis has been demonstrated by the tables I — V.

The largeness of the towns has been indicated by dot raster.

The percent structure of the above eight groups has been reduced to three activity sectors — the primary, the secondary and the tertiary, and then a typology has been carried out on the basis of W. William-Olsson methodology.

Each towns has been marked by an appropriate formula vy the decreasing order of size with symbols A_1, A_2, I_1, I_2, S_1, S_2. Special signs have been attached to the symbols S_1, S_2 — »m«-for material services, and »n« — for non-material services.

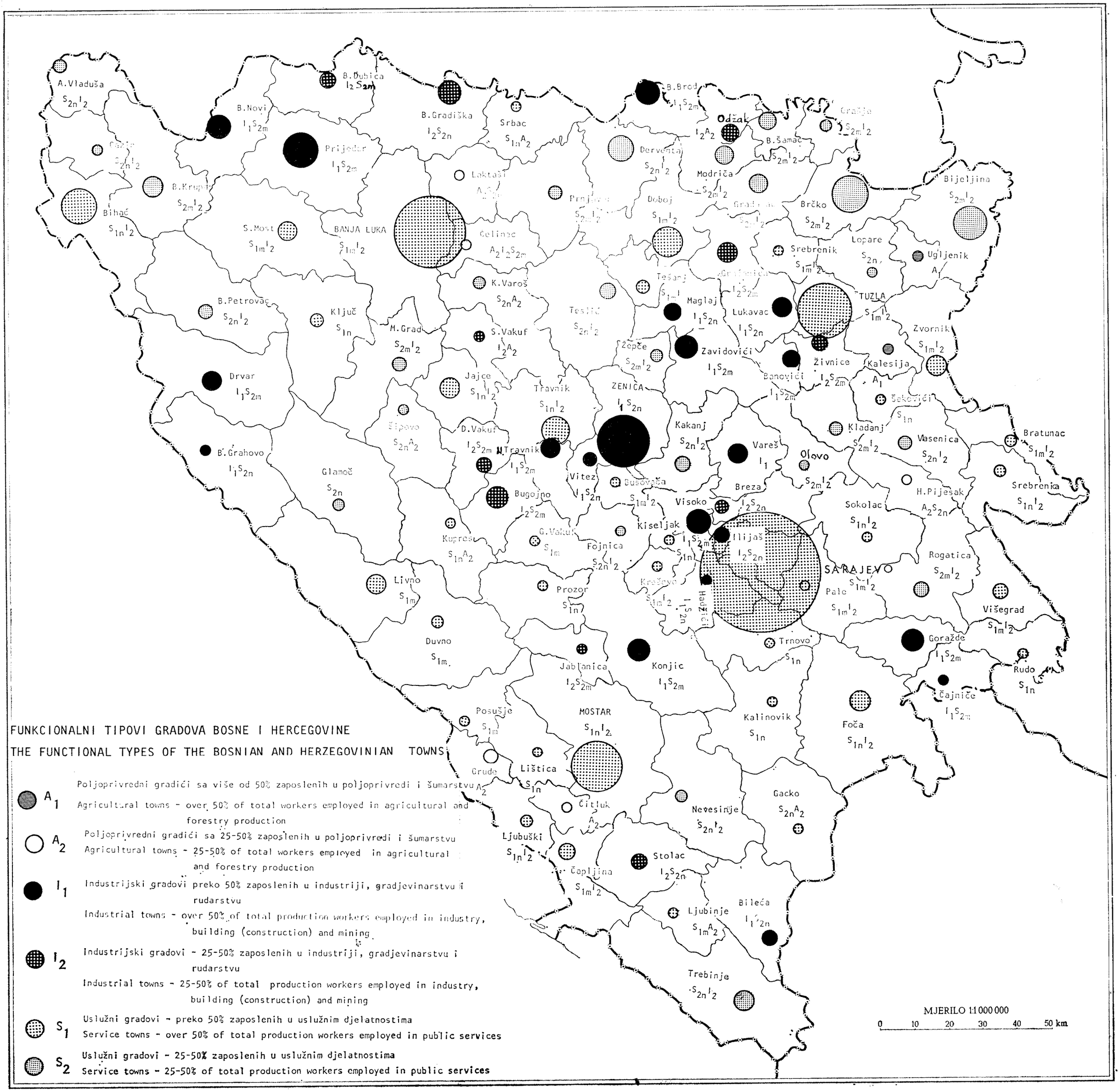
UKUPNO I AKTIVNO STANOVNIŠTVO U GRADOVIMA SR BOSNE I HERCEGOVINE

Total population and proffessionally active persons in the towns of Bosnia and Herzegovina

1000 5000 20000 50000 inhabitants

Total population
Proffesionally active persons

Popis 1971. Census 1971.

FUNKCIONALNI TIPOVI GRADOVA BOSNE I HERCEGOVINE

THE FUNCTIONAL TYPES OF THE BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN TOWNS

A_1 Poljoprivredni gradići sa više od 50% zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu
Agricultural towns - over 50% of total workers employed in agricultural and forestry production

A_2 Poljoprivredni gradići sa 25-50% zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu
Agricultural towns - 25-50% of total workers employed in agricultural and forestry production

I_1 Industrijski gradovi preko 50% zaposlenih u industriji, gradjevinarstvu i rudarstvu
Industrial towns - over 50% of total production workers employed in industry, building (construction) and mining

I_2 Industrijski gradovi - 25-50% zaposlenih u industriji, gradjevinarstvu i rudarstvu
Industrial towns - 25-50% of total production workers employed in industry, building (construction) and mining

S_1 Uslužni gradovi - preko 50% zaposlenih u uslužnim djelatnostima
Service towns - over 50% of total production workers employed in public services

S_2 Uslužni gradovi - 25-50% zaposlenih u uslužnim djelatnostima
Service towns - 25-50% of total production workers employed in public services

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
Sv. XXII god. 1978.
Sarajevo

GRAVITACIONO PODRUČJE TREBINJA*

VOJIN MIŠELJIĆ

a) Opšte fizičko-geografske odlike uticajnog prostora Trebinja

Uticajno područje Trebinja vezano je za istočnu Bosnu i Hercegovinu i jedan dio Crne Gore.

Na ovom prostoru po fizičko-geografskim karakteristikama možemo izdvojiti tri različite cjeline, i to:

Predio oko Popova polja, zaravni Šume i Luga, Trebinjsko-Dživarskog polja i uzvodno dolinom Trebišnjice do iza Lastve čine dio karakteristične cjeline koja se zove Humine. Prema sjeveru se nastavlja viša stepenica, koja je naročito izražena na prostoru bileće i nikšićke opštine, a poznata je pod imenom Rudine.

Najviši planinski prostori iznad Gatačkog polja predstavljaju treću stepenicu, koja nosi naziv Površ.

Sjeverni dio prostora istočne Hercegovine karakterišu više planine (Lebršnik 2396 m, Bjelašnica 1867 m, Baba 1737 m).

Srednji dio karakterišu niže planine, kao Viduša 1396 m, Sitnica 1419 m, Bjelašnica 1396 m, i, u jugoistočnom dijelu, Orjen 1528 m (1895). Osim planina, kao karakteristične crte ovoga prostora ističu se polja, riječne doline, suvodoline i zaravni.

Polja predstavljaju najizraženije i najznačajnije oblike ovoga prostora. Ovdje su smještena sljedeća polja: Popovo polje (230 m), Ljubomirsko polje (500 m). Ljubinje (413 m), Zubačko polje (675 m), Fatničko polje (460 m), Dabarsko polje (470 m), Gatačko polje (950 m), Cerničko (828) i neka manja polja, kao Plansko i Bilećko. Dna polja su većinom vezana za manja prostranstva vododrživih stijena. Polja predstavljaju životno najpogodnije prostore i po svojim osobinama su prave oaze ovoga vrlo izraženog kraškog prostora.

Kao karakteristična crta u reljefu ovoga prostora ističe se rijeka Trebišnjica i njena dolina — koja počinje ispod Bileće, a zavr-

* Rad je izvod iz magistarskog rada »Trebinje i njegovo gravitaciono područje« koji je autor odbranio 17. 6. 1976. g. na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu.

šava se u Popovom polju. Cijelim prostorom ove zone zastupljeni su i sljedeći kraški oblici: uvale, vrtače, škrape, pećine, jame.

Prema geološkom sastavu, na ovom prostoru najbolje su zastupljene krečnjačko-dolomitne stijene različite starosti, najvećim dijelom mezozojske i kenozojske. Osim njih, na pojedinim prostorima se javlja kredni i eocenski fliš.

Ovakav geološki sastav terena uz tektonsku strukturu je uslovio pojavu podzemne hidrografije i nedostatak površinskih tokova.

Pojave površinske vode su vezane za kraška polja, odnosno hidrogeološke barijere, koje čine poslojci nepropusnih stijena. Najznačajniji stalni vodotok jeste rijeka Trebišnjica, koja ima karakter ponornice. Hidrografski ovaj prostor gotovo da se poklapa sa slivnom površinom Trebišnjice. No, bez obzira na prisustvo Trebišnjice i nekih manjih vodotoka po poljima, bezvodnost je izražena u najvećem dijelu zone.

Klimatski ovaj prostor nije jedinstven. Različiti faktori su učinili da u ovom prostoru pravcem sjever—jug možemo izdvojiti nekoliko klimatskih tipova. Idući od juga prema sjeveru zone, nadmorske visine dosta brzo rastu, te se tako maritimna svojstva klime transformišu u umjereno kontinentalno-planinska. Popovo polje. Trebinjsko-Dživarsko polje i dalje dolinom Trebišnjice uzvodno do Grančareva (tj. prostor Humina) ima odlike submediterenske klime. Centralni rejon: Bileća, Fatnica, i dalje prostor Rudina prema teritoriji opštine Nikšić — karakteriše subkontinentalna, mezotermalna klima. Gatački rejon ima umjereno-kontinentalnu i planinsku klimu.

b) Granica uticajnog prostora Trebinja i hijerarhija središta

Uticajni prostor Trebinja obuhvata jugoistočnu i istočnu Hercegovinu i jedan dio sela zapadnog ruba nikšićke opštine. Površina uticajnog prostora iznosi oko 3.000 km² sa 66.000 stanovnika (prema popisu 1971. godine); sa prosječnom gustinom naseljenosti od 22 stanovnika po 1 km².

Južna granica ove zone išla bi sjevero-zapadno, odnosno zapadno od planine Orjena, zatim južno od Trebinjsko-Dživarskog i Popova polja. Granica na ovom prostoru gotovo se u potpunosti poklapa sa granicom trebinjske i dubrovačke opštine.

Na zapadnoj strani granica ide iza naselja Turkovići, Velje Međe, Čavaša; dodirujući granično područje prema čapljinskoj opštini. Granica se dalje nastavlja selima zapadnog ruba ljubinjske opštine (Bančići i Ubosko), zatim ide prema Dabarskom polju do planine Trusine, gdje obuhvata jedan dio sela stolačke opštine (sela na rubu Dabarskog polja). Odavde se granica nastavlja preko sela sjeverozapadnog ruba bilećke opštine (Davidovići i Rioca), ovdje se granica dodiruje Lukavca (naselja nevesinjske opštine). Granični prostor dalje ide preko planine Bjelašnice, zatim se nastavlja preko

sela zapadnog ruba gatačke opštine (Fojnica). Na sjeveru granica ide do planinskih masiva Zelengore, Volujaka i Lebršnika, dodirujući se tako sa najsjevernijim selima gatačke opštine (Jabuka i Izgori).

Na istočnoj strani granica ide od planine Lebršnika pa se povija prema jugoistoku, obuhvatajući sela jugoistočnog ruba gatačkog polja. Odavde granica ide zapadno od planine Somine (1407 m) i Bratogošta (1366 m), zatim zapadno od naselja Velimlja i Vilusa, pa dalje na jug do planina Bijele gore i Orjena, obuhvatajući sela zapadnog ruba nikšićke opštine (Donje Crkvice, Vrbicu, Kovače, Vraćanoviće, Petroviće, Klenak, Zaslap i Nudo.

Kao što smo vidjeli, po fizičko-geografskim karakteristikama uticajni prostor Trebinja nije jedinstven. Zbog svoje izduženosti pravcem sjever- jug i rasta visina tim pravcem, klimatska obilježja ovog prostora su različita. Uslovljene klimom, postoje isto tako razlike i u vegetaciji.

Društveno-ekonomska obilježja ovom prostoru daju niz zajedničkih odlika. Ekonomsku bazu ovog prostora činilo je stočarstvo-primitivno, koje još i danas postoji. Stočarska ekonomika je bila dominantna i od nje je zavisila valorizacija prostora. Agrarna ekonomika se nije mogla valorizovati, izuzev u poljima, gdje je opet ograničavana poplavama. Morfološke osobine ovoga prostora omogućavale su stočarska kretanja duž starog dubrovačkog druma, a ona su istovremeno omogućavala organizaciju trgovačkog puta u prošlosti. Opšti privredni razvitak zemlje, pa i samih prostora istočne Hercegovine, potiskuje teško i nerentabilno stočarene iz prvog plana; što uslovljava iseljavanje stanovnika sela, jačanje gradskih središta i orijentaciju ka industriji.

U administrativno-političkoj podjeli ovaj prostor pripada sljedećim opštinama: Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje; a jedan dio opštini Nikšić i Stolac.

Opština Gacko obuhvata sjeverni dio teritorije istočne Hercegovine, sa površinom od 735 km^2 i po popisu od 1971. godine imala je 12.033 stanovnika.

Opština Bileća zauzima središnji dio prostora istočne Hercegovine sa površinom od 633 km^2 i prema popisu od 1971. godine 13.444 stanovnika. Opština Ljubinje zauzima zapadni dio ovoga prostora, sa ukupnom površinom od 326 km^2 i po popisu od 1971. godine 4.837 stanovnika. Opština Trebinje zauzima južni, jugoistočni i jugozapadni dio ove subregije — sa ukupnom površinom 1205 km^2 i po popisu od 1971. godine 29.024 stanovnika. Sa ovim prostorom čine funkcionalnu cjelinu neka naselja nikšićke opštine, koja su saobraćajno najbolje vezana i upućena prema središtima istočne Hercegovine. Tu spadaju naselja zapadnog ruba nikšićke opštine: Zaslap, Nudo, Petrovići, Počekovići, Vidne, Klenak, Podvrš, Koravlica, Vraćenovići, Pilatovci, Kovači, Vrbica, D. Crkvice i Krstac; sa ukupnim brojem stanovnika od oko 2.700.

Prostor istočne Hercegovine ima sljedeća središta: Trebinje sa 11.000 stanovnika, Bileću sa 4.014 stanovnika, Ljubinje sa 800 stanovnika i Gacko sa 1.606 stanovnika (po popisu 1971. godine). Kao što se vidi, Trebinje je najveće središte i funkcionalno povezuje veliki prostor, naročito u pravcu sjevera. Uticajna zona Trebinja je velika i, po intezitetu veza, vrlo različita. Pojam uticajne sfere, ili gravitacionog područja, označava teritoriju sa koje stanovništvo redovito, povremeno, iznimno ili samo djelimično — teži određenom središtu; zbog privrednih ili neprivrednih usluga koje to središte nudi (1, 365). Centralna naselja su središta u kojim su se okupile različite uslužne djelatnosti za snabdijevanje stanovništva materijalnim i nematerijalnim dobrima. Centralna naselja u SFRJ različito su opremljena i mogu se podijeliti u više hijerarhijskih grupa. U skladu s tim formiraju se uticajne sfere oko svakog središta. Prema Vrišeru, u SFRJ se može izdvojiti 6 hijerarhijskih stupnjeva- grupa i sedmi s Beogradom kao glavnim gradom.

Najveće središte ispitivane zone jeste Trebinje, sa 11.000 stanovnika. Osim uslužnih djelatnosti koje se koriste redovno, Trebinje nudi uslužne djelatnosti koje se koriste povremeno: kupovinu pokućstva, elektrotehničke aparate, rezervne dijelove za automobile i same automobile; nudi optičara, ljekara specijalistu, bolnicu i srednje stručne škole. Prema ovom kriterijumu Trebinje bi pripadalo naselju trećeg stepena- grupe, sa još uvijek nepotpunom opremljenošću za taj rang. Drugo središte je Bileća sa 4.014 stanovnika (1971. godine), Ona nudi uslužne djelatnosti koje se koriste redovito, i to: kupovinu životnih namirnica, predmeta za domaćinstvo, tekstila, lijekova, poljoprivrednog oruđa, posjećivanje frizera, ljekara opšte prakse i za neke bolesti specijalističke službe, banku, gimnaziju, i industrijsku školu (tekstilni smjer). Spada u bolje opremljena naselja drugog stupnja-grupe.

Treće središte je Gacko, sa 1.606 stanovnika. Ima razvijene sljedeće uslužne djelatnosti: trgovinu (kupovina životnih namirnica, predmeta za domaćinstvo, tekstila i lijekova), zdravstvenu djelatnost na nivou zdravstvene stanice, školstvo na nivou srednje škole (gimnazija) i banku.

Najmanje centralno središte ove zone jeste Ljubinje, sa 800 stanovnika. Ima pet osnovnih djelatnosti: opštinu, školstvo na nivou osmogodišnje škole, zdravstvenu stanicu, poštu i trgovinu. Rangiranjem ovo naselje bi pripalo prvoj hijerarhijskoj grupi-stupnju; istina nedovoljno opremljeno za tu funkciju.

Hijerarhijski centri u SFRJ svrstani su u tri opskrbna nivoa. Oni čine mikro-mezo- i makrogravitaciona područja odnosno središta.

Pomenuti centri ove oblasti pripadaju mikrogravitacionom opskrbnom nivou, a Trebinje možemo svrstati u mezogravitacione

centre. U svom radu »Uticanje sfere jugoslovenskih gradova i središta« Vrišer navodi: »Gravitaciono područje Mostara je još u formiranju. Zahvata 340.000 stanovnika, uglavnom u Hercegovini. Djelimično teži ka Mostaru, Metković i Livno, međutim, Trebinje gravitira prema Dubrovniku« (1; 371).

Trebinje se nalazi na udaljenosti od Dubrovnika 28 km. asfaltnim drumom. U prošlosti uticaji i zavisnost od Dubrovnika bili su dosta prisutni.

U poslijeratnom periodu cijela zona istočne Hercegovine dugo je stagnirala i u saobraćajnom pogledu je bila dosta izolovana. Trebinje je bilo nešto veće središte u odnosu na druge, ali sa nedovoljno razvijenim djelatnostima; te se nalazilo u uticajnoj sferi Dubrovnika. Naročito je bila izražena zavisnost u zdravstvu, trgovini i zapošljavanju.

Dubrovnik je, u skladu s prirodnom sredinom i društvenim kvalitetima, glavni centar i predstavnik jugoslovenskog turizma. Za razliku od prošlosti, savremene funkcije Dubrovnika više ne zavise od neposrednog zaleđa. Turizam ovog prostora doživljava brz razvoj otvaranjem jadranske magistrale. Otvaranjem te životne arterije pritekli su turisti, i ostvaruju se sredstva kojima se preobražava priobalni pojas. Valorizujući uticaj ovoga centra širi se prvenstveno u primorskom pojasu, analogno teritoriji nekadašnje Dubrovačke republike.

Posljednjih godina Trebinje ima brz tempo razvoja. Kao središte skupilo je dosta funkcija i postalo izrazitiji centar istočne Hercegovine. Razvoj Trebinja zasnovan je na sasvim drugim osnovama nego u Dubrovniku. U privrednoj strukturi Dubrovnika najizraženija djelatnost je turizam, u Trebinja je to industrija. Trebinje je sad razvilo i one djelatnosti u kojima je ranije bilo oslonjeno na Dubrovnik, tako da se Trebinje više ne nalazi u gravitacionoj zoni Dubrovnika. Što se tiče usluga u školstvu i zdravstvu, one se koriste na nivou razvijenosti Trebinja, a dalje je stanovništvo orijentisano na usluge većih centara SFRJ. Kao specifično turistički grad, Dubrovnik ima razvijeniju trgovinu od Trebinja i po izboru roba ona je dosta orijentisana prema zahtjevima turista. Česta putovanja Trebinjaca u Dubrovnik više su vezana za izlete nego za kupovinu robe. Isto tako stanovnici Dubrovnika dolaze u kupovinu u Trebinje (kupuju stoku, svježe meso, automobile). Tokom ljeta stanovnici Trebinja dnevno migriraju prema obali mora na teritoriju dubrovačke regije (najviše u Kupare i Srebreno) radi kupanja. Dubrovčani kao izletnici koriste atraktivne prostore trebinjske opštine (Lastvu i Ubla), zatim se pojavljuju u sezoni lova—kao sportski lovci. Ranija migriranja stanovnika trebinjske opštine radi zapošljenja u Dubrovnik (naročito Popovopoljske regije) danas uopšte nijesu izražena. Velika dnevna povezanost stalnim autobusnim

linijama Trebinja i Dubrovnika (»Trebinjetrans« 9 linija) više je rezultat međuzavisnosti i blizine ova dva naselja, nego zavisnosti Trebinja od Dubrovniku. Dubrovnik je, svakako, veći i razvijeniji centar — specifično turistički grad i po svojim uticajima sveden je u okvire dubrovačke regije — opštine (kada je u pitanju odnos Trebinje—Dubrovnik).

Trebinje se sve više razvija i dobija karakter subregionalnog centra istočne Hercegovine, a potpuno je sigurno da je izišlo iz gravitacione zone Dubrovnika i formiralo svoje gravitaciono područje. Dalji privredni razvoj ovoga prostora, prvenstveno Dubrovnika, nametaće veću potrebu privredne saradnje i povezanosti ova dva središta — koja se inače različite privredne strukture.

Potrebno je odrediti još zavisnost Trebinja od Mostara, kao makrocentra Hercegovine. Često se Trebinju daje karakter mikrocentra sa velikom zavisnošću od Mostara.

Cijeli ovaj prostor istočne Hercegovine prilično je udaljen od Mostara (Trebinje — Mostar 124 km, Bileća — Mostar 105 km, Gacko — Mostar 90 km, i Ljubinje — Mostar 70 km.). Saobraćajna povezanost ovih središta istočne Hercegovine prema Mostaru dosta je slaba. Nijedno središte, izuzev Ljubinja, nema direktnu asfaltnu vezu sa Mostarom. Morfološki i istorijski uslovljeno, saobraćaj se u ovom prostoru najviše odvija pravcem sjever — jug. Privredna povezanost sa Mostarom i upućenost stanovnika ovog prostora na usluge Mostara, kao makrocentra, dosta je mala. Mostar je za ovaj prostor *administrativno središte* i u tom pogledu ga povezuje. Ako bi trebalo ovaj prostor privredno usmjeravati i upućivati na širu povezanost, onda bi najprirodnije bilo usmjeravati razvoj ovoga prostora, u okviru regionalne cjeline, s dubrovačkom regijom. U onome što ne može da pruži Trebinje kao središte, stanovništvo ovoga prostora orijentisano je na usluge većih centara, pri čemu neka izrazita povezanost sa Mostarom ne postoji.

Treći izrazitiji centar čije se gravitaciono područje graniči sa trebinjskim jeste Nikšić. Nikšić je uopšte i po funkcijama razvijeniji centar od Trebinja, ali zbog udaljenosti i slabe saobraćajne povezanosti — nije dovoljno dopro do zapadnih granica svoje teritorije, pa se jedan dio naselja ove opštine koristi uslugama Trebinja kao mezocentra i Bileće kao mikrocentra. Ostala središta čiji se gravitacioni prostori graniče sa trebinjskom sferom uticaja imaju manje djelatnosti, pa su po funkcijama slabija i imaju karakter mikrocentara (Foča, Plužine, Nevesinje, Stolac, Čapljina). Stanovništvo ovih prostora je upućeno na usluge koje nijesu razvijali ovi centri prema većim središtima (Goraždu, Nikšiću i Mostaru), a sasvim mali broj naselja prema Trebinju.

Trebinje je centar zdravstvene službe, centar školstva (srednje stručne škole), saobraćajni centar i održava drumski saobraćaj u

svojoj uticajnoj zoni; ima najrazvijenije građevinarstvo i obavlja tu djelatnost gotovo u svim središtima ovoga prostora. Trebinje je i najizrazitiji privredni centar prostora istočne Hercegovine. U privrednim djelatnostima uglavnom je upošljeno stanovništvo iz gravitirajuće zone. Trebinje kao mezocentar je opremljeno i sa svim mikrogravitacionim djelatnostima. Uticajno područje Trebinja je prostorno dosta veliko, i prema stepenu povezanosti i zavisnosti od Trebinja možemo ga podijeliti u četiri različite intenzitetne cjeline.

II

GRAVITACIONE ZONE TREBINJA

a) Prigradska zona i zona dnevnih migracija

Prigradska zona je područje na kojem se u ekonomskom procesu prepliću agrarno-geografski sa gradsko-geografskim faktorima, što se ispoljava u načinu života stanovništva i u pejsažu (2,189).

Prigradska zona Trebinja počela se u fizionomskom pogledu formirati tek posljednjih petnaestak godina, kao posljedica razvoja industrije i drugih djelatnosti. Prava prigradska zona ne poklapa se sa zonom dnevnih migracija.

Zona dnevnih migracija obuhvata naselja na rubu Trebinjsko-Dživarskog polja, dalje se širi uz drumske saobraćajnice i donekle prati željezničku prugu.

Zona dnevnih migracija nema kružni karakter i rasprostire se na morfološki različitim cjelinama, sa najvećom udaljenošću od Trebinja do 25 km. Obuhvata prostor Trebinjsko-Dživarskog polja, prostor zaravni Šume i Luga — jedinstvenu morfološku cjelinu smještenu između Trebinjskog i Popova polja. Zona se dalje širi dolinom Trebišnjice, uzvodno do Grančareva, i dolinom njene lijeve pritoke Sušice do Nudola. Nadmorske visine ove cjeline se kreću od 250—340 m.

Pomenuti prostor čini niže predjele zone dnevnih migracija. Ovaj prostor ima dosta obradivog zemljišta vezanog za polja, djelimično dolinu Sušice i Trebišnjice, te obradive prostore smještene u vrtačama. Prostor ima odlike izmijenjeno sredozemne klime i uokviruje ga godišnja izoterma od 14°C.

Drugi predio dnevnih migracija rasprostranjen je na višem brdsko-planinskom prostoru sa nadmorskom visinom od 500-750 m. Obuhvata predjele jugoistočno, istočno i sjeverno od Trebinjsko-Dživarskog polja. U ovom prostoru najznačajnija morfološka cjelina jeste Zubačko polje. Na sjeveru i sjeveroistoku od Trebinja ova zona obuhvata tipično kraške terene istočno od Ljubomir-polja i predjele uz asfaltnu saobraćajnicu — sve do naselja Bileće. Ovo

je brdoviti teren sa manje obradivih površina i u klimatskom pogledu sa jačim uticajem kontinenta. Uokviruju ga godišnje izoterme od 12°C — 10°C (3,13).

Iz zone dnevnih migracija imamo svakodnevni pokret radnika i učenika prema Trebinju i obratno, zatim proizvođače poljoprivrednih proizvoda koji iznose svoje proizvode na pijacu i koji putuju u grad radi kupovine industrijske robe.

Tab. 1.

Pregled dnevnih migranata po naseljima u 1974. godini

Ime naselja	Broj dnevnih migranata
1	2
Lastvanski pravac:	
Aranđelovo	10
Skočigrm	13
Bare	6
Orahovac	6
Župa	10
Jazina	8
Ušće	15
Vučija	10
Klobuk	3
Gornje Grančarevo	11
Donje Grančarevo	8
Lastva	46
Necvijeće	37
Ukupno:	202
Bilećki pravac (vezan za asfaltni put koji vodi prema Bileći):	
Mosko	6
Budoši	11
Donje Vrbno	8
Gornje Vrbno	10
Jasen	18
Ukupno:	53

1	2
Zubački pravac:	
Grab	24
Orašje	11
Konjsko	20
Bogojević Selo	18
Tuli	10
Turmenti	15
Kunja Glavica	7
Ograde	4
Podkraj	8
Ukupno:	117

Popovopoljski pravac:

Migranti iz naselja smještenih na prostoru zaravni Šume i Luga (vezani za drumske pravce prema Dubrovniku, Ljubinju i željeznički pravac prema Čapljini).

Gomiljani	27
Dražin Do	11
Bijelač	6
Tvrdoš	12
Kovačina	2
Žulja	3
Lug	3
Staro Selo	10
Kočela	11
Duži	2
Hum	6
Biograd	4
Ukupno:	97

Naselja smještena na rubu Trebinjsko-Dživarskog polja:

Poljice	11
Kremeni Do	7
Laplja	6
Luka	1

1	2
Zgonjevo	14
Velja Gora	4
Bugovina	3
Naselje	23
Bihovo	38
Čičevo Donje	20
Čičevo Gornje	14
Rasovac	24
Volujac	13
Pridvorci	120
Aleksina Međa	12
Todorići	19
Ukupno:	331
Ukupno svih migranata:	800

U tabeli broj 1. nijesu prikazani učenici srednjih škola, već njih iskazujemo u posebnoj tabeli.

Tab. 2.

Pregled učenika migranat po naseljima za školsku 1974/75.

Ime naselja	Broj migranata
Duži	14
Hum	31
Poljice	12
Zavala	3
Volujac	5
Dražin Do	18
Dživar	75
Lastva (odnosi se na sela u području Lastve)	110
Zupci	16
Jasen	10
Mosko	4
Bileća	82
Ukupno:	380

Najjače dnevne migracije izražene su u naseljima najbližim gradu, odnosno onima koja su najbolje saobraćajno povezana sa Trebinjem. Prvenstveno to se odnosi na naselja smještena na rubu Trebinjsko-Dživarskog polja. Najizraženija naselja ovoga prostora gdje se isprepliću gradsko-geografski sa agrarno-geografskim elementima jesu: Pridvorci, Todorići, Aleksina Međa, Bihovo, Naselje i Rasovac.

Pridvorci su smješteni u podnožju brda Huma, koje razdvaja Trebinjsko od Dživarskog polja. Pridvorci predstavljaju tipično prigradsko naselje, koje je od puta Trebinje—Dubrovnik udaljeno nekoliko stotina metara i sa njim spojeno asfaltnom trakom.

Gradsko-geografski elementi preovladavaju i u Todorićima, smještenim takođe ispod brda Huma, Aleksinoj Međi, smještenoj na istočnom rubu polja, Naselju (radničko naselje formirano u periodu gradnje HE Dubrovnik), smještenom više uz zapadni rub Dživarskog polja. Sličnog karaktera su Bihovo i Rasovac, također locirana na rubu polja. I u ostalim naseljima Trebinjsko-Dživarskog polja primjećuju se gradsko-geografski elementi, istina ne dominantno (u nekim naseljima se tek pojavljuju). Sva naselja Trebinjsko-Dživarskog polja su u više-linijskoj vezi tokom dana sa Trebinjem, gdje saobraćaju autobusi prigradskog saobraćaja. Uticajem grada u cijelom ovom prostoru došlo je do izmjene u zanimanju stanovnika. Vrlo je malo stanovnika po naseljima koji se isključivo bave poljoprivredom. Najvećim dijelom poljoprivredom se bave kao dopunskom djelatnošću. Poljoprivreda ima tipični prigradski karakter, gotovo da je u potpunosti isključeno gajenje žita izuzev kukuruza; a sve je veća orijentacija na povrće, voće, vinovu lozu i krmno bilje. Stočarenje je takođe dosta izmijenjeno. Stoka je brojem znatno opala, pretežno se gaji krupna stoka, i to grla domaće rase, koja boljom ishranom daju veće prinose. Naselja ovoga prostora najvećim dijelom snabdijevaju pijacu Trebinja — povrćem, voćem, mlijekom i svježim mliječnim proizvodima.

Zona dnevnih migracija dalje se širi i obuhvata naselja u dolini Trebišnjice i njene pritoke Sušice. Uzvodno od Trebinja, u pravcu istoka (oko 5 km od Trebinja), uz sami rub jezera (Goričko) smješteno je naselje Arslanagića Most. Naselje je u zoni prigradskog saobraćaja i njegovi stanovnici su uglavnom zaposleni u Trebinju, te se po ovim elementima može ubrojiti u prigradska naselja. U neposrednoj blizini ovog naselja, na nešto izdignutijem terenu sa desne strane Trebišnjice — jezera, leži selo Necvijeće — također u zoni dnevnih migracija.

Od Arslanagića Mosta pa dalje, dolina Trebišnjice je potpuno preobražena formiranjem Lastvanskog jezera. Gradnjom brane Gorica i formiranjem jezera, njen najljepši predio (agrarno vrlo pogodan) gotovo je u cjelini potopljen. Gradnja objekata na Trebišnjici i

formiranje vještačkih jezera uticala je na veliko pomjeranje stanovnika ovoga prostora. Jedan dio stanovnika se iselio, jedan dio je ostao na malim obradivim površinama, pa je bio primoran da traži posao u Trebinju. Prilikom gradnje brane Grančarevo, izgrađeno je radničko naselje u Lastvi sa lijeve strane Trebišnjice, odnosno jezera. Nakon dovršetka brane veliki broj porodica je ostao i dalje u ovom naselju kao stalnom mjestu boravka. Po urbanizovanim elementima pejsaža i po ostalim geografskim elementima naselje Lastva ima karakter prigradskog naselja. Udaljeno je od Trebinja 12 km i sa njim povezano asfaltnim putem.

Sa desne strane Lastvanskog jezera, na padinama okolnih brda, smješteno je naselje Donje i Gornje Grančarevo. Uz dolinu Sušice, lijeve pritoke Trebišnjice, smješteno je više sela. Pri samom njenom ušću u jezero, između Sušice i jezera, formiralo se malo i potpuno novo naselje Ušće. Njega čine doseljenici okolnih brdskih predjela. Glavno zanimanje im je vezano za vanpoljoprivredu (upošljenost u Trebinju), a na malim obradivim površinama tipa bašta, gaje uglavnom povrće i voće. Ostala naselja smještena su uz dolinu Sušice na pogodnim padinama okolnih brda (Župa, Aranđelovo, Skočigrm i Korjenići). U geološkoj građi ovoga prostora preovladavaju dolomiti, pa je to uslovilo da ima više rastresitog zemljišta, da je bujnija vegetacija i češći površinski tokovi. Sa sjeverne strane ovaj prostor je zatvoren višim brdovitim predjelima, a dolinom Trebišnjice otvoren blažim uticajima, te i ovaj prostor spada u predjele modifikovane mediteranske klime. Sa ovoga prostora je velika upošljenost stanovnika u vanpoljoprivrednim djelatnostima, pa su vrlo izražene dnevne migracije radnika prema Trebinju. Ako se tome pribroje učenici koji pohađaju srednje škole, onda je sasvim jasno zašto tokom dana na relaciji prema Trebinju saobraća osam autobusa (linija). I u ovom prostoru najveći dio stanovnika se bavi poljoprivredom kao dopunskom djelatnošću. Uticajem klime, tla i drugih faktora ovdje se dosta gaji vinova loza, voće, povrće i krmno bilje. Stočarstvo je ovdje brojem dosta opalo, ali i dalje predstavlja važnu djelatnost.

Ovo je predio izrazitih prirodnih atraktivnosti i pruža vrlo povoljne uslove za razvoj turizma. Područje Lastve predstavlja vrlo značajno izletište i na ovom prostoru ima nekoliko ugostiteljskih objekata, ali to ni izdaleka nije u skladu sa prirodnim mogućnostima.

Zona dnevnih migracija se dalje širi i obuhvata naselja sa prostora zaravni Šume i Luga. Ovim prostorom djelimično prolazi uskotračna željeznica koja povezuje naselja Volujac, Taležu, Duži i Hum, a dalje — preko Poljica — prati jugozapadni obod Popova polja. Najizrazitije naselje koje je vezano za željeznicu i uvučeno u zonu dnevnih migracija jeste Hum. Hum je smješten u neposrednoj blizini brda Huma; inače naselje je vezano za željeznicu i predstavlja

raskrsnicu. Od Huma idu željeznički pravci prema Dubrovniku, Trebinju i Čapljini. U periodu kad je željeznica bila dominantna u prevozu robe i putnika, ovo stanično naselje je jačalo i njegovo stanovništvo je najvećim dijelom upošljeno na željeznici.[1]. Ovo naselje, po zanimanju stanovnika i urbanizovanim elementima pejsaža, možemo ubrojiti u prigradska. Kako funkcije željeznice odumiru, i ovo naselje se orijentiše na autobusni saobraćaj. Na prostoru oko puta koji vodi prema Dubrovniku ima nekoliko sela, koja su uvučena u dnevne migracije, ali sa vrlo malim brojem migranata (Volujac, Ljubovo, Biograd, Orašje i Bobovišta). Smještena su u tipičnom kraškom prostoru sa malim obradivim površinama. Malo dnevnih migranata je i kod naselja koja se nalaze na rubu zaravni — sa sjeverne strane uz makadamski put, koji dalje prati sjeverni rub Popova polja i ide prema Ljubinju. Mali broj migranata na ovom prostoru uslovljen je slabom saobraćajnom povezanošću sa Trebinjem, nedostatkom pogodnih autobuskih linija. Ovdje spadaju naselja: Tvrdoš, Kočela, Staro Slano i Lug.

Stanovništvo prostora zaravni Šume i Luga (u okviru zemljoradnje) najviše gaji povrće, žitarice, vinovu lozu, voće i duvan. Stočarstvo je u pojedinim prostorima važnije od zemljoradnje.

Slijedeće dvije zone dnevnih migracija vezane su za više brdovite terene. To su predjeli Zubaca i naselja smještenih uz saobraćajnicu što vodi prema Bileći.

Zubačko polje je smješteno u podgorini Orjena, sa nadmorskom visinom od 670—730 m. Ukupna površina polja iznosi oko 17 km^2 Ledničke vode koje su dolazile iz pravca Orjena istaložile su veliku fluviglacijalnu plavinu, koja pokriva skoro cijelo dno polja (4, 371). Na velikom prostoru polja do same površine dopiru vrlo krupne oblutice šljunka, zatim pijesak, te je veliki dio polja neobrađen i prekriven hrastovom šumom. Na rubu polja smještena su sljedeća naselja: Grab, Ograda, Kunja Glavica, Kraj, Tuli, Turmenti, Orašje i Bogojević—Selo. U zanimanju stanovnika stočarstvo je ispred zemljoradnje. Izraženo je ekstezivno stočarenje, gdje preovladava sitna stoka. U okviru zemljoradnje gaje se najviše žitarice, a od povrća najviše krompir, kupus i mrkva.

Zupci su udaljeni od Trebinja 17 km. Početkom 1975. godine dovršen je asfaltni put prema Grabu, Konjskom i Ublima; čime je omogućena jača saobraćajna povezanost ovoga prostora sa Trebinjem, što će smanjiti depopulaciju stanovnika, ali je sigurno u potpunosti neće zaustaviti. Pomenuta naselja Zubačkog polja sa 1961. godine imala 1.351 stanovnika, a 1971. godine 1.194 stanovnika, što je posljedica prisutnih emigracija. Sela Zubaca su uvučena u zonu

[1] Željenička pruga je ukinuta 1975. godine. Problem zaposlenih na željeznici rješava se otvaranjem pogona Fabrike alata (iz Trebinja) u Humu i Ravnom.

dnevnih migracija tek od prije 6—6 godina, te promjene koje uslovljavaju dnevni migranti i povezanost s gradom nijesu karakteristično izražene.

Istočno od Zubačkog polja do u podgorinu Orjena, suvodolinom nekadašnjeg vodotoka od orjenskog lednika, ulazi se u rejon Ubala, prostora vrlo atraktivne prirode. Predio Ubala je karakterističan po šumovitim terenima i svježoj planinskoj klimi, te predstavlja pogodan prostor za razvoj turizma. Tome će mnogo doprinijeti već izgrađeni asfaltni put od Trebinja do Ubala.

Sljedeći dio zone dnevnih migracija brdovitih predjela vezan je za put prema Bileći i, uglavnom, obuhvata sljedeća sela: Jasen, Budoši, Mosko, Gornje i Donje Vrbno. Jedan dio sela je smješten u uvali koja se nastavlja od Ljubomirskog polja, preko Jasena do Budoši. Sjevernije od ove uvale predjeli imaju karakter zaravni, naročito izražene oko sela Moska. Predio je karakterističan po mnogim vrtačama i drugim manjim kraškim oblicima. U zanimanju stanovnika stočarstvo dolazi dosta do izražaja, a gaje najviše sitnu stoku. Stočarske proizvode, naročito mliječne, iznose na pijacu u Trebinje, najviše pazarnim danima — srijedom i subotom. U okviru zemljoradnje najviše se gaje žitarice, a od povrća krompir. Poljoprivrednom proizvodnjom ne mogu obezbijediti sve potrebe, pa je dopuna u vanpoljoprivredi neophodna. Najvećim dijelom stanovništvo iz ovog prostora, koje je zapošljeno u Trebinju, učestvuje u dnevnim migracijama.

b) *Druga uticajna zona Trebinja — Agrarna zona*

Ova zona obuhvata naselja trebinjske opštine izvan granica dnevnih migracija. Od zone dnevnih migracija razlikuje se po tome što nije u svakodnevnoj vezi sa Trebinjem. Po uslugama na mikro-gravitacionom i mezo-gravitacionom nivou stanovništvo je oslonjeno isključivo na Trebinje, izuzev jednog dijela sela Popova polja smještenih oko željezničke pruge. Tu odranije postoji prilično izražena veza s Dubrovnikom, mada se posljednjih godina i stanovništvo ovog prostora potpuno orijentiše na usluge Trebinja kao središta. Ova zona obuhvata dvije prilično velike cjeline, i to: brdoviti prostor između popovske Bjelašnice i ogranaka planine Viduše i drugi dio prostor Humina (Popovo-poljska udolina i brdoviti predio oko nje).

U brdsko-planinskom prostoru razlikujemo predio Brda i predio Ljubomira. Predio Brda ja tipičan bezvodni kraški kraj sa vrlo izraženim kraškim oblicima. Obradive površine su male i vezane za vrtače i uvale, koje ovdje nose naziv poljica, dolovi i doline. U prostoru Brda smještena su sljedeća sela: Zagora, Ljubenci, Turani,

Grkaci, Grebeši i Trebijovi. U zanimanju stanovnika stočarstvo je ispred zemljoradnje. Stočarstvo je ekstezivno i djelimično je vezano za pašnjake planine Bjelašnice. U okviru zemljoradnje gaje se pretežno žitarice i krompir. Sve do prije nekoliko godina, ovaj prostor je bio bez putne veze sa Trebinjem (izuzev seoskog puta), a sada je izgrađen put sa tucanikom. Njime se mogu kretati motorna vozila, ali se atobusni saobraćaj ne odvija.

Predio Ljubomira obuhvata naselja Ljubomir-polja i neposredne okoline. Ljubomir-polje je manje polje, sa ukupnom površinom od 12 km, a leži na nadmorskoj visini od 520—550 m sa pravcem pružanja sjeverozapad-jugoistok. U kišnom periodu jedan dio polja (onaj zapadni) bude kratko plavljen. Ovdje je jedini vodotok Brova, koja ljeti ima vode samo u izvorišnom dijelu. Uz sjeverni i sjeveroistični rub polja javlja se i nekoliko stalnih i malih izvora slabe izdašnosti. Polje je dosta plodno, ali u korišćenju njegovih površina veliki problem predstavlja suša u ljetnom periodu. Voda se može obezbijediti izgradnjom akumulacije u izvorišnom dijelu Brove. U polju se gaje žitarice, kukuruz i pšenica; zatim voće (šljive, jabuke i višnje); a u njegovoj okolini najviše krompir. Jedan dio polja je vlasništvo PIK »Hepok« iz Trebinja, gdje se nalazi plantažni voćnjak. Na rubu polja smješteno je oko desetak sela: Borilovići, Brova, Vrpolje, Podvori, Ukšići, Čvarići, Domaševo, Ugarci i Ždrijelovići. U neposrednoj blizini polja, na višim njegovim rubovima, nalazi se nekoliko sela: Brani Do, Šćenica i Vlaška.

Osim zemljoradnje, stanovništvo se bavi stočarstvom, koje je po značenju ispred zemljoradnje. U stočarenju se dosta koriste pašnjaci susjedne planine Viduše.

Put prema Ljubomiru asfaltiran je 1973. godine. U stvari ovaj put se odvaja od puta Trebinje—Bileća kod sela Moska. Godine 1974. uspostavljena je stalna autobuska veza sa Trebinjem, što će uticati da i ovaj prostor uđe u zonu dnevnih migracija.

U prostoru Humina najznačajnija morfološka cjelina je Popovo polje. Polje ima nadmorsku visinu od 223—251 m. Nalazi se u prostoru koji je pod jakim uticajem Mediterana, te su mu zime blage i kišovite, ljeta suva i topla. Popovo polje, prema katastarskim podacima, ima površinu od 3.415 ha, od toga opštini Čapljina pripada 191 ha, a ostali prostor je na teritoriji trebinjske opštine. Prekriveno je plodnim zemljištem. Na rubu Popova polja i njegovoj bližoj okolini smješten je veliki broj sela (Dobromani, Žakovo, Mrkonjići, Drijenjani, Dračevo, Veličani, Strujići, Kotezi, Orašje, Čavaši, Ravno, Dvrsnica, Velja Međa, Grmljani i Zavala).

Ovdje sela u većini nijesu smještena na dodiru ravni i polja i okružujućih brda, već zbog visine vode za vrijeme poplava, naselja se nalaze na višim terenima njegovog ruba. Vrijednost polja do sada nije dolazila puno do izražaja. Polje je sve do pred 10 godina

redovno izlagano poplavama 6—9 mjeseci godišnje, koje je uslovljavala rijeka Trebišnjica. Iz pomenutih razloga u Polju su se mogle gajiti kulture kratkog vegetacionog perioda: kukuruz (brdski tvrdunac), nešto sijerka i prosa. Pod oranicama je bilo 76% polja, od čega je na površine pod kukuruzom otpadalo 95,4%.

Posljednjih 10 godina uslovi za proizvodnju su se izmijenili. Gradnjom HE na Trebišnjici nestale su opasnosti od dužih poplava, te su stvoreni uslovi i za gajenje ozimih kultura. U ovom periodu jedan dio površine Polja zasađen je vinovom lozom, nešto voćem, zatim lucerkom. Povrću se posvećuje posebna pažnja, a ozima pšenica postaje redovna kultura, naročito na srednjem i gornjem dijelu polja. Istina, za sada se sve ove kulture gaje za podmirenje potreba domaćinstva. Problemi su i dalje prisutni zbog nedostatka vode u sušnom dijelu godine, zbog iscjepkanosti posjeda i primitivne obrade zemlje.

Gradnjom hidroelektrana na Trebišnjici (Grančarevo i Gorica), Polje je uglavnom zaštićeno od poplava u periodu jesen—zima—proljeće, a njegovo uključivanje u savremenu poljoprivrednu proizvodnju biće moguće nakon što se realizuje već započeti projekat hidroelektrane »Čapljina«. Radovi na HE »Čapljina« izvode se vrlo intenzivno. Otpočelo je betoniranje korita Trebišnjice kroz Popovo polje, 1974. godine. Nakon dovršetka projekta, voda Trebišnjice teći će stalnim vodotokom — betoniranim koritom — u kompezacioni bazen koji se nalazi na dnu Popova polja, pa površinom od 94 ha. Time će biti stvorena mogućnost da se vode Trebišnjice koriste i za navodnjavanje polja. Na taj način elektroprivreda stvara uslove za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju i potpuni socijalni preobražaj ovog prostora. Voda, kao veliko prirodno bogatstvo ovoga prostora, kao odlučujući faktor u poljoprivrednoj proizvodnji, zadavala je stanovništvu velike probleme (u sušnom periodu godine trajno oskudijevanje, a u vlažnom poplave). Ostvarivanje programa njihovog višenamjenskog iskorišćavanja omogućuje se istovremeno izgradnja hidroenergetskih kapaciteta i agromelioracionih sistema.

U već izgrađenom programu poljoprivrednog uređenja Popova polja planirano je okrupnjavanje posjeda-putem osiguranja vlasnicima zemlje penzije i zdravstvenog osiguranja, zakupa i otkupa zemljišta. U okviru programa predviđeno je društveno vlasništvo na površini od 2.800 ha. Programom je obuhvaćena sljedeća struktura proizvodnje:

— lucerka 400 ha
— farma kapaciteta 1.000 krava muzara
— luka 400 ha
— proteini za ljudsku ishranu 500 ha
— aromatsko i ljekovito bilje 500 ha
— duvana 200 ha

— voćnjak 400 ha
— vinograd 209 ha
— kukuruz šećerac 200 ha.

Uz ovo predviđeno je obezbjeđenje prerade sirovina — izgradnjom mljekare, vinarije, hladnjače i fabrike gotovih jela.

Ostvarenje ovoga programa ne samo da bi uticalo na ekonomski preobražaj prostora Popova polja već bi njegov značaj prevazilazio granice opštine Trebinje.

Ono što je vrlo karakteristično za cijelu agrarnu zonu jeste isključiva poljoprivredna proizvodnja, ali zbog usitnjene i ekstenzivne proizvodnje i malih obradivih površina — stanovništvu je nužna dopuna djelatnosti van poljoprivrede. Pošto stanovnici ove zone nijesu uključeni u dnevne migracije, prisiljeni su da migriraju kao sezonska radna snaga ili na trajno iseljavanje, što uslovljava veliku depopulaciju stanovnika.

Posmatrano u cjelini, i u jednoj i u drugoj uticajnoj zoni, na području opštine Trebinje poljoprivredna proizvodnja stagnira. Kretanje poljoprivrede možemo pratiti kroz sljedeće tabele:

Tab. 3 (5,308)

Struktura obradivih površina za opštinu Trebinje

Poljoprivredna površina		Obradiva površina			Oranice i bašte
	Ukupno	Učešće u % dr. sektora	Svega u ha.	% učešća društvenog sektora	Ukupno u ha
1963.	64.733	1,4	9.189	7,9	7623
1973.	55.349	0,8	8.111	5,4	5.250

Oranice i bašte		Učešće u oranicama i baštama u %		
	Žitarice	Industrijsko bilje	Povrtno bilje	Stočno krmno bilje
1963.	49,8	0,9	13,8	5,3
1973.	54,3	0,5	16,5	10,9

Proizvodnja važnijih poljoprivrednih proizvoda (5,314)

		Pšenica	Kukuruz	Krompir	Šljiva	Jabuka
1963	Ukupno mc	3.021	24.176	40.214	1.098	841
1973		3.052	23.606	29.260	4.099	1.999
1963	Prinos po ha	9,6	12,0	56,9	13,3	21,7
1973		14,6	11,7	49,3	11,3	31,6

Pregled stoke po vrstama i broju grla

	Goveda	Ovce	Svinje	Konji	Živina
1963	10.770	44.353	3.556	2.482	26.556
1973	8.798	27.926	1.480	2.402	36.672

Iz podataka se vidi da poljoprivredna proizvodnja ne samo da stagnira već i opada. Opadanje oraničnih površina vezano je za iseljavanje i deagrarizaciju prostora. Povećanje površina pod krmnim biljem uslovoljeno je nedostatkom radne snage, a i posvećivanjem veće pažnje ishrani stoke. Povećane površine pod povrćem najvećim dijelom su vezane za zonu dnevnih migracija. Najveći poremećaj je izražen u stočarstvu kao najizraženijoj tradicionalnoj djelatnosti ovog prostora. Iz podataka se vidi veliko smanjenje broja stoke, koje je prisutno kod svih vrsta, izuzev u živinarstvu. Smanjenje broja grla stoke nije uslovoljeno nikakvim poboljšanjem kvaliteta stoke, tj. uzgojem plemenitih rasa, već nedostatkom radne snage i nemogućnošću da se na ekstenzivan način i dalje održava raniji broj grla. Koliko je stočarstvo opalo, pokazuje nam i činjenica da je u ovom prostoru stanovništvo do posljeratnih godina gajilo koze — isto toliko koliko i ovce.

Najizraženije opadanje broja grla zabilježeno je kod ovaca, njihov broj je u 1973, u odnosu na 1963. godinu, opao za 37%. Poljoprivreda ovakva kakva jeste ne može obezbijediti poljoprivrednom stanovništvu dobre uslove za život, zbog toga je ono prisiljeno da migrira, tj. da traži stalno ili privremeno zapošljenje u vanpoljoprivrednim djealtnostima. U nekim selima došlo je do prekomjernog iseljavanja stanovnika, pa su se zbog malog broja djece ukinule četvororazredne osnovne škole, što je još više dovelo u nepovoljan položaj one koji su ostali na selu. U ovakvoj situaciji i oni koji su ostali pripremaju svoju djecu za sutrašnju migraciju. Trenutni ekonomski položaj poljoprivrede i drugi organizacioni uslovi ne daju nikakavu perspektivu mladima — da se posvete poljoprivrednoj proizvodnji.

Osjeća se i nedostatak prerađivačke industrije, koja bi trebala da odigra ulogu u podsticanju i unapređenju poljoprivrede. Poljoprivredni kombinat je u proteklom periodu bio suočen sa problemima vlastitog razvoja, pa kooperacija sa individualnim proizvođačima nije dolazila do izražaja.

Zemljoradničke zadruge gube svoju osnovnu fizionomiju. Uglavnom su svoju djelatnost usmjerile na trgovinu, a neke čak i na ugostiteljstvo. Zemljoradničke zadruga Trebinje ima 16 prodavnica, uglavnom mješovite robe. Zemljoradnička zadruga iz Lastve ima kao glavnu djelatnost trgovinu i ugostiteljstvo. Osim toga, zadruge

nije su — ni organizaciono ni materijalno — sposobne da utiču na intenzifikaciju individualne proizvodnje na bazi kooperacije.

Ostvarivanjem programa višenamjeskog iskorištavanja voda, posebno izgradnjom agromelioracionih sistema, uslovi za poljoprivrednu proizvodnju bitno će se izmijeniti u prostorima zahvaćenim ovim programima. Ovo će uticati, svakako, na smanjenje depopulacije stanovnika i na povećanje poljoprivredne proizvodnje. Najbolje rješenje za suzbijanje depopulacionih procesa čitavog ovoga prostora moglo bi se naći u otvaranju pogona prerađivačke industrije u manjim centralnim naseljim (Hum, Ravno, Zupci i Lastva). Na ovaj način održao bi se život selâ i onemogućilo njihovo nestajanje, a time bi se riješio čitav niz drugih socijalnih ekonomskih problema.

c) Treća uticajna zona Trebinja

Ova zona obuhvata prostor bilećke opštine, sa površinom od 633 km^3 i 13.444 stanovnika (po popisu od 1971. godine). Prostor bilećke opštine nalazi se u srednjem dijelu istočne Hercegovine. Obuhvata dio velike morfološke cjeline Rudina. Morfološki, ovaj prostor možemo podijeliti u dvije cjeline. Jednu cjelinu čine niži prostori vezani za dolinu Trebišnjice, zatim predjeli suvodolina, zaravni i polja, smješteni u nekadašnjoj dolini Pratrebišnjice i njene pritoke s desne strane.

Najniži dio prostora vezan je za vrelo Trebišnjice i njeni gornji tok, gdje se sada nalazi vještačka akumulacija — Miruško jezero. Do formiranja jezera na ovom prostoru su bila smještena sljedeća naselja: Miruše, Čepelica i Panik. Ovo je bio razvijeniji prostor bilećke opštine i vrlo pogodan za poljoprivrednu proizvodnju. Priroda ovoga prostora je obilovala izuzetnim ljepotama. Formiranjem jezera stanovništvo se iselilo, sela potpuno nestala, kao što su zauvijek nestale izuzetne prirodne ljepote gornje doline Trebišnjice. Ovo je klimatski blaži teren i uokviruje ga srednja godišnja izoterma od 12^{0}C. Nešto viši predio je Bilećko polje, na čijem rubu je smješteno malo gradsko naselje Bileća. Dalje u pravcu sjevera, na izdignutijim terenima, nalazi se predio zaravni Bijela rudina gdje se nalazi i istoimeno naselje. Zapadno od prostora zaravni Bijela rudina ima sinklinalno udubljenje, gdje su se na eocenskom flišu formirala sljedeća polja: Plansko kao najniže, Fatničko kao najdublje i Dabarsko kao najveće. Ovo su prostori sa najviše obradivih površina vezanih uglavnom za polja. Ovo je i najgušće naseljeni predio bilećke opštine, sa naseljima: Bileća (gradsko naselje), Mirlovići, Podosoje, Bijela Rudina, Plana, Fatnica, Divin, Kuti i Bijeljani.

Okolni predjeli ove zone su viši brdsko-planinski tereni, kao što su predjeli sjeverozapadno od Bileće, gdje su se — ispod planine Sitnice — smjestila sljedeća sela: Vranjska, Dolovi, Zvijerina, Simijova i Krstače. Ovo su tipični predjeli ljutog krasa; bezvodni, sa malim obradivim površinama vezanim za vrtače. Sjeverno od Fatničkog polja i zaravni Bijela rudina nalazi se druga cjelina brdsko-planinskog prostora, gdje su smještena sljedeća sela: Davidovići, Rioca; nešto niže Meka Gruda i Korita, a istočnije Baljci.

Niži predjeli bilećke opštine su klimatski blaži i okružuju ih izoterme od 12—10°C. Viši brdsko-planinski prostori su klimatski oštriji i okružuju ih izoterme od 8—10 °C (3,7).

Ove se klimatske razlike očituju i u zanimanju stanovnika. U nižim predjelima se gaji pretežno kukuruz, pšenica, krompir; rjeđe duvan i krmno bilje. U višim predjelima se gaji ječam, raž i krompir. Stočarstvo je, i u jednoj i u drugoj oblasti, dosta razvijeno, ali znatno jače u višim prostorima.

Po popisu iz 1971. godine, u bilećkoj opštini bilo je 51,1% poljoprivrednog stanovništva. Poljoprivredna proizvodnja je u stagnaciji. To pokazuju i sljedeći podaci:

Tab. 4.

Oranične površine (opština Bileća) po načinu korištenja u ha

		Zasijana površina				
	Oranice i bašte	Ukupno	Žita	Industr. bilje	Povrće	Krmno bilje
1964	3.341	2.971	2.221	29	532	189
1973	2.842	2.343	1.622	20	481	220
	Na ugaru	Neobrađene oranice i bašte				
1964	31	339				
1973	65	434				
	Proizvodnja važnijih kultura u mc.					
	Pšenica	Kukuruz	Ječam	Krompir		
1964	3.907	3.649	3.365	34.760		
1973	3.361	3.125	3.597	23.260		
	Broj stoke i živine					
	Goveda	Ovce	Svinje	Konji	Živina	
1963	9.813	38.984	1.383	2.179	11.564	
1973	8.965	26.828	1.054	1.853	16.883	

Iz podataka se vidi da poljoprivredna proizvodnja stagnira i opada.

Gradsko naselje Bileća, kao središte ove komune, jeste najizrazitiji mikrocentar istočne Hercegovine, po razvijenosti je znatno ispred Gacka i Ljubinja. Bileća ima brz tempo razvoja posljednjih desetak godina, pa funkcionalno dosta jača. Ima razvijenu tekstilnu industriju sa fabrikom tepiha, zatim metalnu industriju sa fabrikom potkovica i prehrambenu industriju sa parnim mlinom. Razvoj industrije je uslovio i razvitak ostalih djelatnosti, pa je došlo do znatnijeg rasta središta. U školstvu pruža usluge na nivou gimnazije i u posljednje dvije godine na nivou industrijske škole tekstilnog smjera. U zdravstvenoj zaštiti pruža usluge na nivou ljekara opšte prakse i, samo djelimično, specijalističke usluge. Ima prilično razvijenu trgovačku mrežu na mikro-gravitacionom opskrbnom nivou. Saobraćajno je najbolje povezana sa Trebinjem (asfaltni put 28 km.) i sa Gackom (asfaltni put 47 km.). Od Mostara, kao regionalnog centra Hercegovine, udaljena najkraćom vezom neasfaltiranim putem (do Stoca) preko Stoca 104 km. Bileća kao mikro-gravitacini centar za svoj opskrbni nivo pruža usluge i za neka sela nikšićke opštine, kao što su: Vrbica, Kovači, Crkvice, Vraćenovići i Petrovići. Ova naselja su znatno bliža Bileći i sa njom su saobraćajno povezana, a prosječno su od nje udaljena 10—15 km. Sva naselja bilećke opštine su gotovo isključivo oslonjena na usluge Bileće kao mikro-gravitacionog središta.

Za usluge na mezogravitacionom nivou stanovništvo bilećke opštine koristi kao najbliže središte Trebinje. Trebinje je razvijeniji centar od Bileće i pruža usluge na mezo-gravitacionom nivou, pa ovaj prostor spada u uticajnu sferu Trebinja, odakle stanovništvo migrira prema Trebinju i koristi usluge koje Bileća nemože da ponudi. Stanovništvo bilećke opštine najviše koristi usluge Trebinja — u zdravstvu, školstvu, građevinarstvu, djelimično u trgovini, zatim pri zapošljavanju.

Ova zona se razlikuje od prethodne dvije, po tome što stanovništvo ovoga prostora ne koristi usluge na mikro-gravitacionom nivou Trebinja, već je oslonjeno na Bileću. Ona je u uticajnoj zoni Trebinja, jer koristi usluge ovog središta na mezogravitacionom nivou. To se može reći za sva naselja bilećke opštine, osim nekoliko sela uz Dabarsko polje, koja su djelimično orijentisana i prema Mostaru.

d) Četvrta uticajna zona — Granična zona

To je predio u čijem se prostoru, pored uticaja Trebinja, susreću i uticaji drugih centara — na nivou usluga koje Trebinje pruža. Ovo je ujedno i krajnja granica uticajnog prostora Trebinja. Na

sjeveru ove zone nalazi se gatačka opština. Prostor gatačke opštine obuhvata planinske terene (Lebršnik, Bjelašnicu, Babu i Volujak), površi i polja.

Najznačajnija cjelina je Gatačko polje, koje leži na prosječnoj nadmorskoj visini od 950 m. Gatačko polje najviše polje u ovom dijelu dinarskog krša i leži na sjevernoj površi Rudina (6,199). Najvećim dijelom je izgrađeno u kretacejskom eocenskom flišu. Vodom je vrlo bogato. Ima velike prostore pod livadama. Inače, cijeli teren gatačke opštine karakterističan je po velikom prostranstvu dobrih pašnjaka, što je uticalo da stočarstvo dobije dominantnu ulogu u zanimanju stanovnika. Od 49.665 ha poljoprivrednog zemljišta gatačke opštine na livade i pašnjake otpada 44.596 ha ili 89% (7,594/74.).

Na najvećem prostoru vlada svježa planinska klima, sa izotermama od 0 °—5 °C (3,14). Predio polja i prostore oko njega karakteriše umjereno kontinentalna klima i okružuje ga izoterma od 8 °C.

Prema popisu od 1971. godine, gatačka opština je imala površinu od 736 km² i 12.033 stanovnika. Prema podacima iz 1971. godine poljoprivredom se bavilo 72,1% stanovnika. Poljoprivreda, posmatrana u cjelini, dosta je zaostala i po ukupnoj proizvodnji je u stalnom padu, što pokazuju i sljedeći podaci:

Tab. 5. (5,304)

Oranične površine (opštine Gacko) po načinu korišćenja u ha

		Zasijana površina					
	Oranice i bašte	Ukupno	Žita	Povrća	Krmno bilje	Ugar	Neobrađeno
1964	6.137	4.390	3.572	492	326	915	832
1973	5.051	2.205	1.783	315	110	1.053	1.790

	Proizvodnja važnijih kultura u mc. godišnje			
	Pšenica	Kukuruz	Ječam	Krompir
1964	2.790	324	12.116	30.878
1973	1.050	60	7.480	13.275

	Broj stoke i živine				
	Goveda	Ovce	Svinje	Konji	Živina
1963	8.935	46.594	450	2.658	8.153
1973	8.965	44.713	284	2.184	13.008

Iz podataka se vidi jako veliki pad biljne proizvodnje, što je uslovilo više faktora; uglavnom, istih kao u ranije pomenutim oblastima.

Gacko, kao središte komune, imalo je 1971. godine 1.606 stanovnika. Spada u dobro neoformljene mikro-centre. U poslijeratnom periodu ovaj prostor je mnogo stagnirao, zato je u njemu i najizraženija depopulacija stanovništva (1961 god. 14.033 stan., a 1971. godine 12.033 stanovnika). Stanovništvo je migriralo, a na prostoru opštine nije bilo većeg centra koji bi prihvatio to stanovništvo. Posljednjih nekoliko godina i ovaj centar jača. Fabrika tepiha iz Bileće otvorila je svoj pogon dekorativnih tkanina i tkanina za namještaj. Jače preduzeće predstavlja i rudnik lignita »Vrbica«. Na bazi lignita gradi se termoelektrana u sklopu hidroenergetskog sistema Trebišnjice. U veće organizacije spada ugostiteljsko i trgovačko preduzeće »HEPOK« — Mostar.

Gacko pruža usluge u školstvu na nivou gimnazije, u zdravstvu na nivou ljekara opšte prakse.

Kao što se vidi, radi se o malom mikrosredištu, koje obavlja usluge na mikro-nivou, ali nedovoljno razvijene, zbog toga stanovništvo ove opštine znatno migrira i koristi usluge razvijenijih centara. Gacko ima najbolju saobraćajnu vezu sa Trebinjem (asfaltni put 78 km), zatim sa Foćom (asfaltni put 66 km). Prema Mostaru je vezano neasfaltiranim putem do Nevesinja (53 km) i asfaltom do Nevesinja 37 km, što iznosi ukupno 90 km. Od Nikšića je udaljeno 79 km neasfaltiranim putem. Na prostoru gatačke opštine susreću se uticaji Trebinja (najizraženiji), Mostara i djelimično Foče — na mikro-gravitacionom nivou. Stanovništvo ove opštine koristi se uslugama pomenutih centara, ali su najviše upućeni na Trebinje, sa kojim imaju najbolju vezu i najrazvijeniji saobraćaj.

Na istoku zone uticaji Trebinja dopiru do nekih rubnih naselja nikšićke opštine. Radi se o tipičnom kraškom bezvodnom prostoru koji čini dio Rudina. Nikšić se u saobraćajnom povezivanju i gradnji savremenih saobraćajnica najviše orijentisao prema Titogradu. Zapadni rubni dio nikšićke opštine je saobraćajno vrlo neizgrađen i od Nikšića dosta udaljen. Ukidanjem željezničke pruge Nikšić—Čapljina ta izolovanost još više je došla do izražaja. Radi se o sljedećim naseljima koja su upućena na usluge Trebinja na mikro i mezo gravizacionom nivou: Nudo i Zaslap, u gornjem toku Sušice. Osim ovih, ima znatan broj sela koja su upućena na usluge Trebinja kao mezo-centra. Tu spadaju: Petrovići, Klenak, Tupan, Vraćenovići, Koravlica, Vrbica, Kovači, Donje Crkvice i Krstac. Ova naselja najviše koriste usluge Trebinja — u zdravstvu, školstvu i pri zapošljavanju.

Uticajni prostor Trebinja na jugu ima granično područje sa uticajnim prostorom Dubrovnika. Na ovom prostoru gotovo da se

granica uticajnog prostora poklapa sa međuopštinskom granicom. Od ovoga treba izuzeti neka naselja smještena južno od Popova polja i zaravni Šume i Luga. Radi se o sljedećim selima: Trebimlja, Orahov Do, Rupni Do i Kaluđerovići; koja gravitiraju prema Dubrovniku. Na upućenost prema Dubrovniku najviše su uticali saobraćajni momenat, naviknutost stanovništva, a donekle i etnički sastav.

Na zapadu uticaji Trebinja dopiru na teritoriji Ljubinjska opštine. Radi se o maloj opštini koja je u periodu 1953—1958. godine bila u sastavu sreza Trebinje. Ima površinu od 326 km² i, po popisu od 1971. godine, 4.837 stanovnika. Teritorija Ljubinjske opštine je tipičan kraški i bezvodan kraj. Karakteristično je da na ovom prostoru nema ni jednog stalnog površinskog vodotoka.

Najznačajniju morfološku cjelinu čini Ljubinjsko polje. Ljubinjsko polje leži na nadmorskoj visini 400—500 m, sa padom prema sjeverozapadu. Površina mu iznosi oko 850 ha. U kišnom periodu, kao vodotok, javlja se Bukovi potok. Polje daje povoljne uslove za poljoprivredu. Naročito je pogodno za uzgoj voća, što je u njegovom iskorišćavanju i došlo do izražaja. Problem u korišćenju zemljišta je nedostatak vode. Stanovništvo se najvećim dijelom bavi poljoprivredom. Po popisu od 1971. godine Ljubinje je imalo poljoprivrednog stanovništva 68,2% Poljoprivreda ima obilježja kao i u ranije pomenutim cjelinama — opštinama.

U stagnaciji i opadanju je naročito izražena stočarska djelatnost. Po popisu od 1963. godine Ljubinjska opština je imala: 24.604 grla ovaca, goveda 3.647, a 1973. godine ovaca je bilo 17.791 grlo i goveda 3.576 grla.

Ljubinjska opština spada u prostore koji su vrlo izraženi po depopulacionim procesima. Godine 1961. imala je 5.463 stanovnika, a 1971. godine 4.837 stanovnika.

Središte komune je Ljubinje, koje je po popisu od 1971. godine imalo 800 stanovnika. Smješteno je na rubu istoimenog polja. I ovaj prostor poslednjih godina doživljava brz privredni razvoj. Fabrika »Soko« iz Mostara otvorila je svoj pogon u Ljubinju, sa predmetom poslovanja — priručna transportna sredstva (kolica), proizvodnja tehničke presane gume i spužvastih profila. Ovaj pogon upošljava 260 radnika. Konfekcijsko preduzeće »Inkos« iz Stoca otvorilo je svoj pogon sa predmetom poslovanja — proizvodnja ženskih bluza. Zapošljava 110 radnika Znatnije preduzeće je i »HIT« — Mostar (filijala Ljubinje), koje ima veliki prostor pod voćnjacima, hladnjaču i klaonicu, farmu koka, trgovinu i ugostiteljstvo. Ljubinje ima duvansku stanicu, koja vrši otkup i preradu duvana.

Sve do prije tri godine ovo naselje je bilo bez vodovoda, a tada je izgrađen vodovod i dovedena voda sa izvora Bregave. Ljubinje je izrazito malo središte, istina posljednjih godina znatno se razvija, ali usluge koje pruža stanovništvu okoline nedovoljno je da zado-

volji potrebe i na opskrbnom mikro-gravitacionom nivou. Na ovom nivou, za usluge koje nema Ljubinje, stanovništvo koristi najbliže mikro-gravitaciono središte Stolac. Stolac je udaljen od Ljubinja asfaltnim putem, 20 km. Najvećim dijelom proizvođači iz okoline Ljubinja iznose svoje proizvode na pijacu u Stocu, a koriste tamo usluge najviše u kupovini robe i u školstvu (gimnazija).

Stanovništvo ljubinjske opštine koristi usluge Trebinja kao mezo-gravitacionog središta, i to najviše u školstvu, pri zapošljavanju i donekle u zdravstvu. Ljubinje je privredno više vezano sa Mostarom, te se uticaji Trebinja i Mostara na prostoru ljubinjske opštine isprepliću. Od Mostara je udaljeno 64. km asfaltnim putem, dok je sa Trebinjem vezano sa neasfaltiranim putem dužine 60 km. Put između Trebinja i Ljubinja asfaltira se, i kad se dovrši, veze će se sigurno pojačati, što će uticati na veću orijentaciju stanovništva na usluge Trebinja. Tu, svakako, imaju uticaja i istorijski momenti-naviknutost stanovnika u kretanjima prema Trebinju i Dubrovniku.

Uticaji Trebinja i Mostara na mezo-gravitacionom nivou susreću se na zapadu i na prostoru Dabarskog polja. Dabarsko polje u administrativnoj podjeli pripada stolačkoj opštini i, jednim dijelom, bilećkoj. Stanovništvo ovoga prostora gravitira prema Trebinju i koristi usluge u školstvu (srednje stručne škole), nešto u zdravstvu i pri zapošljavanju. U cjelini posmatrano, ipak stanovnici ovog prostora više gravitiraju prema Mostaru i sa njim imaju bolje saobraćajne veze. Dabar je od Mostara udaljen 64 km, a od Trebinja 66 km.

Na kraju možemo zaključiti da su na formiranje uticajne zone Trebinja vršili uticaj sljedeći faktori: saobraćajne veze i pristupačnost prostora istočne Hercegovine i dijela Crne Gore, industrijalizacija Trebinja kao središta, njegov razvoj i funkcije u prošlosti i sadašnjosti. Uz ove činioce ne bismo smjeli zanemariti tradiciju, istorijske i etničke odnose, te administrativno-političku podjelu.

LITERATURA

1. Vl. Klemenčič: Transformacija prigradske zone. Zbornik VII kongresa geografa. Zagreb 1964. godine.

2. Program industrijalizacije poljoprivrede u Popovom polju. HEPOK — Istraživačko razvojni centar. Mostar 1974. godine.

3. D. Đukanović: Klima Trebinja i šire okoline. Beograd 1972. godine.

4. J. Cvijić: Geografija I i II. Beograd 1926.

5. Opštine u SR Bosni i Hercegovini 1963—1973. Republički zavod za statistiku. Sarajevo 1974. godine.

6. *J. Petrović:* O postanku polja u kršu. Zbornik Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu, knj. 3. Novi Sad 1973. godine.

7. Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine. Republički zavod za statistiku. Sarajevo 1971.

РЕЗЮМЕ

ГРАВИТАЦИОННАЯ ОБЛАСТЬ ГОРОДА ТРЕБИНЯ

БОИН МИШЕЛИЧ

Влиятельное пространство Требиня связано восточной Герцеговине и частью Черногории. По физическо-географическим особенностям, это пространство разнообразных цельностей. Самая южная часть и климатически самая мягкая называется Хумине; немного высшая часть — центральный простор этой зоны называется Рудине. Северная часть зоны и климатечески самая острая называестя Повърши.

По геологическом составе, этот простор строен из карста и доломита мезозойской и кенозойской древности. Рядом с ними на некоторых местах находятся кредный эоценский флиш.

Такой геологический состав с тектонским устройством обусловил явление подземной гидрографии, а поверхостные течения рек редки и почти все имеют характер обрыва. Климатически этот простор не исключительный, а направлением юг—север сменяются отличия субмедитеранского, континентального и горного климата.

Влиятльный простор Требиня охватывает площадь около 3000 км² и 66000 жителей (перепись 1971).

То что даёт этом просторе ряд общих отличий, являются общественно-экономические характерные черты. Экономическую базу этого простора делало скотоводство, которое ещё сегодня существует. Экономика скотоводства была доминирующая и от неё зависела валоризация простора. Аграрная экономика не могла валоризироватся кроме в полях, которые и иначе ограничивались разливами. Общее хозяйственное развитие страны и самых просторов восточной Герцеговины, вытесняет нерентабильное скотоводство из первого плана, что обусловляет выселение жителей деревни, усиление городских центров и ориентацию к промышленности. В административно-политическом разделе этот простор принадлежит следующим общинам: Гацко, Билеча, Любине, Требине, Никшич и Столац. Внутри самой зоны существуют четыре городских центров. Это Требине 11000 жителей, Билеча — 4014 жителей, Любине — 800 жителей и Гацко — 1606 жителей (препись населения 1971 г.). Кака видно, Требине самый болшый центр и функционально связывает этот простор. Все они центры кроме Требиня предлагают услуги на микрогравитационном снабжательном уровне.

Требине всё больше развивается и получает характер субрегионального центра восточной Герцеговине, а развернуло услуги на мезогравитационном уровне.

Требине является цеитром здравохранительной службы, центром просвещения (средные школы), транспортным центром и сохраняет шоссе транспорт в своей зоне влияния. Требине является и самым выразительным хозяйственным центром восточной Герцеговине и в его хозяйственных деятельностях работают жители из гравитационной зоны. Влиятель-

ную область Требиня к степени связанности и зависимости от Требиня можно разделить в четыре различные интенситетные цельности.

1. Зона окрестности и зона дневных (ежедневных) миграций. Это самая сильная связанная цельность с Требинем. Жители этой зоны ежедневно мигрируют к Требиню ради отъезда на работу, в школу, подавания продуктов на рынках и покупки промышленных товаров.

2. Аграрная зона. Жители этой зоны занимаются исключительно сельским хозяйством. Эта зона не в ежедневной связи с Требинем. Пользует услуги Требиня на микро — и мезогравитационном уровне.

3. Третья влиятельная зона охватывает территорию общины Билеча, а жители этой зоны опираются на Требине только на те деятельности которые Билеча не развернула.

4. Пограничная зона. Эта зона характеризуется тем, что в неё встречаются влияния, кроме Требиня, и других больших центров. Такими центрами которых гравитационние зоны функционально встречаются с зоной Требиня, являются: Дубровник, Мостар и Никшич.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
Sv. XXII god. 1978.
Sarajevo

NEKE GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE OPĆINE ROŽAJE

SAFET NURKOVIĆ

Geoprometni položaj kao faktor razvitka Rožaja

Jedna od dvadeset općina SR Crne Gore je i općina Rožaje. Nalazi se na krajnjem sjeveroistočnom dijelu SR Crne Gore na tromeđi Srbije bez pokrajina, SAP Kosova i SR Crne Gore. Općinski teritorij Rožaja se prostire na 432 km², a graniči teritorijama slijedećih opština: sa sjevera, sjeveroistoka i istoka Tutinom, sa juga Peći, sa zapada Ivangradom i sa jugoistoka jednim vrlo malim dijelom sa općinom Istok.

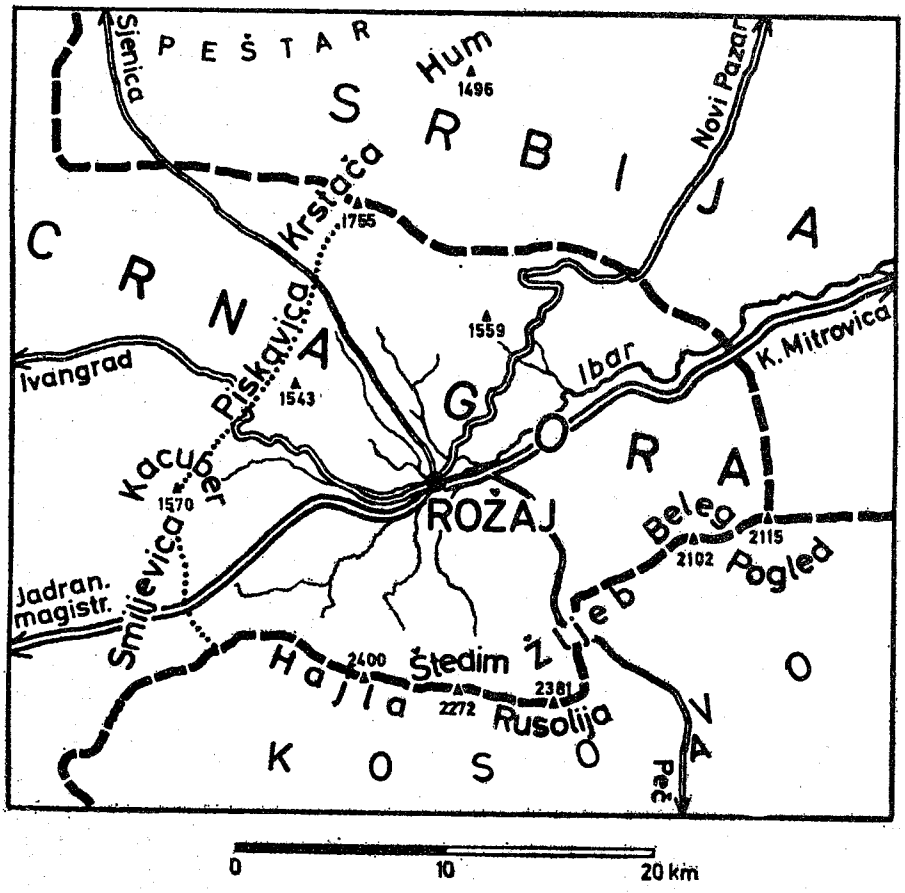
U općem smislu to bi moglo da ukaže na neke nepovoljnosti geoprometnog položaja općinskog teritorija Rožaja u prošlosti s obzirom na periferni položaj u odnosu na glavne prometne tokove i saobraćajne pravce koji vode savskom, moravskom i vardarskom dolinom.

Međutim, s obzirom na važnije karavanske putne pravce teritorij općine Rožaje (u daljem tekstu Rožaje) u XVIII i XIX stoljeću nije bio tako izoliran. Uzdužnim karavanskim putem koji je vodio dolinom Ibra obezbjeđivano je sudjelovanje u tokove južnojadranskog karavanskog trgovačkog prometa, a poprečnim karavanskim putem Pešter-Metohija, koji je vodio kroz Rožaje, omogućavano je njegovo uključenje u znatno slabiji egejski karavanski trgovački prometni pravac (1,254). Valorizacijom savskog prometnog pravca opada važnost prometnog položaja Rožaja (2,134). Važnost prometnog položaja Rožaja ponovno oživljava u XX stoljeću sa jačanjem cestovne ere, to jest prometa na točku. Aktiviranje prometne funkcije ovog prostora, koja je znatno uticala na njegovu transformaciju, započelo je dovršenje ceste Novi Pazar—Tutin—Rožaje (1937. g.) kojom se Rožaje vezuje za Sandžak i Ibarsku željeznicu u Raški. Izgradnja ceste je nastavljena u pravcu Berana (sadašnji Ivangrad), koju je rat prekinuo, tako da je završena 1947. g. Druga, veoma važna prometnica Rožaje — Peć, završena je u periodu socijalističke izgradnje zemlje. Asfaltirana je 1977. g. i predstavlja modernu saobraćajnicu koja je veoma važna u povezivanju SR Crne Gore i SAP Kosovo. Predviđa se

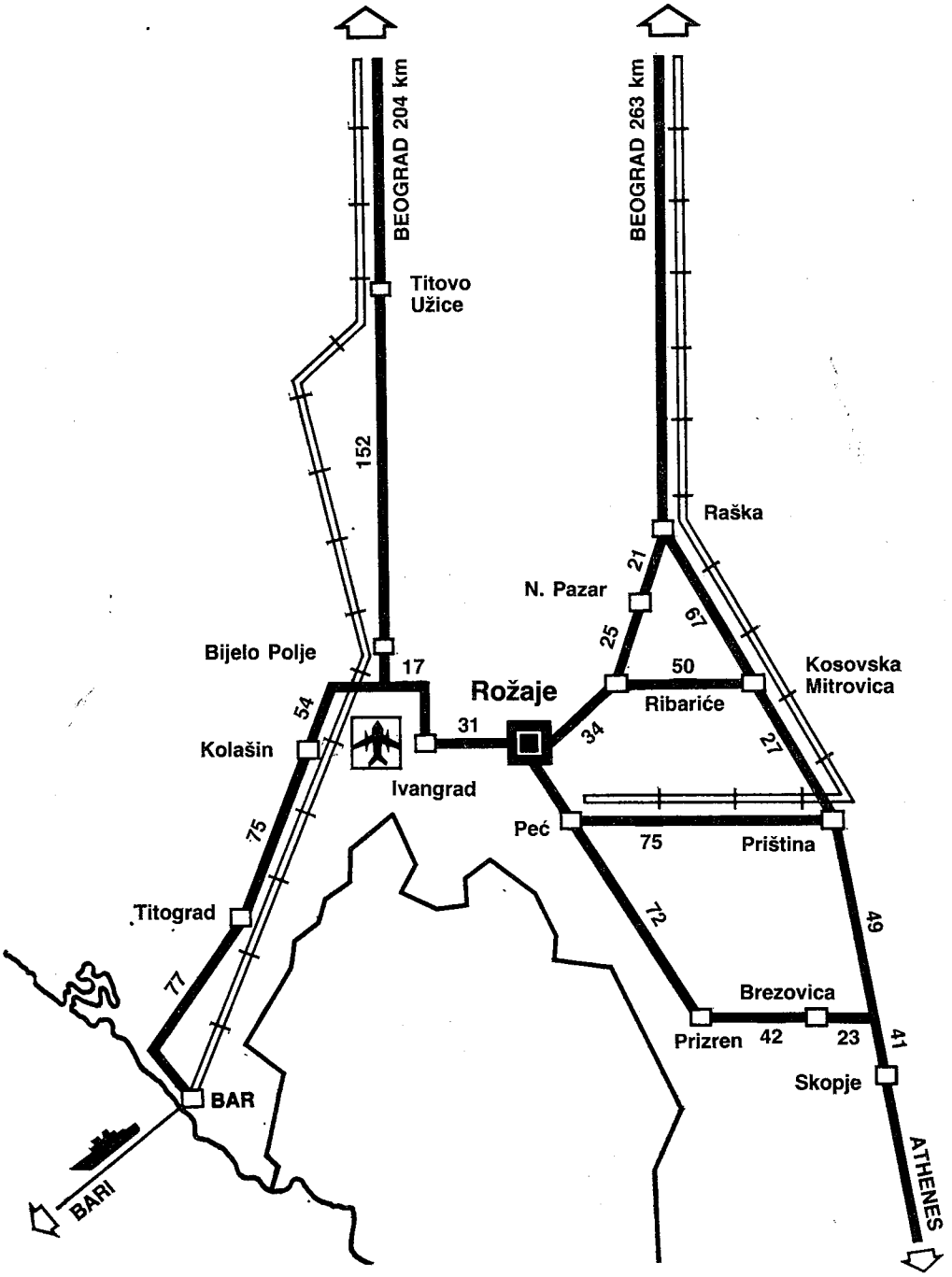
izgradnja ceste Rožaje — Sjenica kao zamjena karavanskog puta Pešter — Metohija.

Svakako najveći značaj i prometnu ulogu za Rožaje ima Jadranska magistrala, čija je izgradnja kroz Rožaje trajala od 1967 — 1970. g. Izgradnjom ove magistrale stvoreni su povoljni preduvjeti za brži gospodarski razvitak ove općine.

Geoprometni položaj Rožaja, izgradnjom magistralne ceste, izuzetno je poboljšan. Skraćeno je odstojanje od većih industrijskih centara i željezničkih pruga što omogućava lakše uključivanje Rožaja u šire privredne tokove, što u ranijim saobraćajnim uvjetima nije bilo moguće (Sl. 1 i 2). Znači da prometne pogodnosti postaju jednako vrijedna komponenta za ocjenu značaja gospodarskog smještaja i uz prometno-gospodarske uvjete i strukturu naseljenosti bitan elemenat gospodarskog razvoja ove geografske cjeline (3,33).

Slika 1 – **Položaj teritorija općine Rožaje**

Slika 2 — Saobraćajne veze područja Rožaje

Položaj na Jadranskoj magistrali kao jednoj od najvažnijih prometnica naše zemlje omogućava uključenje Rožaja u turističke tokove Jugoslavije i ostvarenje značajnijeg turističkog prometa. Rožaje predstavlja jedan od koridora i spona Crnogorskog primorja i njemu gravitirajućeg dijela Jugoslavije (Kosovo, Makedonija, Srbija bez pokrajina i dio Vojvodine).

U odnosu na željeznički saobraćaj Rožaje postaje cestovno čvorište oko 60—80 km udaljeno od važnih željezničkih pravaca, što je dosta pogodno. Najpodesnija veza Rožaja sa prugom Beograd—Bar je preko Ivangrada i Bijelog Polja (61 km). Željeznička veza se ostvaruje i preko Kosovske Mitrovice (84 km) Jadranskom magistralom) i Raške (79 km preko Novog Pazara), Uzevši u cjelini, pruga Beograd—Bar umnogome poboljšava prometni položaj Rožaja. Izgradnjom željezničke magistrale Beograd—Bar i Jadranske magistrale kroz SR Crnu Goru, omogućeno je uključivanje Rožaja u prometne i privredne tokove južnojadranske razvojne osovine, koja je u stvaranju (3,257).

U odnosu na vazdušni saobraćaj, budući prometni položaj Rožaja biće povoljan, s obzirom da on ulazi u užu gravitacionu sferu aerodroma u Ivangradu.

Prethodna razmatranja ukazuju na povoljan saobraćajno-geografski položaj Rožaja čijom valorizacijom će se obezbjediti brži društveno-gospodarski razvitak ove općine.

Fizičko-geografske specifičnosti

Rožajski kraj je visoka planinska korutina u izvorištu rijeke Ibra, uokvirena gotovo sa svih strana planinama, izuzev istoka i sjeveroistoka (pravac oticanja Ibra).

Zapadna morfološka granica, koja ga odvaja od Ivangradske kotline ide ograncima planine Smiljevice, gdje je kroz prijevoj Lokve na visini od 1336 m prokopan najduži automobilski tunel u Jugoslaviji (1115 m) kojim vodi Jadranska magistrala iz Polimlja, kroz Rožajski kraj dolinom Ibra za Kosovo. Sa sjeverozapada i sjevera prema Gornjem Bihoru i Peštari, kraj graniči planinskim lancima sandžačkih planina Turjaka, Piskavice, Vlahova, Musine Jame, Krstače, Gradine, Golubca i Huma, čije se visine kreću oko 1500 m. Od Metohije ga odvajaju ogranci planina prokletijske planinske mase: Hajla, Štedim, Rusulija, Žljeb, Belog i Pogled (sve sa visinom oko 2200 m). Sa istoka i sjeveroistoka nema izrazito prirodnih granica, jer se na istoku ovaj kraj otvara široko dolinom Ibra prema prostoru Tutina i Novopazarskoj kotlini, a na sjeveroistoku prelazi u visoravan Pešter.

Sl. 1. Panorama Rožaja

Prosječna visina Rožajskog kraja kao cjeline iznosi 1470 m što ga svrstava u visoke oblasti. Prosječna visina dolinskog dijela (1050 m), brdskog (1350 m) i planinskog (1820 m) regionalnog kompleksa je raznovrsna. Zbog izloženih visinskih odnosa ovo je izrazito planinski kraj.

Rožajski kraj je u odnosu na prostor koji ga okružuje uzdignut. Pretstavlja onaj dio Dinarskog planinskog sistema koji se nalazi na sutoku sa Helenidima čime se i objašnjava njegova uzdignutost.

Atraktivnost kraja proizilazi iz činjenice da se u jednom relativno malom geografskom prostoru objedinjuju različite kategorije reljefa, klimatskih elemenata, geološkog i petrografskog sastava tla, biljnog pokrova i životinjskog svijeta. Od svih elemenata najvažniji je reljef, jer izdvaja pojedine cjeline i svakoj određuje osnovnu osobinu.

Velika uzdignutost reljefa prema jugu i jugozapadu na desnoj (1820 m prosječne visine), područje visokih brda i niskih planina disecirano riječnim dolinama i jarugama na sjeverozapadu, sjeveru i sjeveroistoku na lijevoj strani (1350 m prosječne visine), kao i između njih uska dolina Ibra, daju osnovne karakteristike području, a time i različite mogućnosti za razvoj privrede i nastanak sadašnje strukture naseljenosti. Na osnovu toga izdvojio sam tri manje cjeline — Planinsko područje, područje brda i niskih planina i poligenetska dolina Ibra. Ove reljefne cjeline ujedno su i klimatsko-ekološki izdiferencirane cjeline što naročito dolazi do izražaja u osnovnim tipovima pedološkog sastava tla i vegeta-

cionog pokrova. Istovremeno te osnovne cjeline pokazuju i specifična obilježja s obzirom na ranije i suvremene procese društveno-gospodarske valorizacije.

Petrografski sastav tla i klimatske odlike pogodovale su formiranju bogatog šumskog pokrova (blizu 30.000 ha) i velikih kompleksa pašnjaka, koji predstavljaju solidnu osnovu, za budući društveno-ekonomski razvitak općine Rožaje. Rožajski kraj je do sada predstavljao područje sa dominantnim razvojem stočarstva. U novije vrijeme, naročito poslije izgradnje Jadranske magistrale dolaze do izražaja tendencije prestrukturiranja privrede, koje trebaju dovesti do veće racionalizacije proizvodnje ali i utjecanja na demografski razvoj Rožajskog kraja.

Karakteristike razvitka stanovništva

Broj stanovnika i gustina naseljenosti

Prema popisu stanovništva od 31. 3. 1971. g. općina Rožaje je imala 16. 018 stanovnika, što čini 3,0% stanovništva SR Crne Gore. Gustina naseljenosti stanovništva iznosi 38 st/km^2.

Najmanju naseljenost imaju rubni planinski predjeli sa većom visinom, koji su uz to i šumoviti i udaljeni od svog prirodnog središta — Rožaja. Karakteristična je znatno rijeđa naseljenost na planinskom području od područja brda i niskih planina kao i tendencija okupljanja stanovništva uz dolinu Ibra. (2.92).

U periodu od 23 godine između prvog popisa (1948. g.) i posljednjeg (1971 g.) broj stanovništva općine Rožaje je porastao za 4971 stanovnika ili po stopi od 1,62%. U prvom međupopisnom periodu (1948—1953) broj stanovnika se povećao za 15,6%, u drugom (1953—1961) za 16,1%, dok se u posljednjem desetljeću (1961 — 1971) povećao za 8,9%. Ukupno relativno povećanje stanovništva općine Rožaje u vremenu 1948—1971. g. iznosilo je oko 45% (2,94).

Tablica 1. Kretanje ukupnog stanovništva općine Rožaje prema popisima stanovništva 1948—1971.

Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Ukupan porast		Godišnji porast	
		Apsolutni	Relativni	Apsolutni	Relativni
1948	11 046				
1953	12 668	1 621	14,7%	324	3,0%
1961	14 700	2 032	16,2%	254	2,2%
1971	16 018	1 318	8,8%	132	0,9%

Stopa porasta stanovništva općine Rožaja je u stalnom opadanju, sa veoma visoke (3%) u prvom međupopisnom periodu, preko visoke (2%) u drugom periodu do znatno niže (0,9%) u posljednjoj deceniji. Uzroke ovakvog kretanja stanovništva treba tražiti u jakom iseljavanju stanovništva iz općine Rožaje u posljednjem periodu. Emigracija se javila, pored ostalog i kao posljedica slabijeg privrednog razvoja na području Rožaja.

Migracije stanovništva

Upoređivanjem prosječne stope rasta ukupnog broja stanovnika i prirodnog priraštaja u posljednjem međupopisnom periodu (1961—1971) uočavamo intenzitet mehaničkog migracionog kretanja. Utvrđeni negativni migracioni saldo (stopa migracionog salda —11,35%) u poslednjem međupopisnom periodu posljedica je znanog iseljavanja stanovništva iz općine Rožaje u SR Srbiju (okolica Kragujevca, Kraljeva i Toplica), SR Makedoniju (okolica Skoplja i Titovog Velesa) i SAP Kosovo (okolica Peći). Ovome su doprinijele i masovne emigracije muslimanskog stanovništva u Tursku, kad je u periodu 1961—1968. g. sa područja općine Rožaja iseljeno oko 160 domaćinstava sa oko 1156 stanovnika (5). Tada se kako su govorili pojedini nezainteresirani za iseljavanje »čitavo Rožaje zapali«. U takvoj općoj psihozi pokrenulo se mnogo porodica, koje nisu mislile napustiti rodnu grudu. Ovome je doprinio nizak obrazovni i kulturni nivo stanovništva. Najveći broj iseljenika naselio se u predgrađima Instambula za razliku od Muslimana iz drugih krajeva Jugoslavije, koji su se naselili gotovo po cijeloj Turskoj (6, 243).

Iseljavanje stanovništva u Tursku sasvim je prekinuto 1970. g. a od tada se bilježi i povratak iz Turske, čemu društveno-političke organizacije poklanjaju pažnju.

Pokretljivost stanovništva je izražena i unutar općinskog područja. Iseljavanja stanovništva imala su za posljedicu promjenu starosne i polne strukture stanovništva općine, što se održava negativno na tradicionalnu poljoprivrednu proizvodnju kao i kretanje prirodnog priraštaja.

Prirodno kretanje stanovništva

Stanovništvo općine Rožaje odlikuje se visokom stopom nataliteta (38‰), koja je dvostruko viša nego u SR Crnoj Gori (20‰), nešto nižom stopom smrtnosti (4,9‰) u odnosu na SR Crnu Goru (6,7‰) što je imalo za posljedicu visoku stopu prirodnog priraštaja (33,2‰) koja je 2,5 puta viša od one u SR Crnoj Gori (14,3‰).

Prirodno kretanje stanovništva općine Rožaje pokazuje veoma dinamičan tok i znatna odstupanja od općih tokova stanovništva u Crnoj Gori. Kretanje stanovništva ove općine nalazi se na kraju podetape rane tranzicije isto kao i stanovništvo SAP Kosova i da nakon sedamdesetih godina ovog stoljeća treba očekivati ulazak u srednju tranzicionu podetapu (7,105).

Tablica 2. Natalitet, mortalitet i prirodni priraštaj stanovništva općine Rožaje od 1965—1974. g. u ‰. Podaci u zagradi odnose se na SR Crnu Goru

Godina	Natalitet	Mortalitet	Prirodni priraštaj
1965.	43,4 (24,9)	7,8 (6,9)	35,6 (18,0)
1966.	40,9 (24,4)	7,7 (6,4)	33,2 (18,0)
1967.	35,7 (22,7)	7,0 (6,7)	28,7 (16,0)
1968.	41,4 (21,5)	4,3 (6,7)	31,1 (14,8)
1969.	39,0 (21,7)	5,8 (6,4)	33,2 (15,3)
1970.	37,1 (20,3)	5,2 (6,7)	31,9 (13,6)
1971.	38,1 (20,5)	4,9 (6,7)	33,2 (14,3)
1972.	37,6 (20,4)	5,6 (6,6)	32,0 (13,8)
1973.	34,1 (19,7)	4,1 (6,1)	30,0 (13,6)
1974.	33,2 (19,2)	4,1 (5,8)	29,1 (13,4)

Zapaža se također i izrazita diferencijacija nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja kod pojedinih naselja općine (ima ih 26 koja predstavljaju ujedno katastarske općine) nastala kao posljedica nacionalne, dobne i polne strukture stanovništva i općih društveno-ekonomskih tokova na ovom prostoru.

Dinamika kretanja stanovništva

Istakli smo da je kretanje stanovništva u zavisnosti od migracija i prirodnog priraštaja. Ovo je nužno kako bismo bolje shvatili dinamično kretanje broja stanovništva općine Rožaje u zavisnosti od tih činilaca.

Regionalne specifičnosti u dinamici kretanja stanovništva općine Rožaje mogu se vidjeti u podacima za period 1961—1971. g. kad je stanovništvo Planinskog područja smanjeno za 19%, kao i Područje brda i niskih planina za preko 13%, dok je istovremenom cjelina Dolina Ibra imala porast stanovništva za preko 31%.

Starosna i polna struktura stanovništva

Biodinamičke komponente, vitalne i mehaničke, uslovile su strukturne promjene stanovništva kako u regiji kao cjelini tako i u

njenim dijelovima. Struktura stanovništva po dobi i polu je posebno značajna za današnji i budući demografski i gospodarski razvitak stanovništva. Iz ovog sastava izlazi stanovništvo za njegovu prirodnu reprodukciju i radnu snagu. (8,9).

Struktura stanovništva po dobi u općini Rožaje pripada tipično ekspanzivnoj grupi (progresivno ili mlado stanovništvo). Veoma je slična sa dobom strukturom u SAP Kosovu i veoma različita od one u SR Crnoj Gori.

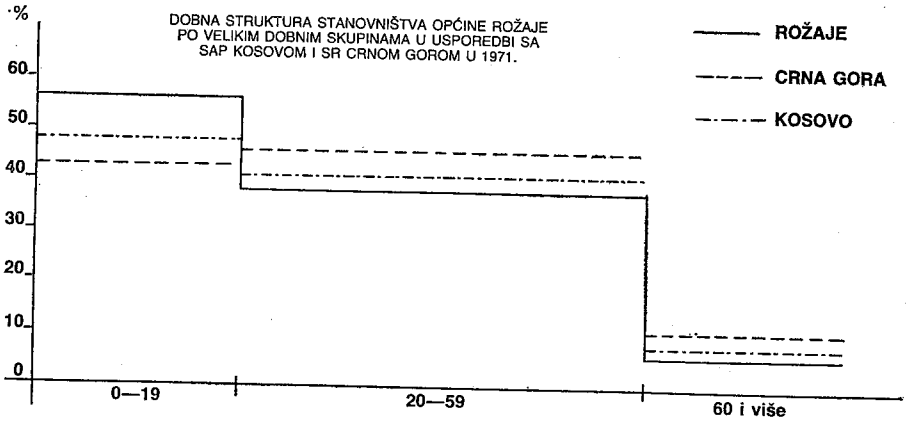
Tablica 3. Dobne skupine stanovništva općine Rožaje, SR Crne Gore i SAP Kosovo 1961. i 1971. g. u %

Dobne skupine	Općina Rožaje		SR Crna Gora		SAP Kosovo	
	1961	1971	1961	1971	1961	1971
0—19	53,5	55,7	44,5	42,8	—	52,8
20—59	39,8	38,3	45,1	45,7	—	39,9
60 i više	6,7	6,0	10,4	11,5	—	7,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	—	100,0

Relativno veće učešće dobne skupine mladog stanovništva, znatno više nego u Crnoj Gori pa i u Kosovu kao i niže učešće skupine starog stanovništva, upućuje nas na generalni zaključak da je stanovništvo općine Rožaje veoma mlado.

Zapaža se veoma istaknuta diferencijacija dobnih skupina stanovništva u Rožajima i okolici i po regionalnim cjelinama.

Struktura stanovništva po polu pokazuje višak muškog stanovništva (na 1000 muških dolazilo 960 stanovnika ženskih u 1971. g.) kao jednu od karakteristika ovog područja. Posljedica je partijarhalnog vrednovanja muške djece i u vezi s tim pažnje koja im se posvećuje.

Nacionalna struktura stanovništva

Stanovništvo općine Rožaje ima heterogen nacionalni sastav kao posljedicu društveno-istorijskog razvoja. Prema popisu stanovništva 1971. g. Muslimani su činili 77,4%, Crnogorci 12,5%, Albanci 5,7%, dok na sve ostale otpada 4,4% ukupnog stanovništva. Stanovništvo je po naseljima pretežno homogenog sastava. Tako su naselja Bašča, Bijela Crkva i Bogaje naseljena potpuno Crnogorcima, dok su Seošnica, Kalače, Donja Lovnica, Gornja Lovnica, Grahovo, Koljeno i druga naseljena potpuno Muslimanima, a Bandžov, Daciće i Bukelj Albancima.

Obrazovna struktura stanovništva

U periodu između 1961—1971. g. udio nepismenog stanovništva u općini Rožaje se smanjio sa 20,2% na 14,3%, dok je međutim, odnos nepismenog stanovništva po polu ostao isti (31% muškog prema 69% ženskog stanovništva). Ovakav odnos potvrđuje jak uticaj elemenata patrijarhalnog društva, koji su imali značajnu ulogu u potčinjenosti žene, posebno kod muslimanskog stanovništva.

Ekonomska struktura stanovništva

Sagledavanjem odnosa aktivnih, izdržavanih i lica sa ličnim prihodima moguće ilustrirati osnovne karakteristike ekonomske strukture stanovništva općine Rožaje.

Tablica 4. Aktivna, izdržavana i lica sa ličnim prihodima općine Rožaje u 1961. i 1971. godini

	Apsolutno	Relativno	Apsolutno	Relativno
Aktivna lica	4267	29,0	4186	26,1
Izdržavana lica	10138	69,0	11478	71,7
Lica sa ličnim prihodima	295	2,0	354	2,2
Ukupno	14700	100,0	16018	100,0

Stopa aktivnosti je veoma niska i u 1971. g. niža nego u 1961. g. kao posljedica emigracije radnog dijela stanovništva. Žensko stanovništvo učestvuje u aktivnom sa svega 15%. Učešće aktivnog stanovništva u radnosposobnom kontingentu iznosi svega 55% što ukazuje na neiskorišćen radni potencijal stanovništva općine. Visok je udio izdržavanog stanovništva.

Struktura stanovništva po sektorima djelatnosti općine Rožaje ukazuje na krupne promjene što se može pratiti po narednoj tablici.

Tablica 5. Struktura aktivnog stanovništva po sektorima djelatnosti u općini Rožaje i Crnoj Gori u 1961. i 1971. g. (u%)

Sektor	Općina Rožaje		SR Crna Gora	
	1961.	1971.	1961.	1971.
I Primarni sektor	70,7	52,5	54,5	42,2
II Sekundarni sektor	10,3	24,7	17,1	21,3
III Tercijarni sektor	19,0	22,7	28,4	35,5
Ostalo	8,8	8,2	7,9	7,1

Najveće su promjene kod primarnog sektora, koji naglo opada i sekundarnog sektora koji brzo raste, što je sve posljedica industrijalizacije i urbanizacije. Općina Rožaje i po strukturi aktivnog stanovništva ima obilježja nerazvijene sredine kao i status nerazvijene općine u SR Crnoj Gori. Ipak, savremeni procesi ubrzanog privrednog i društvenog razvoja doveli su već do znatne socijalne diferencijacije, koja će se nastaviti tako da će strukture stanovništva biti složenije.

Literatura

1. Rogić V.: Geografski aspekt podunavsko-jadranskih razvojnih osovina jugoslovenskog prostora u retrospektu i prospektu. Zbornik X Kongresa geografa Jugoslavije. Beograd 1977.
2. Nurković S.: Regionalna struktura Rožaja i ekonomsko-geografska valorizacija općinskog teritorija. Zagreb 1978. Rukopis magistarskog rada.
3. Rogić V.: Geografski aspekt društveno-ekonomske valorizacije prostora Jugoslavije nakon oslobođenja. Školska knjiga. Zagreb 1976.
4. Popis stanovništva i stanova 1971. godine. Republički zavod za statistiku. Titograd 1972.
5. Anketa autora
6. Smlatić S.: Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj. Zbornik IX Kongresa geografa Jugoslavije. Sarajevo 1974.
7. Wertheimer-Baletić A.: Demografija (stanovništvo i ekonomski razvitak. Zagreb 1973.
8. Friganović M. i Pavić P.: Uzroci i posljedice demokgrafskih promjena u SR Hrvatskoj 1961—1971. Institut za društvena istraživanja. Zagreb 1974.

SUMMARY

SOME GEOGRAPHICAL CHARACTERISTIC OF THE COMMUNE ROŽAJE

Safet Nurković

The fundamental elements of the regional structure of the territory of the commune of Rožaj result from its geographical position. This territory is componed of segments of relatively homogeneous geographical units: the valley of the river Ibar and of the low, medium and high mountains. Since no analysis has been published to date of the regional structure of this important portion of the Central Dinaric area, which would provide a basis for the better understanding of its historicals — geographical functions and its contemporary socio-geographical functions, this thesis attempts to fulfill this task.

The changes which have been brought obout by up-grading Rožaj's functions as an intersection of roads and especially by the exploitation of its forests, play an important rôle in the transformation of the whole commune and help it to take over an active part in the socio-economic development of our socialist community.

PRILOZI

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
Sv. XXII god. 1978.
Sarajevo

BOSNA I HERCEGOVINA U 1977. GODINI

(Ekonomskogeografski pregled)

MILOŠ BJELOVITIĆ

Kao što se i predviđalo (vidi G. pregled XXI, str. 153), privredni razvoj BiH pokazao je veći porast u narednoj, 1977. g. i bio je 10%; dok je u 1976. g. bio samo 2%. Porast u zemlji je bio 9% u 1977. g., a 3% u 1976. godini.

Prirodni priraštaj stanovništva BiH već deceniju i po je u laganom, ali stalnom opadanju — od 22,6‰ u 1962. g. na 13,4‰ u 1976. g. i, rekordno nizak poslije II svjetskog rata, od 12,3‰ u 1977. godini. Pad priraštaja u 1977. g. je bio 1,1‰ i prema tome znatno izraženiji. No i ovakav priraštaj je za 1/3 viši od jugoslovenskog prosjeka (9,3‰). Zbog jačeg opadanja priraštaja BiH se našla prvi put iza priraštaja u Crnoj Gori (12,5‰) dok je stalno iza priraštaja u Makedoniji (14,5‰) i na Kosovu (27,4‰). U apsolutnim podacima, priraštaj je bio 50.441 lice u 1977. g. prema 53.883 lica u 1976. godini. Prema priraštaju krajem 1977. g. BiH bi trebala imati 4,110.000 stanovnika. Ako se uzme u obzir dosta jako iseljavanje iz BiH (oko 18.000 lica godišnje u periodu 1961—1971. g.), onda bi krajem 1977. g. naša republika mogla imati oko 3,955.000 stanovnika. Pošto se migracije kod nas službeno ne prate, treba sačekati naredni popis (1981. g.) — koji će dati pravi odgovor na priraštaj i migracije stanovništva, kako u okviru Republike tako i zemlje.

Srednji broj zaposlenih u BiH u 1977. g. je bio 737.000 lica, ili za 30.000 više od prethodne godine. Broj zaposlenih u ukupnom stanovništvu je bio oko 18,7%, što znači da ni svaki peti stanovnik Republike nije u radnom odnosu, dok je to u Sloveniji gotovo svaki drugi. Slovenija i sada ima veći broj zaposlenih u privredi (619000 : 614000), a u industriji još i više (332.000 : 288.000). Broj lica koja traže zaposlenje u BiH porastao je sa 108.000 na 112.000 krajem 1977. g. i predstavljao je 16% takvih lica u zemlji. Vrijedi istaći da samo u dvije najrazvijenije Republike (Slovenija i Hrvatska) opada broj lica koja traže zaposlenje, dok kod svih ostalih republika i pokrajina takav broj ubrzano raste.

Broj ženske radne snage u BiH koja traži zaposlenje u 1977. g je bio 56.000 lica, ili ravno polovina ukupnog broja. Licâ koja prvi put traže zaposlenje bilo je preko 75.000, a isto je tako bio visok udio nekvalifikovane radne snage od preko 72.000 lica.

Društveni proizvod je porastao (u cijenama iz 1972. g.) za 9%, a njegova struktura je izgledala ovako: poljoprivreda sa šumarstvom i ribolovom — 14,7%, sekundarne djelatnosti ukupno 55,1% (industrija 41,2%, građevinarstvo 11,0% i proizvodno zanatstvo 2,9%) i tercijerne djelatnosti oko 30% (trgovina 15,5%, saobraćaj 8,4%, ugostiteljstvo 2,8% i dr.).

Privreda se temelji na OOUR i u 1977. g. njihov broj u BiH je bio 9.026, ili nešto više (za 90) od prethodne godine. To znači da je proces ourizacije završen u brojčanom pogledu.

Razvoj privredne i industrijske proizvodnje najbolje se može pratiti po privrednim djelatnostima. Tako je u 1977. g. proizvodnja električne energije u BiH porasla za 11% i bila 9,6 mrd Kwh ili oko 20% jugoslovenske proizvodnje (48,6 mrd KWh). Termoelektrane su proizvele 5,6 mrd KWh ili 58% ukupne količine. Dok je proizvod na električne energije iznad jugoslovenskog prosjeka, dotle je potrošnja ispod (1400 KWh prema 2.100 KWh) — zbog izvoza električne energije od 2,3 mrd KWh u 1977. g. U toj godini Kosovo je dostiglo BiH u izvozu električne energije, dok je Srbija — bez pokrajina — prva u izvozu sa 3,4 mrd KWh. Slovenija je finansirala gradnju jednog generatora u TE Tuzla, koja je sa 570 MW jedna od najjačih TE u Jugoslaviji. Ubrzano se grade dalekovodi od 380 KV (Tuzla—Sarajevo—Buk Bijela; Kakanj—Mostar—Trebinje; Mostar —Split i Tuzla—Osijek).

Proizvodnja uglja je bila u stagnaciji na 12,2 mil., ili 31% jugoslovenske proizvodnje. Proizvedeno je 6 mil. t. mrkog uglja ili 70% državne proizvodnje i lignita 5,9 mil. t. ili 20% proizvodnje u zemlji. Proizvodnja koksa (Lukavac i Zenica) sa 1,8 mil. t. je također u stagnaciji i još samo te godine jedina u zemlji, jer se završava nova koksara kraj Bakra.

Prerada nafte je porasla za 13%, benzina za 24% ili na 334.000 t., dizel-goriva za 27% odnosno na 506.000 t., ulja za loženje za 35% ili na 664.000 t., bitumena za 19% ili na 222.000 t. i mazivih ulja (Modriča) na 38.000 t.

Proizvodnja željezne rude u 1977. g. je bila 3,45 mil. t. ili za 1% manje, što je iznosilo 78% jugoslavenske proizvodnje (4,45 mil. t.). Stagnacija proizvodnje rude došla je zbog stanja u izgradnji novih željezara (ne rade nove visoke peći punim kapacitetima), a i zbog nedovoljne koordinacije u izgradnji rudnika od strane svih zainteresovanih.

Crna metalurgija kao cjelina zabilježila je u 1977. g. visok porast od 21% (što je djelimično i posljedica pada od 6% u 1976. g.).

Proizvedeno je 1,2 mil. t. čelika, prema 1,0 mil. t. u prethodnoj godini, što je ujedno i rekordna proizvodnja čelika. To je istovremeno bilo i 38% jugoslavenske proizvodnje čelika. Skoro dovršenje nove željezare u Zenici naglo će povećati proizvodnju crne metalurgije. Treba istaći i izmjenu strukture proizvodnje čelika, jer se prelazi sa vec klasičnog SM sistema na LD (Linz-Donauwitz) kiseonički sistem, koji je prvi put u 1977. g. dao polovinu ukupne proizvodnje čelika u zemlji. U željezari Zenica radi prvi konvertor, a drugi čeka dovršenje IV visoke peći kad bude imao potrebne sirovine (sirovo željezo). Velika je uloga RMK Zenice u industrijalizaciji BiH, naročito u posljednjoj deceniji izgradnjom desetak objekata širom Republike.

Proizvodnja ferolegura (Jajce) je dala 48.000 t. ili 1/4 dražvne proizvodnje.

Zabilježen je porast proizvodnje olovno-cinčane rude (Srebrenica) za 7% ili na 291.000 t., ali samo 7% udjela u SFRJ. Porasla je proizvodnja boksita na 1,2 mil. t. ili 59% jugoslavenske proizvodnje (2,0 mil. t.) u 1977. g. Dovršenjem fabrike glinice »Birač« kraj Zvornika naglo će porasti proizvodnja — kako boksita tako i potrebe za električnom energijom, koja će se zato izvoziti u manjim količinama. Naglo je porasla proizvodnja glinice (za 2,5 puta) u Mostaru, koja je dala 178.000 t. ili 36% proizvodnje u zemlji.

Proizvodnja nemetala je porasla za 5%, a najviše kod soli, koje je proizvedeno 273.000 t. ili 93% proizvodnje u zemlji.

Metaloprerađivačka industrija je imala skroman porast od 3%, dok se neke grane i stagnirale. Proizvedeno je 79.000 t. odlivaka od željeza ili 17% proizvodnje u zemlji, gvozdenih konstrukcija 98.000 t. ili 27% jugoslovenske proizvodnje, a peći i štednjake 47.000 t., ili samo 7% državne proizvodnje. Stagnirala je proizvodnja teretnih vagona (300 komada), putničkih automobila (TAS — Vogošća oko 10.000 komada) ili samo 4% jugoslavenske proizvodnje. Proizvodnja bicikla (Ilidža) porasla je na 132.000 komada ili 29% jugoslavenske proizvodnje. Proizvodnja radio-aparata je bila 11.000 komada (Čajavec iz Banja Luke, za automobile), a TV aparata 22.000 ili 5% jugoslavenske proizvodnje. Treba istaći kvalitet proizvodnje fabrike R. Čajavec u Banjoj Luci.

Proizvodnja akumulatora (Tesla—Brčko) je u porastu i sa 7.000 t. u 1977. g. je činila 12% jugoslovenske proizvodnje.

Hemijska industrija je doživjela pravu ekspanziju porasta od 38%, prije svega zbog puštanja u rad 7 tvornica HAK (hloralkalnog kompleksa u Lukavcu). Proizvodnja azotne kiseline od 88.000 t. činila je 13% jugoslavenske proizvodnje, amonijaka 48.000 t. ili 9% državne proizvodnje, kaustične sode 60.000 t. ili 63% jugoslavenske proizvodnje, kalcinirane sode 157.000 t. ili ukupna državna proizvodnja i azotnih đubriva 137.000 t. ili samo 9% jugoslavenske proizvodnje. Od ostalih proizvoda znatnija je proizvodnja celuloznog

vlakna od 23.000 t. ili 32% jugoslavenske proizvodnje, dok je proizvodnja raznih plastičnih masa i proizvoda simbolična — sa 3—8% jugoslavenske proizvodnje.

Građevinska industrija je povećala proizvodnju za 26% i dala je 516.000 t. cementa u fabrikama u Lukavcu i Goraždu. To je bilo samo 6% jugoslavenske proizvodnje (8 mil. t.), ali i porast proizvodnje od 15%. Dovršava se nova fabrika u Dobuju kraj Kaknja, koja će povećati proizvodnju ovog važnog građevinskog materijala. Proizvodnja lakih građevinskih ploča je iznijela 1,7% mil. m^2 ili 31% jugoslavenske proizvodnje.

Drvna industrija je imala porast od 16%. Rezane građe je proizvedeno od četinara 1,1 mil. m^3 ili 47% jugoslavenske proizvodnje, a od lišćara 0,5 mil. m^3 ili 29% državne proizvodnje. Proizvedeno je 104.000 t. furnira ili 48% jugoslavenske proizvodnje, panel-ploča 34.000 t. ili 39% jugoslavenske proizvodnje i ploča iverica 204.000 m^3, ili 33% jugoslavenske proizvodnje. Kao što se može vidjeti, udio BiH je veoma visok u primarnoj preradi drvne industrije — gdje odgovara udjelu u sječi drveta i rezane građe, međutim u proizvodnji finalnih proizvoda drvne industrije stanje je drugačije, jer tu BiH zaostaje i pokazuju se slabosti njene industrijske i privredne strukture. Tako je u 1977. g. BiH proizvela samo 29.000 garnitura namještaja ili jedva nešto preko 10% državne proizvodnje. Kod proizvodnje komadnog namještaja udio BiH je 20%, prozora i vrata 22%; a jedini izuzetak predstavlja proizvodnja kuća od drveta sa 61.000 m^2 ili 51% jugoslavenske proizvodnje.

Proizvodnja papira je porasla za 9% i dala je u 1977. g. 186.000 t. celuloze ili 40% jugoslavenske proizvodnje. Proizvedeno je 120.000 t. natron-papira ili 77% jugoslavenske proizvodnje kao 41.000 t. natron-vreća ili 59% državne proizvodnje. I u ovoj privrednoj grani udio BiH u proizvodnji finalnih proizvoda više faze prerade je veoma skroman. Tako je u 1977. g. BiH dala 10.000 t. papira ili samo 5% državne proizvodnje, a ostalih papira 37.000 t. ili samo 9% jugoslavenske proizvodnje.

U tekstilnoj industriji značajnija je proizvodnja trikotaže sa 4.400 t. ili 18% državne proizvodnje, čarapa od 31 milona pari ili 20% jugoslavenske proizvodnje, konfekcije odjeće od 18.000 m^2 ili 14% jugoslavenske proizvodnje te kožne obuće od 7,3 mil. pari ili 14% državne proizvodnje (Borac, Travnik).

Fermentisanog duvana je proizvedeno 13.638 t. (13% više) ili 18% jugoslavenske proizvodnje, dok je udio u proizvodnji cigareta bio 14% ili 6.479 t.

Početkom 1977. g. otvoren je četvrti republički univerzitet (»Džemal Bijedić« u Mostaru), čime je kompletirana mreža univerziteta u Republici, što još nije slučaj sa mrežom fakulteta.

Postoje sve pretpostavke za ubrzaniji privredni i industrijski razvoj BiH kao i za promjenu njene privredne strukture u smislu povećanja proizvodnje finalnih proizvoda.

1. *Statistički .godišnjak Jugoslavije 1978 Beograd, 1978.*

2. *Miloš Bjelovitić* — *Bosna i Hercegovina u 1976. godini. Geografski pregled sv.* **XXI**, *Sarajevo 1977. Str. 153 — 156.*

PRIKAZI

Dr Živadin Jovičić: OSNOVI TURIZMA. Naučna knjiga, Beograd, 1976, str. 1 — 106.

To je univerzitetski udžbenik napisan od eminentog naučnika i poznavaoca turizma. Autor se više od dvije decenije bavi naučnim proučavanjem ovog specifičnog socio-ekonomskog fenomena, koji u periodu poslije drugog svjetskog rata bilježi rast kao ni jedna druga djelatnost.

Uz povećanje turističkog prometa »i sa evidentiranjem svih njegovih blagodeti — ekonomski, kulturnih, zdravstvenih, političkih — nametnula se i potreba naučnog tumačenja turističkog fenomena. Ubrzano su se razvijale Turistička psihologija, Ekonomika turizma i Turistička geografija kao nove naučne discipline. Treba očekivati i brzu afirmaciju Turističke klimatologije, Turističke medicine, Statistike turizma, Turističkog prava, Turističke kartografije pa i drugih naučnih disciplina koje posmatraju posebne aspekte turizma. Ne treba zaboraviti da naučnu diferencijaciju neminovno prati naučna integracija. Ukupnost i integritet turizma ne može objasniti nijedna od pomenutih naučnih disciplina. Brojni naučnici u svetu ukazali su na potrebu stvaranja jedinstvene nauke o turizmu. Pominju se i imena nove nauke, među kojima Turizmologija, za čije se ime založio Italijan U. Fragola, ima najviše izgleda da se održi. »(Ž. Jovičić)

Ovo djelo predstavlja značajan doprinos novom konceptu jedinstvene nauke o turizmu.

Izlaganje je podijeljeno na pet poglavlja. Autor nas prvo upoznaje sa turizmom kao predmetom naučnog istraživanja. Tu su obuhvaćeni pojam i osnovne definicije turizma, prvi počeci njegovog istraživanja i formiranje posebnih naučnih disciplina; zatim osnovne kategorije turističkog fenomena i, na kraju, okvir i metodski principi istraživanja turizma.

U drugom poglavlju su obrađene socio-psihološke osnove turizma. Ličnost i kultura su osnovne socio-psihološke kategorije u turističkom prometu; a pažnje su vrijedni stavovi i sugestije, emocije, jezik kao sredstvo komuniciranja; zatim ponašanje jedinki u grupi i psihološko ponašanje grupe, kao i funkcije turizma.

Ekonomske osnove turizma detaljno su prikazane u trećem poglavlju. Pri tom je turizam tretiran kao jedinstven socio-prostorni i ekonomski fenomen, a potrošnja kao izvor akumulacije u turističkim privrednim djelatnostima. Date su karakteristike turizma kao privredne djelatnosti, njegovo mjesto i uloga u privrednom razvoju. Na kraju je određena pažnja posvećena turističkom tržištu.

U četvrtom poglavlju prezentirane su prostorne osnove turizma, to jest prostor kao okvir i cilj turističkih kretanja, kao i pojam turističke vrijednosti i oblici turističkog prometa. Zatim je turizam posmatran kao element i faktor urbanizacije, a također njegov odnos prema zaštiti prirode i spomenika kulture. Značajna je i ocjena komparativne turističke vrijednosti spomenika kulture i prirode.

Elementi turističke operative obrađeni su na kraju. Tu su izdvojeni

koncepcija i politika turističkog razvoja, zatim organizacija i kadrovi u turizmu, finansiranje turizma i turistička izgradnja, propaganda i informativna služba, kao i ostali elementi turističke operative.

Udžbenik je ilustrovan znalački odabranim prilozima, a više od polovine bibliografskih jedinica koje autor navodi u literaturi — objavili su naučnici iz Švajcarske, Francuske, Italije i Sovjetskog Saveza.

Ovo djelo će korisno poslužiti svima onima koji se bave proučavanjem turizma u nauci i praksi. Sa zadovoljstvom ga preporučujemo.

J. Čehajić

GEOGRAFIJA SR HRVATSKE. Kolektivni autor. Izdavač: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebr. Štampa: Školska knjiga. Urednik: Alfonso Cvitanović. Knjiga 1 — 6. Zagreb 1974.

Prva kompletna geografska studija o jednoj republici naše zemlje poslije II svjetskog rata jeste Geografija SR Hrvaske, izašla u Zagrebu u šest knjiga. Napisalo ju je dvadesetak autora, uglavnom iz Zagreba.

Pojava edicije ovakvog karaktera upravo za SR Hrvatsku nije slučajnost, nego logička posljedica intenzivnog rada ne tako brojnih geografa-istraživača iz Zagreba.

Koncept edicije počiva na regionalnom istraživanju, što nije u skladu sa naslovom, jer je prije svega riječ o geografskim regijama regijama SR Hrvatske. Najprije se prikazuju velike regije (makroregije), a zatim njihova diferencijacija na brojne manje regije. Prve dvije knjige obrađuju Središnju Hrvatsku, a redaktor je dr I. Crkvenčić. Treću knjigu — Istočna Hrvatska — redigovao je dr M. Sić, četvrtu — Gorska Hrvatska — prof. R. Pavić, petu — Sjeverno Hrvatsko primorje — dr V. Rogić i šestu — Južno Hrvatsko primorje — dr M. Friganović.

Na primjeru jedne knjige pokazat ćemo i koncept autora studije, što se može vidjeti iz naslova poglavlja knjige 1 — Središnja Hrvatska. Ova knjiga sadrži sljedeća poglavlja: Prostor i elementi njegova središnjeg značaja. Povijesno-geografski razvoj kraja. Obilježja prirodne osnove. Stanovništvo. Gospodarstvo. Stupanj društveno-ekonomskog razvoja i Naselja. Ova prva knjiga sadrži ukupno 218 stranica teksta.

Sve knjige su bogato ilustrovane fotografijama, kartama, crtežima, dijagramima i skicama. Tako knjiga 1 ima 28 izvanrednih kolor-fotografija i 56 tabela sa statističkim materijalima. Cjelokupni ilustrativni materijal je organski uklopljen u sadržaj edicije, tako da s njim čini jednu cjelinu.

Knjiga 2 ima 220 stranica, knjiga 3, 256 stranica, knjiga 4, 195 strana, knjiga 5, 212 strana i knjiga 6, 229 stranica teksta. To znači da edicija ima svega 1330 stranica teksta, sa nekoliko stotina karata, dijagrama, tabela i fotografija.

Uzeto u cjelini, Geografija SR Hrvatske predstavlja vrijedno djelo geografa Hrvatske o svojoj republici na sadašnjem stepenu razvoja. Sa ovim djelom i geografija cijele naše zemlje dobila je jedan od putokaza kako bi trebalo geografski prikazati i ostale dijelove naše zemlje.

Zato kolegama geografima Hrvatske treba odati puno priznanje na velikom trudu i zapaženom uspjehu koji je postignut izdavanjem takve edicije kao što je Geografija SR Hrvatske.

M. Bjelovitić

Dr Sulejman Smlatić: BANJA LUKA — grad i njegove funkcije. Svjetlost. Sarajevo 1978. Str. 1 — 174.

Sa zadovoljstvom možemo konstatovati pojavu još jedne geografske studije o gradovima Bosne i Hercegovine, treće u poslednjoj de-

ceniji (poslije Travnika K. Papića i Zenice M. Bjelovitića). Ovo je samo potvrda velike uloge gradova u savremenom životu.

Studija o Banjoj Luci, drugom po veličini i značaju gradu Bosne i Hercegovine, tretira postanak, razvoj i funkcije grada — počev od prirodnih činilaca preko društveno-historijskih faktora, stanovništva, funkcija grada i njegovih tendencija razvoja. Rad je ilustrovan sa tridesetak uspjelih priloga — u koje treba svrstati i naslovnu stranu sa topografskom kartom grada i uže okoline u podlozi.

Autor ističe trajnu vrijednost geografskog položaja Banje Luke na kontaktu nizinskog i planinskog prostora, kao i ulogu doline Vrbasa i kotline u kojoj je grad nastao i razvija se. U kotlini postoje gotovo sve prirodne pogodnosti za postojanje većeg gradskog naselja, izuzev seizmičkih osobina. Ipak, savremena tehnika i solidarnost samoupravljačkog društva dokazali su da se i ovoj nevolji može doskočiti, istina uz nešto veća materijalna sredstva.

Glavnina studije obrađuje društveno-historijske faktore i funkcije grada. Autor je neodlučan kad tretira vrijeme i mjesto postanka Banje Luke, što se vidi iz naslova: Predturski period (čega) i drugog (sljedećeg): Turski period razvoja Banje Luke (str. 34). Grad se ubrzano razvija u XVI i prvoj polovini XVII vijeka, zahvaljujući svom geografskom položaju u velikoj otomanskoj imperiji — u čijim se okvirima našao. Tada se grad i teritorijalno rašinio i formirao na potezu Gornji Šeher — Donji Šeher. Grad je, kao što je to općepoznato, bio neko vrijeme i sjedište bosanskog ejaleta sa pratećim centralnim funkcijama. Autor detaljno razmatra širenje grada.

Poslije analize razvoja stanovništva grada (uglavnom na bazi statističkih podataka) prelazi se na društveno-ekonomske funkcije Banje Luke. Prema broju zaposlenih grad je 1971. g. imao na prvom mjestu uslužne djelatnosti (36%), zatim dolazi industrija (31%) i upravne djelatnosti (23%). Autor detaljno analizira industrijsku i druge funkcije grada, i to po najvećim preduzećima (INCEL, Čajavec, Vrbas, Jelšingrad, Bosna i dr.). Slijedi obrada trgovine, zanatstva, saobraćaja itd.

Tendencija razvoja Banje Luke — to je naslov posljednjeg poglavlja koje počinje sa izlaganjima o teritorijalnom razvoju grada. Priložena je vrlo dobra karta teritorijalnog razvoja, iz koje se vidi: srednjevjekovno jezgo (?), razvoj u periodu 1528 — 1878, 1878 — 1945 i 1945 — 1974. g. Savremeni grad je za razliku od prijašnjeg, uglavnom drumskog tipa, dobio oblik ispunjenog trougla u dolinama Vrbasa i Vrbanje. Autor obrađuje detaljno dijelove grada. kako po širenju tako i funkcijama. Slijedi analiza grada kao regionalnog centra (preko dnevnog kretanja radne snage) i, konačno, grada u makroregiji Bosanske Krajine.

Banja Luka je tako, pored ostalih radova, dobila i prvu geografsku studiju, koja je inače predmet autorove doktorske disetacije.

M. Bjelovitić

NOVI ČASIPIS

GEOGRAPHICA IUGOSLAVICA I 1978. Ljubljana 1978. Str. 1 — 98. Urednik: dr Igor Vrišer. Izdavač: Savez geografskih društava Jugoslavije. Beograd.

Pokretanjem novog časopisa Geographica Iugoslavica počeo se rješavati jedan od krupnih zadataka jugoslavenskih geografa i geografije. Taj zadatak je označen u predgovoru novog časopisa kao potreba upoznavanja jugoslovenske javnosti sa dostignućima cjelokupne naše geografije, potreba za boljim međusobnim upoznavanjem i potreba za boljim informiranjem inostranstva sa dostignućima jugoslavenske geografije. Nama se ovaj

г. Ту је осам карата и пет планова. Они представљају прве значајне радове ове врсте у тадашњем српском друштву.

Са овим доста исцрпним радом Николе Радошевића Захарије Стефановић Орфелин је добио, тек у нашем врмену далеко, достојније место но што му је досад признавано и он с појавио у далеко лепшој форми него што је досад приказиван. Орфелин до сада чак није ни третиран као картограф. У томе је посебна заслуга аутора.

Ј. Ф. Трифуноски

Милорад Милошевић — Бревинац: СОЦИОЛОГИЈА СЕОСКОГ САОБРАЋАЈА У СРБИЈИ. Издавачко предузеће „Вук Караџић", Београд 1975., стр. 1 — 336.

После дугих година проучавања у разним крајевима наше земље М. Милошевић — Бревинац објавио књигу са горњим насловом. Она садржи обилату научну грађу и закључке, који нас први пут у нашој науци упознају са проблематиком сеоског саобраћаја.

Књига је подељена у више поглавља. После уводне речи, написане од стране академика Р. Лукића, следи општи део. У њему су излагања: Саобраћај у Србији пре Турака; путеви у Србији за време Турака; и Саобраћај после ослобођења од Турака. Задатак аутора ове књиге свакако је био много тежак, али истовремено захвалан. Сваки помењути део рада обрађен је са много љубави.

Посебни део књиге је најобимнији (стр. 37 — 302). У њему је велики број краћих поглавља. Поменимо нека: Саобраћај по сеоским насељима; Одржавање саобраћајница; Пољопривредни саобраћај; Атарски путеви; Саобраћај на планини; Међусеоски саобраћај; Снабдевање дрветом; Кретање за стоком; Одлазак на пазар; Коришћење железнице; Товарни саобраћај; Прописи о саобраћају на сеоским путевима; Фондови за путеве; Водени саобраћај; Занати намењени саобраћају итд.

Наводећи овај летимичан поглед садржаја књиге у закључку намеће се следеће. Захваљујући ауторовом труду пред нама је дело које успешно разјашњава сложена питања сеоског саобраћаја у Србији. Ауторово полазиште је оригинално и он научним материјалом рукује с лакоћом, распоређује га и везује у целину. Такву књигу могао је да напише само аутор који је исклијао и прокласао у нашој средини.

Методолошки приступ и друге предности књигу такође уврштују у ред незаобилазних извора наше науке о селу. Она иде међу дела која побуђују велику пажњу и по којима се дуго памти један аутор. Млађи ће наштаји у овом делу наћи нове подстицаје.

Ј. Ф. Трифуноски

Филип Јурас: БИБЛИОГРАФИЈА ЧАСОПИСА „ПРИРОДА" 1911 — 1971. Посебно издање Хрватског природословног друштва, Загреб 1975., стр. 1 — 200.

Хрватско природословно друштво са седиштем у Загребу, у години када слави 90. годишњицу рада, издало је Библиографију радова свог познатог месечника „Природа" за период 1911 — 1971. г. Мишљења смо да ће ова књига бити од користи многим географима за је зато овде бележимо.

Библиографију је саставио искусан сарадник Југословенског лексикографског завода у Загребу, Филип Јурас. Од материјала у часопису „Природа" узети су у обзир сви објављени чланци и важнији написи из разних рубрика часописа. На тај начин објављен је попис објављених написа алфабетским редом аутора по струкама. Осим тога доноси се ауторско и предметно казало, које

олакшава проналажење траженог написа.

Све у свему: „Библиографија" Ф. Јураса је значајан подухват. Осим тога није потребно истицати колико је стално објављивање разних библиографија од значаја за даљи научни рад уопште.

Ј. Ф. Трифуноски

ZBORNIK RADOVA, br. 29; Geografski institut »Jovan Cvijić« SANU; Beograd; 1977.

Godišnje se kod nas štampa oko 15 naučnih časopisa isključivo geografskog sadržaja što čini svojevrsnu riznicu pisane naučne misli. Kao takva ona je nepresahli izvor novih saznanja niza geografskih pojava, procesa i promena kod nas. I dok se prvi časopis (Glasnik Srpskog geografskog društva) pojavio još 1912. godine zahvaljujući posebnim zauzećem korifeja ondašnje naše naučne misli, dr Jovana Cvijića, neke od sadašnjih periodičnih publikacija prvi put su prezentirane na uvid naučnoj i široj javnosti tek sredinom ovog veka. Među njima od vrhunskog naučnog ugleda svakako je periodika »Zbornik Radova« čijom se najnovijom knjigom obeležava 30-godišnjica postojanja njenog izdavača — Geografskog instituta »Jovan Cvijić« SANU.

Njegovo dugogodišnje ostvarivanje podrobnijih poznavanja naših geografskih medijuma je otštampano — i pored izvesnih teškoća — u dve oveće edicije koje sukpno broje oko 10 000 strana. Od njih više od polovine (5359) pripada naznačenoj ediciji, Zborniku Radova.

Isprva se pojavljivao u više, a docnije samo u jednoj sveski godišnje. Serija publikovanih knjiga čini danas jedinstvenu naučnu biblioteku, čiji su prvi brojevi oberučke prihvaćeni ponajviše od naučnih radnika u Srbiji. Međutim, usled vremenom šire orijentacije u saopštavanju geografskih naučnih dostignuća, »Zbornik Radova« postaje sve traženija naučna publikacija skoro u celoj Jugoslaviji. Njegov dobar prijem najpre u SR Srbiji a zatim i u čitavoj našoj zemlji uslovio je da on ubrzo postane ugledna naučna tribina gde su rezultate svoga rada iznosili naučni radnici iz većeg broja naših republika, pa i iz inostranstva. Dakle, visoki naučni domen štampanih studija, radova, rasprava i ovećih priloga kao i aplikativne odlike mnogih od njih čine ovo izdanje zasebno vrednim, te se isto otuda našlo u posedu kako i kod naših drugih naučnih radnika i srodnih stručnjaka tako i u bibliotekama poznatijih geografskih institucija u i izvan Jugoslavije. Time je ostvarena upadljiva misija širenja novih naučnih saznanja iz oblasti geografije naše zemlje.

Na 5359 stranica čitave serije objavljenih i po obimu nejednakih svezaka »Zbornika Radova« Geografskog instituta »Jovan Cvijić« SANU štampano je 156 naučnih članaka i ovećih naučnih priloga, koji su obogaćeni sa više stotina tabelarnih i grafičkih ilustracija. Pored naših brojnih (42) pisaca u ovoj ediciji su prisutni i 6 autora iz inostranstva. Osim uglednih imena naše geografske nauke uopšte, na njegovim stranicama se pojavljuju i pripadnici naučnog podmladka. Na taj način ova edicija daje svoj doprinos njegovom obučavanju u naučnom radu.

Iako štampana pomoću skučenih dotacija Republičke zajednice nauke SR Srbije, ova vrhunska naučna publikacija se — u tehničkoj redakciji trudoljubivog naučnog savetnika M. M. Kostića — iz broja u broj već potnaest godina održava na zavidnom nivou grafičke opremljenosti.

Usled ograničenosti prostora ukazaćemo samo na naslove radova ove 29 knjige Zbornika Radova.

Posle uvodnog prigodnog teksta akademika M. V. Lutovca na 236 strana otštampani su sledeći radovi: Č. Milić — Osnovne odlike flu-

vijalnog reljefa Srbije; J. Marković — Reljef sliva Sokobanjske Morave; M. Zeremski — Kriogeni procesi pleistocenske periglacijalne klime; D. Petrović — Morfologija i geneza Bogovinske pećine; Lj. Ćirković — Klimatske osobine Zapadne Srbije; B. Bukurov — Etnička struktura radnika koji su na privremenom radu u inostranstvu; M. V. Lutovac — Stočarstvo i stočarski život na Peštersko-sjeničkoj visoravni; O. Savić — Donji Milanovac i njegovo stanovništvo; M. Kostić i D. Milanović — Koraćička Banja. Obogaćen sa rezimeima na stranom jeziku kao i 11 karata, 15 fotosa, 10 grafičkih i nekoliko desetina tabelarnih priloga Zbornik će biti od velike koristi svima onima koji se interesuju za tretiranu problematiku.

Jubilej »Zbornik Radova« prijatna je obaveza da se na njemu sa još većim intenzitetom radi i time ostvare novi, svakako bogatiji izdavački dometi Geografskog instituta »Jovan Cvijić« SANU.

I. B. Popović

Statut Geografskog društva Bosne i Hercegovine donesen je na osnovu Ustava SR BiH, člana 177. Zakona o udruženjima građana (»Sl. list SR BiH«, br. 35/71), Društvenog dogovora o unutrašnjoj organizaciji društvenih organizacija i udruženja građana u skladu sa ustavnim načelima u sprovođenju kadrovske politike.

STATUT

GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

I

OSNOVNE ODREDBE

Član 1.

Geografsko društvo Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Društvo) je stručna organizacija — udruženje građana, koje djeluje u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine.

Član 2.

Društvo djeluje na teritoriji Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Član 3.

Sjedište Društva je u Sarajevu, Prirodno matematički fakultet, Vojvode Putnika 43a.

Član 4.

Društvo ima svojstvo pravnog lica.

Društvo predstavljaju pred drugim organima, pravnim i fizičkim licima — predsjednik Društva, potpredsjednik, sekretar ili drugo lice koga iz svojih redova ovlasti Izvršni odbor.

Član 5.

Rad Društva je javan.

Društvo je dužno da obavještava javnost o svom radu i da učini dostupnim javnosti izvore svojih prihoda i svoje finansijsko poslovanje. Služba društvenog knjigovodstva vrši kontrolu finansijskog i materijalnog poslovanja Društva, osim raspolaganja sredstvima dobivenim od članskih uloga i drugih doprinosa članova Društva.

Član 6.

Društvo ima svoj pečat i štambilj, koji se koristi u službenoj korespondenciji, sa sljedećim nazivom:

GEOGRAFSKO DRUŠTVO BOSNE I HERCEGOVINE

uz oznaku mjesta sjedišta Društva.

Pečat je okruglog oblika, promjera 35 mm, u kome je na dva pisma, latinicom i ćirilicom, ispisano: u prvom kružnom redu GEOGRAFSKO DRUŠTVO, u drugom BOSNE I HERCEGOVINE i u trećem SARAJEVO.

U sredini pečata je godina osnivanja društva (1947).

II

CILJEVI I ZADACI DRUŠTVA

Član 7.

Društvo vrši na bazi odredaba ovoga Statuta određene poslove od zajedničkog interesa, naročito:

— predstavlja i zastupa pred drugim organima interese geografskih institucija i geografskih naučno-nastavnih jedinica Bosne i Hercegovine;

— radi na unapređivanju geografske nastave i njihove praktične primjene;

— izvodi kongrese geografa Jugoslavije, organizuje i izvodi simpozijume, seminare, savjetovanja, konsultacije i druge oblike naučnog, naučno-aplikativnog i nastavno-pedagoškog geografskog rada;

— preko svojih organa održava kontakt i saradnju sa nadležnim republičkim organima u svim pitanjima organizovanja, finansiranja i realizovanja svojih tekućih radnih zadataka;

— ostvaruje međunarodnu saradnju u skladu sa dogovorom o planiranju, usklađivanju i realizaciji međunarodne saradnje društvenih organizacija i udruženja građana;

— organizuje društvenu samozaštitu;

— ostvaruje i druge djelatnosti koje su u skladu sa Ustavom, propisima ostalih zakona i ovoga Statuta.

III

ČLANOVI DRUŠTVA, NJIHOVA PRAVA I OBAVEZE

Član 8.

Svaki građanin pod jednakim uslovima, a na način predviđen ovim statutom, može postati član Društva.

Društvo ima redovne i počasne članove. Redovni članovi mogu biti državljani SFRJ koji se aktivno bave geografijom i srodnim naukama, nastavnici geografije i srodnih struka i ostali diplomirani geografi. Počasni članovi Društva mogu biti oni građani SFRJ i strani naučnici i javni radnici koje izabere Konferencija na prijedlog Izvršnog odbora. Prijedlog s obrazloženjem mogu podnijeti Izvršnom odboru najmanje dva redovna člana Društva.

Član 9.

Redovni članovi plaćaju godišnji ulog koji određuje Konferencija.

Redovni članovi imaju pravo da biraju i da budu birani za delegate i u organe Društva, da učestvuju u društvenom radu i da se služe društvenim ustanovama.

U godišnji ulog redovnih članova uračunat je i iznos svote za sva redovna izdanja Društva koja su izdata u toj godini.

Godišnji ulog članova-studenata umanjuje se za 50%.

Član 10.

Dužnosti članova su:

a) da rade na ostvarivanju ciljeva i zadataka Društva;

b) da sprovode odluke i zaključke Društva i njegovih organa;

c) da redovno ispunjavaju svoje materijalne obaveze prema Društvu, uplaćivanjem članskog uloga u prvom polugodištu za svaku kalendarsku godinu;

d) da redovno prisustvuju sjednicama organa Društva i njegovih komisija, kao i da učestvuju u njihovom radu.

Član 11.

Članstvo u Društvu prestaje:

a) istupanjem iz Društva;

b) neplaćanjem članskog uloga za posljednje dvije godine;

c) isključenjem po odluci Izvršnog odbora, a na prijedlog Suda časti.

Isključenje izriče Izvršni odbor u slučaju kada član povrijedi odredbe Statuta, odluke organa Društva, ili kada svojom djelatnošću šteti ugledu Društva, socijalističke samoupravne Jugoslavije, vrijeđa nezavisnost, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti i sl.

Na odluku o isključenju član ima pravo žalbe Konferenciji Društva.

Odluka Konferencije je konačna.

IV

ORGANI DRUŠTVA

Član 12.

Organi Društva su:

a) Konferencija;
b) Izvršni odbor;
c) Odbor samoupravne društvene kontrole (OSDK);
d) Sud časti.

Član 13.

Konferencija je najviši samoupravni organ Društva konstituisan na delegatskom principu.

Konferencija može biti redovna i vanredna.

Redovna Konferencija se održava svake druge godine u vrijeme kad je to najpogodnije, a vanredna prema potrebi ili na zahtjev jedne trećine delegata Konferencije. Redovnu i vanrednu Konferenciju saziva Izvršni odbor ili Odbor samoupravne društvene kontrole, najkasnije 15 dana prije njenog održavanja.

Konferencija se saziva na najpogodniji način.

Član 14.

Konferenciju čine delegati — članovi Društva iz podružnica i sekcija.

Podružnice biraju jednog delegata na deset članova Društva.

Sekcije biraju jednog delegata na pet članova Društva.

Podružnice i sekcije dužne su pismeno obavijestiti Izvršni odbor o izboru svojih delegata, najkasnije osam dana prije održavanja Konferencije.

Član 15.

Konferencija rješava o izvještajima Izvršnog i Nadzornog odbora te Suda časti, daje razrješnicu starim i bira nove organe Društva.

Konferencija bira određen broj delegata u Savez geografskih institucija Jugoslavije, rješava o izmjenama i dopunama Statuta Društva i o pitanjima i prijedlozima koje joj dostavi Izvršni i Nadzorni odbor ili članovi Društva u smislu člana 16. ovog Statuta.

Konferencija donosi poslovnik o radu Konferencije.

Konferencija donosi finansijski plan i završni račun Društva.

Član 16.

Ako Konferencija drugačije ne odluči, o pitanjima koja nisu sadržana u dnevnom redu Konferencije ne može se rješavati ako nisu dostavljena Izvršnom odboru najkasnije 8 dana prije njenog održavanja.

Član 17.

Konferencija može raditi ako je prisutno 2/3 delegata, a punopravne odluke može donositi većinom glasova prisutnih delegata.

Ako u zakazano vrijeme početka rada Konferencije ne bude prisutan dovoljan broj delegata, Konferencija se odgađa.

Nova Konferencija se zakazuje u pogodno vrijeme.

Član 18.

Izvršni odbor sačinjava 7 do 9 članova.

Izvršni odbor bira iz svoje sredine predsjednika, potpredsjednika, sekretara i blagajnika Društva.

Izvršni odbor rukovodi radom Društva, izvršava odluke Konferencije i upravlja društvenom imovinom.

Odluke Izvršnog odbora donose se većinom glasova, a punovažne su ako je prisutno više od polovine njegovih članova.

Sjednicu Izvršnog odbora, sa najavljenim dnevnim redom, sazi va predsjednik koji i predsjedava.

Predsjednika zamjenjuje potpredsjednik.

Član 19.

Izvršni odbor za izvršenje svojih zadataka formira dvije stalne komisije:

a) Komisija za nastavni rad;

b) Komisija za naučni rad.

Član 20.

Odbor samoupravne društvene kontrole (OSDK) sastoji se od pet članova, a zadatak mu je da prati i provjerava provođenje u ži-

vot Statuta i drugih akata i da vrši kontrolu materijalno-finansijskog poslovanja Društva.

Član 21.

Sud časti sastoji se od tri člana, koji između sebe biraju predsjednika. Sud časti rješava o svim sporovima časti među članovima Društva, i to na zahtjev zainteresovanih ili Izvršnog odbora. Sud časti određuje postupak za svaki slučaj posebno, s tim da se vijećanje i glasanje smatra tajnim. Sud časti donosi pismenu odluku najkasnije 15 dana nakon završenog postupka.

Član 22.

Upražnjena mjesta u Izvršnom odboru popunjavaju se koopcijom, a mandat novih članova traje do naredne Konferencije.

Zamjena člana Izvršnog odbora može se izvršiti i nakon tri uzastopna izostanka.

Član 23.

Članovi organa ne mogu biti lica prema kojima je sudskom pr sudom izrečena zabrana javnog istupanja, sve dok traju pravne posljedice osude.

Član 24.

Zadatak je podružnice da na svom području radi na ostvarivanju navedenih zadataka Društva. Podružnica može donijeti svoja Pravila.

Osnivači podružnice dužni su da u roku od 15 dana od dana osnivanja izvijeste o tome SUP i skupštinu opštine na čijem području je osnovana podružnica i da dostave zapisnik sa osnivačkog sastanka, kao i eventualnih pravila ili drugi opšti akt kojim se određuje rad podružnice.

Članovi podružnice biraju predsjednika podružnice i sekretara, koji će obavljati administrativne i blagajničke poslove.

Podružnica podnosi izvještaj Konferenciji o svom radu.. Prema raspoloživim mogućnostima, a na zahtjev podružnice, Društvo daje potrebna finansijska sredstva za podmirenje tekućih troškova u iznosu od najviše 25% od uplaćenih godišnjih uloga na njenom području.

Član 25.

Sekcija može biti osnovana u mjestima gdje ima najmanje 5 članova Društva.

Sekcija ima rukovodioca koji organizuje njen rad na bazi Statuta Društva.

Rukovodilac sekcije podnosi izvještaj o njenom radu Izvršnom odboru Društva.

Član 26.

Društvo može snositi troškove učešća delegata ili članova na sastancima organa Društva i na Konferenciji.

Član 27.

Dužnosti u organima Društva vrše se na amaterskoj bazi.

Za uspješan rad Društvo može svojim članovima, sekcijama i podružnicama dodijeliti odgovarajuća priznanja ili ih predložiti za odlikovanja.

Član 28.

Članovi Društva, prema pravilima kadrovske politike, mogu biti birani najviše dva puta uzastopno u izborne organe.

Izborni mandat za sve organe traje dvije godine.

V

IZDAVAČKA DJELATNOST

Član 29.

Društvo se bavi izdavačkom djelatnošću u cilju ispunjenja svojih zadataka — unapređivanja geografske nauke i nastave, popularizacije i usavršavanja na području geografije.

Član 30.

Društvo izdaje stalne naučne časopise, naučno-popularni list kao i povremena (posebna i druga) izdanja.

Član 31.

Izdavačka djelatnost Društva može se realizovati i u zajednici sa srodnim institucijama.

Član 32.

Svaka publikacija ima odgovornog urednika i redakcioni odbor.

Redakcioni odbor, zajedno sa odgovornim urednikom, ima najmanje pet članova.

Član 33.

Društvo za svoju izdavačku djelatnost ima jedan Izdavački savjet od 12 članova.

Izdavački savjet čine predstavnici Društva, odgovarajućih samoupravnih interesnih zajednica, zainteresovanih organa i društveno-političkih organizacija.

Član 34.

Konferencija potvrđuje na prijedlog Izvršnog odbora Izdavački savjet, odgovorne urednike i redakcione odbore.

Njihov mandat traje četiri godine, a može se produžiti za još najviše jedan mandatni period.

Član 35.

Izdavački savjet sastaje se najmanje jedanput godišnje i vrši sljedeće poslove:

— utvrđuje koncepciju izdavačke djelatnosti,
— utvrđuje godišnji plan izdavačke djelatnosti,
— razmatra godišnje izvještaje izdavačke djelatnosti i
— odlučuje o naknadi za uredničke poslove.

Član 36.

Društvo u okviru svoje djelatnosti provodi mjere društvene samozaštite.

Jedan član Izvršnog odbora odgovoran je za sprovođenje mjera društvene samozaštite.

VI

MATERIJALNA SREDSTVA DRUŠTVA

Član 37.

Društvo ostvaruje prihode:
— od članarine,
— od pomoći društveno-političkih zajednica i ustanova,
— od izdavačke djelatnosti,
— iz drugih izvora.

Svi prihodi se vode na jednom žiro-računu, a završni račun se daje izdvojeno za svaku djelatnost Društva.

VII

ZAVRŠNE ODREDBE

Član 38.

Društvo prestaje da postoji ako to odluči većina redovnih članova.

U tom slučaju imovina Društva se predaje na čuvanje i upravljanje Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, do eventualnog ponovnog osnivanja Društva.

Član 39.

U slučaju prestanka rada Društva predsjednik ili drugo ovlašćeno lice je dužno da o tome obavijesti Republički sekretarijat unutrašnjih poslova u roku od 15 dana po prestanku rada, kako bi se Društvo moglo brisati iz registra.

Član 40.

Statut stupa na snagu usvajanjem na XXIV godišnjoj skupštini, održanoj 24. juna 1978. godine u Sarajevu.

Član 41.

Odredbe Statuta postaju punovažne kada ih odobre i potvrde nadležni organi Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove u Sarajevu.

Član 42.

Stupanjem na snagu ovog Statuta prestaje da važi raniji Statut Geografskog društva Bosne i Hercegovine, odobren Rješenjem broj 12-213-15 od 28. januara 1974. godine Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR BiH u Sarajevu

Predsjednik GD BiH
Dr Miloš Bjelovitić

Republički sekretarijat za unutrašnje poslove SR BiH, na osnovu podnijetih spisa i Statuta GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BiH, utvrdio je da je udruženje osnovano i da je njegov Statut u skladu sa odredbama Zakona o udruženjima građana (»Službeni list SR BiH«, broj 35/71), p a j e d o n i o r j e š e n j e broj 12-213-88 od 13. 12. 1978. god., kojim je određen upis u registar udruženja građana pod rednim brojem 60.

Sarajevo, 13. 12. 1978. godine

Za RSUP SR BiH

(potpis nečitak)

IZVJEŠTAJ O RADU GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BiH I NJEGOVOG UPRAVNOG ODBORA U VREMENU IZMEĐU XXIII I XXIV GODIŠNJE SKUPŠTINE (18. 12. 1976. — 24. 6. 1978. GODINE)

MILOŠ BJELOVITIĆ

Drugarice i drugovi delegati, poštovani gosti!

Rad Geografskog društva Bosne i Hercegovine i njegovog Upravnog odbora u proteklom razdoblju (1976—1978) treba, kao i uvijek do sada, sagledavati i sa širih, društvenih aspekata, pošto je aktivnost Društva kao udruženja građana u okviru SSRN BiH dio opštih društvenih kretanja i razvojnih procesa samoupravne transformacije naše socijalističke zajednice.

Period od godinu i po dana između dvije posljedne skupštine Geografskog društva BiH bio je bogat u društvenom razvoju naše republike i SFR Jugoslavije. Ustav SFRJ i SR BiH iz 1974. godine, koncipirani na samoupravnim osnovama kao i Zakon o udruženom radu (1976) te dokumenti VII Kongresa Saveza komunista BiH, dali su mogućnost daljeg razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa cijele naše društvene zajednice i Geografskog društva BiH u njenim okvirima. U tom smislu treba gledati i nacrt novog Statuta Geografskog društva, koji bi danas trebalo usvojiti, a koji je utemeljen na delegatskom principu i radu Društva kao udruženja građana u okviru SSRN BiH.

Geografsko društvo BiH od svog osnivanja 1947. g. uvijek je imalo razvijen osjećaj za sve tokove društveno-političkih procesa i potrebe obrazovanja i vaspitanja, a takođe njegovanja geografske nauke i nastave. Ono je i danas na nivou svojih zadataka i društvene uloge u našoj zajednici.

Geografija kao nauka i struka veoma je pogodna za šire društveno angažovanje, kako u objašnjavanju savremenog društva tako i položaja i uloge naše zemlje u svijetu. Društvo je u tom pogledu uvijek bilo veoma angažirano.

U proteklom mandatnom razdoblju u radu Društva desilo se nekoliko važnih događaja koji su odraz dužih procesa, kako u samom Društvu tako i u ocjeni njegovog rada i položaja u široj zajednici.

Prvi od njih jeste dodjela Ordena zasluga za narod sa srebrenom zvijezdom, kojim je Predsjednik Republike odlikovao Geografsko društvo Bosne i Hercegovine povodom tridesetogodišnjice postojanja i rada, a za zasluge na unapređivanju geografske nauke i značajan doprinos obrazovanju stručnog kadra. Društvo je Orden primilo krajem 1977. godine. dok je proslava tridesetgodišnjice Društva obavljena 25. juna 1977. g.

Drugi događaj, u uskoj vezi sa prvim, jeste izvođenje proslave 30. godišnjice Društva, sa kojom takođe možemo biti veoma zadovoljni. Osim 80 prisutnih članova Društva, dvojice iz osnivačkog odbora Društva — prof. Milana Jokanovića i Omera Hajrića — te članova iz svih dijelova BiH, bili su prisutni: predsjednik Srpskog geografskog društva prof. dr Milorad Vasović i prof. dr Marjan Žagar iz Geografskog društva Slovenije, prof. dr Vladimir Milićević, dekan Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, kao i predstavnici radija i televizije. Podijeljeno su 34 Spomen-plakete Društva zaslužnim članovima, dok je 7 ustanova dobilo slične plakete za uspješnu saradnju.

Treći krupan događaj u Društvu u ovom razdoblju jeste izlazak prvog broja časopisa NASTAVA GEOGRAFIJE I za 1977. godinu. Na ovaj je način ispunjena još jedna velika obaveza XXIII Skupštine Društva o pokretanju časopisa za probleme didaktike i metodike nastave geografije. Glavna zasluga za pokretanje časopisa pripada drugarici dr Nataliji Mastilo, glavnom uredniku časopisa. Treba se založiti na potrebnoj saradnji u časopisu i raspačavanju časopisa Nastava geografije, kojim se naše društvo može ponositi.

Četvrti događaj od velikog značaja za Društvo jeste izrada Nacrta novog STATUTA Društva na delegatskom principu. On je upućen na sve podružnice i na nekoliko desetina geografa Republike. Na njega smo dobili dosta primjedbi, koji su najvećim dijelom i mogle biti usvojene. Možemo sa radošću konstatirati da je u izradi Statuta učestvovao velik broj geografa Bosne i Hercegovine. Prilike za izmjene u Statutu biće i kasnije. Nadamo se da će diskusija delegata pomoći da se još dublje sagledaju svi problemi koncepta Statuta i da se unesu potrebne izmjene, jer iako je Statut osnovni zakon na kom se temelji rad Društva, on se uvijek može transformirati u skladu sa zadacima i promjenama — kako u samom Društvu tako i u široj društvenoj zajednici.

O položaju geografije kao nastavnog predmeta u našem školskom sistemu

I ovom prilikom dužni smo da kažemo koju riječ o statusu geografije u našem školskom sistemu tokom posljednjih godina kad se reforma sve dublje provodi. Kao što je poznato, sada je u jeku

reforma u srednjem obrazovanju, a naše udruženje — kao ni druga slična — nije bilo pozvano da učestvuje u izradi Nacrta zajedničkih osnova srednjeg usmjerenog obrazovanja. Poznato je takođe da je geografija svedena na jedan jedini razred, i to sa sadržajem koji je jako heterogen. Mi nismo ubijeđeni da je tako zaista i moralo da bude, tim prije što je geografija u nekim republikama ostala u dva razreda (Slovenija, Hrvatska, Makedonija i Crna Gora) i čak je ušla u sistem izborne nastave. Ovdje želimo reći da nema dovoljno zajedničkog djelovanja nekoliko važnih institucija — Geografskog društva BiH, Odsjeka za geografiju PMF i Republičkog prosvjetno-pedagoškog zavoda, na drugoj strani. Ne možemo biti zadovoljni ni svojim radom na tom planu, jer naša Nastavna komisija postoji samo na papiru, a tako i sarajevska podružnica.

Ubijeđeni smo, još uvijek, da bi se koordiniranim i smišljenim naporima i prijedlozima za izmjenu nastavnih sadržaja u zajedničkim osnovama mogao poboljšati položaj geografije, jer to naš predmet i zaslužuje po svojim društvenim funkcijama. Zato bi jedan od zaključaka naše skupštine trebalo da bude ponovna aktivizacije Društva, Odsjeka i Nastavne komisije na tim poslovima.

Naučni i Naučno-stručni skupovi koje je organizovalo ili u kojima je Društvo imalo učešća

Drugo važno polje djelatnosti Društva i njegovih članova jeste organizovanje naučnih i stručnih skupova u našoj zemlji i inostranstvu i učestvovanje na njima. Sa ovom aktivnošću sigurno da ne možemo biti sasvim zadovoljni, i mislimo da bi Društvo, a posebno njegovi članovi koji se bave naučno-istraživačkim radom, trebali da budu aktivniji.

Nema gotovo nijedne godine a da Društva Slovenije, Hrvatske i Srbije, pa i Makedonije, ne izvode po jedan naučno-stručni simpozijum, seminar ili slično. Mislimo da geografi-naučnici BiH iz Društva, Odsjeka za geografiju kao i oni drugi širom BiH — moraju da se više organizuju i češće nastupaju, kako bi afirmisali svoju strugu-geografiju i same sebe. Obično govorimo kako nas je malo, što je bez sumnje tačno, ali se time još ne može sve pravdati. Postoje i subjektivne okolnosti koje nas sputavaju. Ničim se ne može pravdati činjenica da je Društvo do sada izvelo jedan jedini naučni simpozijum (Jahorina 1975. g.) i dva Kongresa (III i IX). No to je, čini nam se, prije svega stvar koordinacije i šireg angažovanja svih geografa-naučnika. Nama se čini pogodnom forma zborovanja (ustvari republički kongres geografa) — koje se u Sloveniji provodi svake treće-četvrte godine, i na kom se rezimira stanje geografske nauke i prakse. Bilo bi dobro djelovati i kod nas u tom ili sličnom pravcu.

Nastavna komisija Saveza geografskih društava SFRJ, čiji je predsjednik drugarica dr N. Mastilo, organizovala je 1978. g. simpozijum u Ohridu. Tu je drugarica Mastilo podnijela referat »Sistem opštih geografskih pojmova i mogućnosti linearnog programiranja«.

Asistent Jozo Bošnjak podnio je koreferat »Geografija zavičaja u sistemu geografskog obrazovanja u SFRJ«.

Asisten Asim Abdurahmanović podnio je koreferat »Zavičajne karte u nastavi geografije«.

Dr Miloš Mišković je učestvovao na dva simpozijuma u Beogradu (na jednom sa referatom), u vezi sa planiranjem prostora i zaštitom životne sredine.

Dr Miloš Bjelovitić je podnio referat »O geografskom položaju geografskog centra Jugoslavije« na simpozijumu Akademije nauka SR BiH u Sarajevu »Etno-park u geografskom centru Jugoslavije« 23. 2. 1978. g.

Društvo, u saradnji sa Odsjekom za geografiju PMF, moglo bi da organizuje simpozijum na teme: »Toponimija u nauci i nastavi geografije«, »Neki aspekti primijenjenje kartografije«, »Savremena industrijalizacija BiH i njene geografske posljedice« i »Karst BiH — problemi iskorišćavanja«.

Moramo se svim silama boriti protiv inertnosti u nama samima i u radu samo na tekućim, svakodnevnim poslovima. Treba gledati i raditi na problemima šireg društvenog značaja, uključujući mlađe naučne kadrove u takav posao. Na taj način ćemo se približavati našim i svjetskim tokovima geografske nauke i prakse.

Izdavačka djelatnost Društva

U mandatnom razdoblju izdavačka djelatnost Društva bila je veoma plodna u već postojećim časopisima, a pojavio se i novi, drugi naučni časopis geografskog karaktera »Nastava geografije«. To može služiti na čast našem Društvu, koje je, eto, nakon dvije decenije od pokretanja prvog dobilo i drugi naučni časopis. Glavni zadaci u vezi sa novim časopisom biće, pored osiguranja priloga, raspačavanje po školama i članovima Društva. Ovom prilikom ističemo da su početna materijalna sredstva (od 70.000 dinara) za ovaj časopis osigurana od prihoda Geografskog lista.

Iz štampe je izašla XX sveska »Geografskog pregleda«, dok je u završnoj fazi štampanja sveska XXI za 1977. godinu. U pripremi je sveska XXII za 1978. godinu.

Materijalna sredstva za štampanje naučnih časopisa obezbijeđena su za 1978. godinu — u visini od 102.700 dinara, što iznosi polovinu troškova. Mora se istaći da više nema problema sa dobivanjem ovih sredstava, jer naši časopisi izlaze na vrijeme i zadovoljavaju sve propozicije konkursa.

Oba naučna časopisa dobila su laskava priznanja na skupovima geografa naše republike, a takođe u Beogradu i Zagrebu, za sadržaj, što do sada nikada nije bio slučaj! Zato treba istrajati kako na redovnom izlaženju časopisa tako i na njihovom sadržaju.

Geografski list u ovom razdoblju je redovito izlazio u tiražu od 40.000 komada, na veliko zadovoljstvo ne samo UO Društva nego i redakcije, nastavnika i učenika širom Republike i naše zemlje. List je evidentiran i u sovjetskom referativnom žurnalu (Moskva).

UO Društva se i na ovaj način zahvaljuje glavnom uredniku lista, nastavnicima distributerima, piscima, učenicima i svim koji su doprinijeli ovakvom uspjehu časopisa.

Pokušaćemo na pregledu zaliha publikacija Društva da ukažemo na rezultate i probleme zdavačke djelatnosti.

Zalihe poblikacija Društva

Evidencijt	Stanje na dan			Prodano između
	31. 12. 76.	31. 12. 77.	15. 6. 78 i	76 — 78
IX Kongres geografa S. 1974	262	240	125	137
Geografski pregled				
1. Sveska I S. 1957.		rasprodano		
2. Sveska II S. 1958.	264	256	177	87
3. Sveska III S. 1959.	292	285	206	86
4. Sveska IV S. 1960.	412	406	328	84
5. Sveska V S. 1961.	443	434	357	86
6. Sveska VI S. 1962.	499	492	412	87
7. Sveska VII S. 1963.	498	491	411	87
8. Sveska VIII — IX S. 1965.	337	322	247	90
9. Sveska X S. 1966.	377	367	289	88
10. Sveska XI — XII S. 1968.	40	395	322	83
11. Sveska XIII S. 1969.	508	493	412	96
12. Sveska XIV-XV. S. 1971.	534	515	434	100
13. Sveska XVI-XVII S. 1975.	473	426	349	124
14. Sveska XVIII-XIX S. 1976.	638	539	433	205
15. Sveska XX S. 1976.	—	575	389	189
zbir	5.680	5.996	4.766	1.489
Nastava geografije				
1. Sveska I S. 1977.	—	—	691	264
Posebna izdanja				
1. M. S. Filipović: Modriča			rasprodato	
2. R. S. Živojević: Goražde	179	176	166	13
3. St. Jovanović: Vogošća			rasprodano	
4. R. S. Živojević: Ilovača	81	80	70	11
5. Zbornik simpozijuma Jahorina	410	282	213	197
zbir	670	538	449	221

Ostala izdanja				
1. R. Gašparović: Matem. geografija	608	380	296	312
2. M. Mišković: Karta stan. SFRJ	1.440	1.400	1.300	140
zbir	2.048	1.780	1.596	452
Geografski list				
Izlazi od januara 1975. g. pet puta godišnje tokom šk. godine				
Tiraž: 40.000 komada. Na zalihi ima nekoliko hiljada komada.				
Ukupne zalihe svih izdanja	8.398	8.314	7.502	2.563

Nikad do sada rasturanje publikacija Društva nije imalo takav intenzitet u mandatnom razdoblju rastureno je više nego što je štampano novih izdanja, uprkos pojavi novog časopisa »Nastava geografije«. U ovom periodu rastureno je 2.563 komada publikacija, pa je ukupno stanje zaliha na 15. 6. 1978. g. bilo manje nego krajem 1976. g. za 1.033 komada! Prema tome, postignut je maksimum, i ono što bi ubuduće trebalo raditi — da se više rastura nego što dolazi novih izdanja. Ovo se mora raditi i iz praktičnih razloga, jer nova zgrada u kojoj se Društvo nalazi — nije pravljena za magazine publikacija, nego za ljude koji rade na nauci i vaspitanju. Glavna zasluga za uspjehe u raspačavanju svih edicija pripada sekretaru Društva, drugu Asimu Abdurahmanoviću. Svi studenti Odsjeka za geografiju sada su snabdjeveni sa svim izdanjima Društva.

Zbog sve većih štamparskih troškova, predlažemo povećanje članarine od 1979. na 100 dinara, s tim da za ovu sumu članovi dobivaju sva izdanja Društva.

Mislim da u našim kadrovskim prilikama nebi sada trebalo ići na širenje publicističke djelatnosti, nego na njeno kvalitetno uzdizanje. Tri časopisa su veliko opterećenje za malobrojni kolektiv geografa-naučnika u Sarajevu.

BILTEN Geografskog društva je u mandatnom razdoblju izašao u šest brojeva. On je kao i dosad, služio kao sigurna veza između UO i brojnog članstva širom Republike i zemlje. Zasluge za ovo pripadaju uredniku, drugu Asimu Abdurahmanoviću.

Organizovanje seminara

U proteklom razdoblju Društvo je izvelo najveći broj seminara otkako postoji, u periodu od godinu i po dana. Izveden je XIX seminara Društva »Kroz Vojvodinu« (26—29. 6. 1977) sa 33 učesnika na trasi: Sremska Mitrovica—Obedska Bara—Pančevo—Bela Crkva —Vršac—Zrenjanin—Kikinda—Subotica—Sombor—Batina—Novi Sad—Fruška Gora. I ovom prilikom zahvaljujemo se prof. dr Nebojši Cariću na nezaboravnom stručnom vođstvu.

U 1977. godini Društvo je prvi put, otkako postoji, izvelo u jednoj godini dva seminara u inostranstvu — januara u Egipat sa 40 učesnika (dolinom Nila od Aleksandrije do Asuana) i krajem aprila u Pariz, sa 26 učesnika. Vođa seminara je bio Miloš Bjelovitić, koji je napisao kraće vodiče za ove seminare.

U januaru—februaru 1978. g. izveden je V seminar Društva u inostranstvu: Indija—Širi Lanka—Nepal, sa 26 učesnika. Vođa seminara i pisac vodiča bio je dr Miloš Bjelovitić.

Izvršene su sve pripreme za uspješno izvođenje XX — jubilarnog seminara Društva »Kroz Makedoniju«, koji će se izvesti od 25 —30. juna 1978. g. Prijavljeno je čak 92 učesnika, najviše o d svih dosadašnjih seminara. To znači da članstvo našeg Društva ima itekakvog interesa za seminare, ako su na vrijeme organizovani i ako je trasa pravilno odabrana. Društvo na taj način izvršava svoj veoma važan zadatak stručnog usavršavanja nastavnika i članova. Prava je šteta što i na tom planu nemamo zajedničkog jezika sa PP službama, koje bi trebale više pomagati i priznavati ovaj vid permanentnog usavršavanja nastavnika geografije. Ispravno bi bilo kad bi seminare organizovali Društvo — PP zavodi i Odsjek za geografiju, zajednički.

Na planu izvođenja terenskih seminara postigli smo zadivljujuće rezultate, jedinstvene i u jugoslavenskim razmjerama. Naše je Društvo bilo prvo koje je stiglo do Indije, Širi Lanke i Nepala. Stvorena je tradicija, koju bi valjalo uporno i sistematski nastavljati.

Neki problemi u radu

Sada, kao i ranije, jedan od akutnih problema u radu UO Društva jeste potreba za povremenim ili čak i stalnim angažovanjem lica u administraciji Društva. Ovaj problem postao je akutan sa pojavom »Geografskog lista«, kad su se poslovi umnožili. Sada Društvo ima tri časopisa i jedan bilten, koji izlaze dosta redovno, a poslovi se umnožavaju. Honorarno zaposleno lice je sada jedini izlaz iz ove situacije, a nadajmo se da ćemo uskoro moći i ovaj problem riješiti zajedničkim silama — Društva i Odsjeka.

Mislimo da bi u izdavačkoj djelatnosti trebalo da »Nastava geografije« postane glasilo ne samo Društva već i Odsjeka za geografiju i PP službi Republike. Nešto bi slično trebalo preduzeti i sa »Geografskim listom«, koji svojim kvalitetom, tiražom i značajem — zaslužuje veću pažnju PP službi, SIZ za kulturno-prosvjetne probleme i drugih.

Krajem 1977. g. Biblioteka Društva uključena je u biblioteku Odsjeka za geografiju, prema ranije donesenim odlukama.

Kretanje broja članstva je jedan od indikatora rada Društva, pa pružamo pregled u narednoj tabeli:

Godina	Broj upisanih članova	Plaćena članarina	% svega članstva
1974.	909	164	18%
1975.	1.053	291	28%
1976.	1.109	331 (rekord)	30%
1977.	1.153	224	19%

U vrijeme između dvije skupštine upisano je u Društvo 67 novih članova, što je zadovoljavajući porast. No ne možemo biti zadovoljni sa skromnim brojem stvarnih članova — onih koji redovno i izvršavaju svoje članske obaveze. Tu se može dosta učiniti — ličnim primjerima tako i pojednostavljenjem uplate, članarine direktno u Društvu ili na seminarima i skupovima.

Ipak, sav rad u Društvu počiva na ljudima, na kadrovima. Dok u Društvu bude takvih entuzijasta kao što ih je bilo od njegova osnivanja pa do dana današnjega, ono će ne samo egzistirati nego će i napredovati — na svim područjima svoje plemenite djelatnosti. Mi smo ubijeđenii i da će sadašnja i buduće generacije moći i htjeti, ali i znati da nastave društveni rad i da ga podignu na još viši nivo.

I, na kraju, podsjetiću delegate, da su između XXIII i XXIV skupštine organi Društva radili u sljedećem sastavu:

Upravni odbor

1. Dr Miloš Bjelovitić, predsjednik
2. Mojsije Đerković, potpredsjednik
3. Asim Abdurahmanović, sekretar
4. Dr Radmilo Milosavljević, blagajnik
5. Dr Ante Markotić, naučna komisija
6. Mr Branka Marušić, nastavna komisija
7. Mr Dervo Vajzović, član (Mostar)
8. Hasan Čolić, član (Zenica)
9. Tomo Lučić, član (Banja Luka)

Nadzorni odbor

1. Mr Teufik Hodžić (Sarajevo)
2. Dr Miloš Mišković
3. Slavica Magerl (Travnik)

Sud časti

1. Dr Krešimir Papić
2. Dr Natalija Mastilo

3. Dr Ibrahim Bušatilija
4. Andrija Planinić (Mostar)
5. Tatjana Kušpelj (Travnik)

Uređivački odbor »Geografskog pregleda« (1974—1978)

1. Dr Miloš Bjelovitić, glavni i odgovorni urednik
2. Dr Sulejman Bakaršić
3. Dr Krešimir Papić
4. Dr Ibrahim Bušatlija
5. Dr Natalija Mastilo

Uređivački odbor »Nastave geografije« (1977—1980)

1. Dr Natalija Mastilo, glavni i odgovorni urednik
2. Dr Miloš Mišković
3. Vesna Sarajlić
4. Mr Dervo Vajzović (Mostar)

Uređivački odbor »Geografskog lista« (1975—1978)

1. Mojsije Đerković, glavni i odgovorni urednik
2. Dr Ibrahim Bušatlija
3. Dr Ante Markotić
4. Mr Branka Marušić
5. Dr Natalija Mastilo
6. Dr Miloš Mišković
7. Ševala Mujagić
8. Mr Dervo Vajzović (Mostar)

Ovaj izvještaj usvojen je na XIII sjednici UO od 19. 6. 1978. g.

I z v j e š t a j

O FINANSIJSKOM POSLOVANJU GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BiH OD 1. DECEMBRA 1976. DO 1. JUNA 1978. GODINE

Prethodni saldo od 1. decembra 1976. g.	268.301,27 din.
I. P r i h o d i:	
1. Uplata članarine	27.515,00 din.
2. Izdavačka djelatnost	903.215,00 din.
3 Dotacije (Odsjek za geografiju, Republički sekretarijat za finansije i Republički sekretarijat za naučni rad)	183.450,10 din.
4. Kamate	8.211,45 din.
U k u p n i p r i h o d i:	1.122.391,55 din.
Ukupni prihodi sa prethodnom kamatom	1.390.692,82 din.

II. Rashodi:

1.	Materijalni troškovi (Kancelarijski materijal, honorari sa doprinosima za lektorisanje, štampanje Geografskog lista, Pregled i drugo)	965.097,70 din.
2.	Putni troškovi i dnevnice	55.450,00 din.
3.	Poštanske i telefonske usluge	6.399,65 din.
4	Usluge SDK	7.323,00 din.
	Ukupni rashodi:	1.034.270,35 din.
	Saldo na žiro računu 1. juna 1978. g.	356.422,47 din.
	Priručna blagajna na dan 1. 6. 1978. g.	601,90 din.

Sarajevo, 20. juna 1978. godine

Blagajnik Društva:
Dr Radmilo Milosavljević

IZVJEŠTAJ

Nadzorni odbor izvještava da je izvršio pregled materijalno-finansijskog poslovanja Geografskog društva BiH za period od 1. decembra 1976. godine do 1. juna 1978. godine, i utvrdio da su poslovne knjige Društva vođene ažurno, tačno i u skladu sa postojećim propisima.

Saldo na žiro računu broj: 10102—678—362 na dan 1. juna 1978. g. iznosio je 356.422,47 dinara, a gotovinski saldo u priručnoj blagajni u iznosu od 601,90 dinara.

Predlažemo Skupštini da usvoji izvještaj o finansijskom poslovanju Geografskog društva BiH.

Članovi Nadzornog odbora:

Sarajevo, 21. juna 1978. g.

1. Slavica Magerl
2. Teufik Hodžić
3. Miloš Mišković

Skupština je usvojila izvještaj Suda časti i podržala zaključak UO od 3. aprila 1978. g., kojim se Božo Vojinović, prof. iz Mostara, isključuje iz GD BiH na osnovu člana 9. Statuta. Obrazloženje odluke: Isključuje se Božo Vojinović zbog uvreda nanesenih pismenim putem ugledu GD BiH i njenom predsjedniku.

Usvojen je novi Statut GD BiH (vidi poseban prilog)

U Izvršni odbor GD BiH (1968—1980) su izabrani:

1. Miloš Bjelovitić, predsjednik
2. Krešimir Papić, potpredsjednik
3. Jasmina Čehajić, sekretar
4. Radmilo Milosavljević, blagajnik
5. Zora Radoš, član
6. Delegat podružnice Sarajevo
7. Delegat podružnice Mostar
8. Delegat podružnice Banja Luka
9. Delegat podružnice Tuzla

Odbor samoupravne društvene kontrole

1. Miloš Mišković
2. Ibrahim Bušatlija
3. Asim Abdurahmanović
4. Hasan Čolić (Zenica)
5. Branka Marušić

Sud časti

1. Slavica Magerl (Travnik)
2. Mirjana Katalinić
3. Tomo Lučić (Banja Luka)

Redakcija Geografskog lista (1978—1982)

1. Asim Abdurahmanović
2. Jozo Bošnjak
3. Mediha Čengić
4. Teufik Hodžić
5. Miloš Mišković, glavni urednik
6. Jesenka Pujo
7. Željko Vuković

O »GEOGRAFSKOM LISTU«

Prvi broj »Geografskog lista«, naučno-popularnog časopisa za školsku omladinu, izašao je u 2.000 primjeraka — kao reklamni broj, krajem januara 1975. godine. Iako je od tada prošlo samo tri i po godine, čini nam se da je prilika da sumiramo kako smo radili i kako dalje raditi.

Nama iz uredništva i UO Društva, kao i onima među Vama koji prate razvoj lista od početka, sve izgleda kao jedno malo čudo. Krenuli smo sa ledine, nemajući osim entuzijazma i svijesti da radimo društveno odgovoran posao ništa drugo.

Nismo imali nikakav uzor za naš časopis, niti potrebna materijalna sredstva u pokretanju »Geografskog lista«. Reklamni broj je štampao Vojno-geografski zavod, a prvi »pravi« broj je štampao DES (Sarajevo) na »priček«, što znači da urednik, odnosno UO Društva treba da podmiri 50.000 dinara, ako geografska javnost zataji.

Desilo se veliko iznenađenje, jer su naši kolege nastavnici pretplatili velik broj učenika na »Geografski list«. Zato nastavnicima — distributerima dugujemo veliki zahvalnost što iskazujemo uručivanjem Spomen-plaketa Društva.

Svi primjerci Lista izdati u 1974/75. godini, u tiražu od 115.000, bili su rastureni. Sredstva od 210.000 dinara bila su solidna baza za narednu školsku godinu 1975/76, u kojoj je štampano 5 brojeva — u tiražu od 195.000 primjeraka. Cijena Lista i dalje je ostala 2 dinara, a obim 16 strana po jednom broju.

Radili smo uporno i svakodnevno: pisali priloge, odgovarali na brojna pisma, slali poklon-knjige kolegama. Odlazili na zimske i ljetne seminare (Foča, Višegrad, Dubrovnik, Neum, Kozara, Živogošće, Slovenija, Vojvodina) i agitovali za distribuciju »Geografskog lista«. Tako je on uspješno prekoračio i republičke granice, najprije u Crnu Goru, a zatim u Vojvodinu, Srbiju i Hrvatsku.

I naredne školske godine (1976/1977) izdano je 5 brojeva — sa tiražom 195.000 primjeraka. Broj stranica je povećan sa 16 na 24, a cijena sa 2 na 3 dinara po primjerku. Nije se ostvarila naša bojazan — da će zbog povećanja cijena doći do pada broja pretplatnika.

I u ovoj 1977/78. školskoj godini izdano je 5 brojeva — u ukupnom tiražu 200.000 primjeraka. Povećan je broj strana sa 24 na 32, a cijena sa 3 na 4 dinara po primjerku. Zahvaljujući zalaganju distributera nije došlo do pada broja pretplatnika. U ovoj školskoj godini svi brojevi su štampani u četverobojnoj tehnici. Bilo je međutim niz propusta, koji su vezani za štampariju DES: dugo zadržavanje rukopisa, grafička oprema ispod nivoa, aljkavost u dostavljanju pošiljki i dr. Zbog toga su kolege distributeri imali velike neugodnosti, a mi smo bili bespomoćni.

Tako je u ovom razdoblju od četiri godine izdano 18 brojeva sa tiražom 705.000 primjeraka. Čist prihod iznosi oko 360.000 dinara; on je ostvaren radom distributera, autora i uredništva. Svima njima zahvalnost i priznanje.

Za naredni period, nova redakcija ima nove prilike, zahvaljući već stečenoj reputaciji »Geografskog lista«. Time su njene obaveze veće. Ona bi trebalo da ima i veću podršku nekih društvenih instan-

ci koje su bile dužne da pokažu više mecenskog duha za poduhvate ovakve vrste.

»Geografski list« je logikom vremena u kom živimo dobio glavnu bitku, bitku za našu omladinu i nastavnike. Danas je postao potreba učenika, nastavnika i dobrog dijela roditelja. Popularizacija nauke nije jednostavna stvar, a veoma je potrebno da se obavlja kroz cijelo vrijeme obrazovanja. Na taj način se omladina upoznaje sa našom strukom i približava se dubljem geografskom upoznavanju složene prostorne stvarnosti, kako naše zemlje tako i svih dijelova svijeta. Popularizacija geografskih znanja stvara interes i ljubav prema našoj struci a time i prema nauci. Na taj način izvršavamo glavnu društvenu obavezu Geografskog društva Bosne i Hercegovine. Ako nam je uvijek jasan cilj i zadaci koji se ostvaruju preko »Geografskog lista«, onda ćemo biti u stanju da istrajemo na složenim i teškim zadacima njegovog izlaženja, distribucije i korištenja

Na kraju, u ime Redakcije Geografskog lista zahvaljujemo se svim nastavnicima-distributerima koji su uradili ogroman posao. Bez njih bi naš posao bio uzaludan.

Zahvaljujemo se šezdestjednom nastavniku, učeniku, studentu geografije, profesorima pedagoških akademija i fakulteta — koji su bez autorskog honorara sarađivali u »Geografskom listu« u toku četverogodišnjeg izlaženja. Želimo uspjeh u radu novoj redakciji i glavnom uredniku. Neka nastave gdje smo mi stali, nek produže nimalo lak, a društveno veoma odgovoran zadatak.

Hvala Vam na ukazanom povjerenju!

M. Đerković

V SEMINAR U INOSTRANSTVU GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BiH

INDIJA — ŠRI LANKA — NEPAL
(17. 1. — 2. 2.1978)

Poslije uspješno izvedenih seminara u inostranstvu u 1977. godini (Egipat i Pariz), Geografsko društvo BiH organizovalo je i izvelo svoj V seminar u inostranstvu: INDIJA — ŠRI LANKA — NEPAL, u vremenu od 17. 1. do 2. 2. 1978. godine, uz učešće 26 članova iz Bosne i Hercegovine. Ovo je ne samo seminar izveden na najvećoj udaljenosti od naše zemlje nego i prvi seminar jednog Društva iz Jugoslavije, što može da služi na čast Geografskom društvu Bosne i Hercegovine.

Plan i program V seminara je bio ovakav:

1. dan — 17. 1. 78. Let avionom Beograd — Rim. Zatim Rim — Bombaj avionom Boing 747.
2. dan — 18. 1. 78. Let avionom: Bombaj — Aurangabad. Izlet autobusom u Eloru. Posjeta pećinskim hramovima hinduizma, džainizma i budizma.
3. dan — 19. 1. 78. Cjelodnevni izlet autobusom u Ađantu (Ajanta) u razgledanje dvadesetak hramova i manastira čuvenih po freskama. Upoznavanje agrarnog pejsaža.
4. dan — 20. 1. 78. Let avionom: Aurangabad — Bombaj. Upoznavanje sa Bombajom, stari i novi dio grada.
5. dan — 21. 1. 78. Do podne slobodno. Popodne let avionom: Bombaj — Kolombo.
6. dan — 22. 1. 78. Do podne upoznavanje grada. Hramovi. Palata V konferencije nesvrstanih. Luka, tvrđava, bazar. Popodne put autobusom uz obalu Indijskog oceana (Negombo — Putalam), a zatim u unutrašnjost do stare prestonice i centra budizma — Anuradhapure.
7. dan — 23. 1. 78. Razgledanje ostataka stare prestonice sa hramovima — stupama (dagobe). Posjeta Mihintalu — kolijevci budizma sa velikim stupama. Produžetak putovanja autobusom kroz centralni dio Šri Lanke. Plantaže kaučukovca, kakaovca, vanilije, kafe, bibera. Dolazak u grad Kandy — nešto mlađi glavni grad zemlje.
8. dan — 24. 1. 78. Razgledanje Kandia. Starog hrama, čuvenog botaničkog vrta (Paradenija), kupališta slonova i dr. Popodne put autobusom za Kolombo. Zaustavljanje pored groba S. Bandaranaike.
9. dan — 25. 1. 78. Do podne obilazak Kolomba i odmor u Negombu. Popodne let avionom: Kolombo — Katmandu.
10. dan — 26. 1. 78. Do podne upoznavanje starih dijelova grada Katmandu (dvorište kraljeva, hindu hram, stara palata). Popodne obilazak Batgaona srednjevjekovnog glavnog grada sa vrijednim spomenicima.
11. dan — 27. 1. 78 Do podne slobodno. Popodne let avionom: Katmandu — Delhi.

12. dan — 28. 1. 78. Upoznavanje glavnog grada Indije. Kutab Minar, željezni stub, Humajanov grob, vrata Indije, Birla hram, Konot trg. Popodne: Crvena tvrđava, grob M. Gandija, bazar Čendi Čok i Konot trg.

13. dan — 29. 1. 78. Put autobusom: Delhi Agra kroz tipični nizinski industrijsko-agrarni pejzaž. Posjeta mauzoleju Akbara velikog u Sikandri. Poslije podne razgledanje Tadž (Taj) Mahala, jedno od sedam svjetskih čuda. Zatim velike tvrđave i fabrike rukotvorina.

14. dan — 30. 1. 78. Put autobusom: Agra — Džaipur (Jaipur), Razgledanje ostataka grada Fetehpur Sikri i agrarnih pejsaža države Radžastana (Rajasthan). Popodne razgledanje grada (Palata vjetrova, palata maharadže, observatorija Džantar — Manatar).

15. dan — 31. 1. 78. Ujutro razgledanje stare prestonice Radžputske imperije. Jahanje na slonovima. Put kroz aridne pejsaže Radžastana. Dolazak u Delhi.

16. dan — 1. 2. 78. Delhi. Slobodan dan za razgledanje grada.

17. dan — 2. 2. 78. Let avionom: Delhi — Rim i Rim — Split — Beograd.

Osim pisanog vodiča (autor M. Bjelovitić), službenog vodiča »Kompas« iz Novog Sada (izvođača V seminara) druga Steve Toskića, učesnici su tokom izvođenja seminara imali na raspolaganju — u velikim gradovima i na putovanju autobusom — lokalne vodiče. Vođa V seminara prof. M. Bjelovitić je tokom puta, na pogodnim mjestima, skretao pažnju učesnika na tipične i izuzetne pojave, na objekte i procese vidljive u pejsažima Indije, Šri Lanke i Nepala.

Svi učesnici seminara su oduševljeni onim što su mogli da vide u tako izrazitim geografskim cjelinama, a takođe organizacijom i izvođenjem. Spomenućemo samo najmarkantnije doživljaje i zapažnja: Pogled na Bombaj iz najvećeg aviona današnjice (Boing 747 sa 360 sjedišta) ranom zorom, sječa šećerne trske na poljima države Maharaštra, aridni prostori Radžastana, Tadž Mahal u Agri, plantaže kokosove palme na Šri Lanki i njena uvijek nasmiješena djeca — sa rukama koje pozdravljaju putnike, budistički hramovi (stupe), Katmandu sa prekrasnim spomenicima, let avionom do Čomolungme (Sagarmathe na nepalskom jeziku) — koji je u jutarnjem suncu izgledao kao da pripada samo bogovima.

Geografsko društvo Bosne i Hercegovine još jednom je dokazalo svoju sposobnost za izvođenje seminara i na dosad najudaljenijim prostorima (ukupno je prevaljeno preko 20.000 km puta). a

učesnici želju da vide i upoznaju daleke i geografski izuzetno vrijedne zemlje. Nadajmo se da će za geografe naše republike biti još ovakvih seminara na svim geografskim širinama!

M. Bjelovitić

XX SEMINAR GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

»KROZ MAKEDONIJU«

Uz učešće 88 članova Društva, izveden je od 25—30. 6. 1978. godine jubilarni, XX seminar »Kroz Makedoniju«. Trasa seminara vodila je prostorima Egejske i Pirinske Makedonije, u kojima žive Makedonci. Po broju učesnika, ovo je do sada najbrojniji seminar Geografskog društva Bosne i Hercegovine.

Organizator i vođa XX seminara je bio prof. dr Miloš Bjelović. Pošto je broj učesnika bio velik, seminar je izveden sa dva autobusa. Stručni vođa u drugom autobusu je bio prof. Mojsije Đerković. Značajnu pomoć u stručnom dijelu seminara dali su prof. dr Milivoj Gaševski sa Geografskog fakulteta Univerziteta u Skopju i mr Drago Stavrevski. Oni su nas najprije upoznali sa geografskim osobenostima glavnog grada Makedonije — Skoplja, a zatim su davali geografski prikaz najvećeg dijela trase seminara kroz Makedoniju (Skoplje — Ohrid). I ovom prilikom dužni smo da se zahvalimo kolegama iz Makedonije na stručnoj pomoći prilikom izvođenja XX seminara. Posebnu pažnju zaslužuju izlaganja prof. dr Milivoja Gaševskog — kako na terenu, na odabranim punktovima, tako i u interpretaciji geografske problematike SR Makedonije učesnicima seminara. Pametne i blage riječi profesora Gaševskog dugo će pamtiti svi učesnici seminara, ne samo pamtiti nego i prenositi na generacije učenika širom Bosne i Hercegovine.

Plan i program XX seminara je bio:

1. dan — 25. 6. 78. Sarajevo — Višegrad — Kraljevo — Priština — Skopje.
2. dan — 26. 6. 78. Do podne razgledanje grada Skopja. Po podne put na relaciji: Skopje — Tetovo — Debar — Ohrid.
3. dan — 27. 6. 78. Do podne razgledanje grada Ohrida. Po podne putovanje: Ohrid — Galičica — Bitola — Lerin — Voden — Solun.
4. dan — 28. 6. 78. Do podne razgledanje grada Soluna (Zejtinlik) Po podne putovanje: Solun — granica — Dojran.

5. dan — 29. 6. 78. Dojran — Strumica — granica — Petrič — Sandanski — Blagoevgrad — granica — Delčevo — Kočani — Štip — Titov Veles — Skopje.

6. dan — 30. 6. 78. Skopje — Uroševac — Prizren — Dečani — Peć — Rožaj — Bijelo Polje — Višegrad — Sarajevo.

Kao i do sada, svi učesnici seminara su mnogo vidjeli i naučili. Prije svega mnogo novog o geografskim karakteristikama Makedonije, ali i dijelova Srbije, Kosova, Crne Gore i Bosne — kojim je seminar prolazio. Još jednom se pokazalo da ništa ne može geografu zamijeniti vlastita terenska promatranja, a posebno promatranja uz stručnu interpretaciju kompetentnih naučnika geografa iz republike gdje se seminar održava.

Na sve učesnike seminara snažan utisak modernog velegrada ostavilo je savremeno Skoplje — sa svojim bulevarima, mostovima, modernim gradskim četvrtima, ali i starim gradskim jezgrima (Kale, čaršija).

Zapadna Makedonija, a posebno njeni gradovi (Tetovo, Gostivar, Debar i nada sve — Ohrid) gotovo su iz temelja izmijenili izgled i funkcije. Dolina rijeke Radike je jedan od geografsko-turističkih bisera Makedonije, dok grad Ohrid ide među turistički najatraktivnije gradove naše zemlje. Učesnici seminara su bili smješteni u hotelima »Metropol« i »Desaret« (u Peštanima) južnije od grada na obali jezera.

Novi putem preko Galičice stigli smo do Bitolja i usput vidjeli velike komplekse plantaža voća, povrća i duhana.

Susret sa Egejskom Makedonijom i Solunom pokazao je da tamo živi pažnje vrijedan broj Makedonaca. Impresionirao je grad Voden, kao i Solun; u kom smo bili rijetki gosti, poslije snažnog zemljotresa (20. 6.). U radnjama se može služiti makedonskim i srpskohrvatskim jezikom. Posjetili smo groblje srpskih vojnika iz I svjetskog rata na Zejtinliku.

Prostor Solunske Kampanije je uglavnom pod pšenicom, a samo malo pod intenzivnijim, povrtlarskim kulturama.

O sveg prostora, najdublju impresiju na učesnike seminara ostavila je jugoistočna Makedonija. U njoj su izvršene krupne izmjene u agrarnom pejsažu i gradskim naseljima. Dominiraju plantaže paradajza (Bogdanci), vinograda oko Dorjana, Valandova i Strumice. Dolina Bregalnice, pretvorena u akumulacije vode u gornjem toku, u prostoru Kočanskog polja sva i pod pirinčom i dok je južni dio Ovče polja (nama poznat kao izraziti stepski kraj) danas sav pod vinogradima, odnosno povrtlarskim kulturama, u zelenilu koje se održava vještačkim putem. Tek viši dijelovi polja, strane su pod

žitaricama. Pored njiva vide se brojni automobili, kojim se dolazi na rad u polje!

Gradovi — Kočani, Štip i Titov Veles — gotovo su u cijelosti promijenili izgled i funkcije. To su danas moderni industrijski gradovi.

Prostor Kosova i Metohije također je silno transformiran, i sa daleko više krupnih posjeda nego što je to bilo ranije. Prošli smo novim putem između Peći i Rožaja — preko planine Mokre (prevoj Kula na 1796 m) i dolinom Lima stigli do Priboja, a zatim preko Dobruna i Višegrada u Sarajevo.

Iako možemo biti sasvim zadovoljni stručnom stranom izvođenja XX seminara, čini nam se da ne bi trebalo u budućnosti organizovati seminare sa dva autobusa, posebno ne na ovako velikim relacijama. Druga bi bila primjedba na prevelik put, odnosno nedovoljno vremena za detaljnija upoznavanja prostora i problema. Bez obzira na ove primjedbe, sasvim je sigurno da Geografsko društvo Bosne i Hercegovine izvođenjem terenskih ljetnjih seminara — ispunjava jednu od svojih bitnih zadaća — unapređivanja nastave geografije putem stručnog usavršavanja nastavnika geografije.

M. Bjelovitić

O RADU GEOGRAFSKOG INSTITUTA PRIRODNO-MATEMATIČKOG FAKULTETA SARAJEVO U PERIODU 1976—1978. GODINE

U navedenom razdoblju rad u Institutu svodio se na dovršavanje triju projekata. Istovremeno je prestala mogućnost sklapanja novih ugovora, jer Institut za to više ne ispunjava zakonske uslove.

Krajem 1978. godine konačno su završene sve ugovorne obaveze Instituta, i to na sljedećim projektima:

1. GEGRAFIJA BOSNE I HERCEGOVINE, čiji je rukovodilac dr M. Bjelovitić, za koju je sklopljen ugovor broj: 1084 krajem 1972. g. sa rokom predaje krajem 1975. godine.

2. GEOMORFOLOŠKA KARTA BOSNE I HERCEGOVINE, čiji je rukovodilac dr I. Bušatilja, za koju je sklopljen ugovor broj: 1087 krajem 1974. g. sa rokom predaje krajem 1975. godine.

3. MEKUŠCI MARINSKOG MIOCENA (TORTONA) BOSNE, čiji je rukovodilac dr M. Atanacković. Zadatak je preuzet na osnovu ugovora sa Geoinžinjeringom, OOUR Institut za geologiju.

Najveći projekt koji je do sada radio i uradio Geografski institut PMF Sarajevo jeste »Geografija Bosne i Hercegovine«, čije dvije sveske sadrže preko 1000 stranica teksta, stotinjak karata, dijagrama i tabela unutar teksta. Na izradi ovog projekta učestvovalo je

14 geografa-naučnih radnika iz Bosne i Hercegovine, uglavnom iz Sarajeva, sa Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta. Republička zajednica za naučni rad dodijelila je ovom projektu 1,29 mil. dinara, dok je vlastito učešće bilo simbolično (0,54 mil. dinara) ili ukupno 1,34 mil. dinara. Bez obzira na činjenicu velikog vremenskog zakašnjenja u predaji projekta, čini nam se da kvalitet rada može pravdati zakašnjenje. »Geografija Bosne i Hrcegovine« je vjeran odraz sadašnjeg stanja i mogućnosti geografa naše republike. Kao jedan od imperativa narednog razdoblja nameće se štampanje projekta u cjelini, jer bi tek tada ogroman trud kolektiva geografa došao do punog izražaja. Time bi naša stručna i kulturna javnost dobila uvid u naučni rad na području geografije u Bosni i Hercegovini. No to nije zadatak naučno-istraživačkog projekta.

Kao što je već poznato, Geografski institut je izgubio pravo na ugovaranje novih poslova, jer ne ispunjava zakonske uslove (pet stalno zaposlenih lica sa doktoratom nauka). Međutim postoji mogućnost naučno-istraživačkog rada u okviru Odsjeka za geografiju, odnosno Prirodno-matematičkog fakulteta, kao što je to slučaj sa temom »Geografski atlas SR Bosne i Hercegovine«, čiji je rukovodilac dr M. Mišković. Bez obzira na sadašnji status Geografskog instituta Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, koji je osnovan 1962. godine. mislimo da bi ga trebalo očuvati kao jednu od geografskih institucija u našoj republici.

M. Bjelovitić

VIJESTI SA ODSJEKA ZA GEOGRAFIJU

Na dan 8. decembra 1978. godine na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu odbranio je doktorsku disertaciju mr Milenko Bašić, profesor Više ekonomsko-komercijalne škole u Banjoj Luci. Naslov disertacije glasi:

»Geografske osnove turističke privrede vrbasko-plivskog prostora«.

Na taj način mr Milenko Bašić je ispunio sve zakonske uslove za sticanje naučnog stepena doktora geografskih nauka.

Komisija za odbranu navedene doktorske disertacije radila je u sastavu: Prof. dr Miloš Bjelovitić, docent dr Ibrahim Bušatlija i docent dr Miloš Mišković (svi sa Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu).

Doktorska disertacija sadrži 203 stranice teksta, od čega 3 stranice spiska literature, 4 stranice rezimea, unutar teksta 31 crtež i dosta brojčanih pokazatelja i u prilogu 1 kartu i 8 fotografija.

Slivno područje rijeke Vrbasa i njegove veće pritoke Plive poznatije je pod nazivom Vrbasko-plivski prostor. Površina mu iznosi preko 7.000 km^2, na njoj živi oko pola miliona stanovnika.

U okviru SR Bosne i Hercegovine uglavnom zauzima njezin sjeverozapadni dio, a u odnosu na teritoriju Jugoslavije ima centralni položaj; što mu u oba slučaja daje izvjesne prednosti — naročito u prometnom pogledu.

Sa istorijskog gledišta, moglo bi se reći da ima vrlo dugu i burnu prošlost, kako u najstarijim epohama tako i u savremenim razdobljima.

Njegova prirodna osnova je izuzetno bogata i ne bi se moglo reći da je ijedan od fizičko-geografskih elemenata u njemu podređenih razmjera.

Reljef mu je dinamičan i u smislu vertikalne razgrane varira od izrazitih nizina na sjeveru do pravih planinskih vrhunaca na jugu, ali sa dovoljno zastupljenom komunikativnošću.

Klima je bez izrazitih ekstrema, pogodna za naseljavanje stanovništva i za sve privredne djelatnosti.

Posebna su mu osobenost vode, flora i fauna. Izuzetna ljepota toka rijeke Vrbasa i njegovih većih i manjih pritoka, čija još uvijek čista voda protiče kroz brojne klisure i kanjone, prekrasna jezera — nastala kao posljedica fenomena sedrotvornih organizama — te bujna šumska vegetacija, doprinose da se Vrbasko-plivski prostor može svrstati u red izuzetno atraktivnih predjela, čak i u širim prostornim razmjerama.

Uprkos tome, istorijske i neke druge okolnosti nisu mu dopuštale da se sve do našeg vremena počne cjelovitije razvijati i napredovati. To je, dakako, imalo najjačeg odraza na stanovništvo i, iznad svega, na privredu.

Porast društvenog standarda u cijeloj zemlji uslovio je masovniju pojavu turizma; on postepeno, ali sigurno prodire i u ovo, doskora, pasivno područje.

Cjelishodnijim i planskim ulaganjem novčanih sredstava u podizanje novih receptivnih kapaciteta, školovanjem stručnih kadrova te očuvanjem prirodnih i kulturno-istorijskih vrednota — omogućiće se brži i sigurniji prodor turizma i u ovaj prostor, koji bi uz dalji smišljen razvoj ostalih, tradicionalnih privrednih grana doživio svoju potpuniju valorizaciju.

M. Bjelovitić

NASTAVA GEOGRAFIJE

Na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu

Na Odsjeku za geografiju postoji samo jedan smjer, i to nastavni, sa ovim planom:

Predmeti	Semestri I P+V+S+K	II P+V+S+K	III P+V+S+K	IV P+V+S+K
Matematička geografija sa matematičkom kartografijom	—	3+2+2+1	3+2+2+1	—
Primijenjena kartografija	—	—	2+2+3+2	2+2+3+1
Matematika	4+2+4+2	2+2+1+2	—	—
Klimatologija sa meteorologijom	3+2+3+2	3+2+2+1	—	—
Opšta hidrografija	—	—	3+2+2+1	3+2+2+2
Biografija	—	—	—	2+1+1+1
Geografija stanovništva i naselj	—	—	—	
Petrografija	2+2+2+1	2+2+2+1	—	—
Opšta geologija	—	2+1+1+1	2+1+2+1	—
Istorijska geologija	—	—	—	3+1+2+1
Statistika	2+1+2+1	—	—	—
Osnovi maksističkog obrazovanja	2+0+1+0	2+0+1+0	2+0+1+0	2+0+0+0
Osnovi narodne odbrane	2+0+0+0	2+0+0+0	2+0+0+0	2+0+0+0
Fizička kultura	0+0+2+0	0+0+2+0	—	—

Terenska nastava	I godina 2 (dva) dana		II godina 5 (pet) dana	
Predmeti	Semestri V	VI	VII	VIII
Geomorfologija	3+2+2+1	3+2+2+2	—	—
Geografija stanovništva i naselja	3+2+2+2	—	—	—
Privredna i politička geografija	—	3+2+2+1	3+2+2+2	—
Regionalna geografija SFRJ	4+2+2+1	4+2+2+1	—	—
Regionalna geografija vanevropskih kontinenata	4+2+2+1	4+2+2+1	—	—
Regionalna geografija Evrope i SSR-a	—	—	4+2+2+1	4+2+2+2

Predmeti	Semestri V	VI	VII	VIII
Istorijska geologija	2+1+3+1	—	—	—
Problemi geografske sredine	—	2+1+2+1	2+0+2+1	—
Metodologija geografske nauke	—	—	—	2+0+2+0
Seminar	—	—	0+2+0+0	0+2+0+0
Uvod u naučni rad	—	—	—	0+2+0+0
Metodika nastave geografije	—	—	2+4+2+1	2+4+2+2
Pedagogija sa psihologijom	—	—	2+2+2+1	2+2+2+2
Terenska nastava	III godina 10 (deset) dana			

NASTAVA GEOGRAFIJE
na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Zimski i ljetni semestar škol. god. 1977/1978.

Redovni profesor ATANACKOVIĆ dr MIODRAG
Istorijska geologija — 2 + 3 časa

Vanredni profesor BAKARŠIĆ dr SULEJMAN
Geografija stanovništva i naselja — 3 + 3 časa
Reogionalna geografija svijeta (Zap. Evropa) — 2 +2 časa
Problemi geografske sredine — 2 časa
Terenska nastava

Vanredni profesor BJELOVITIĆ dr MILOŠ
Privredna i politička geografija — 3 + 3 časa
Vježbe iz privredne i političke geografije — 2 + 2 časa
Regionalna geografija svijeta (Ist. Evropa i SSSR) — 2 + 2 časa
Vježbe iz regionalne geografije svijeta — 1 + 1 čas
Terenska nastava

Docent BUŠATLIJA dr IBRAHIM
Geomorfologija — 3 + 3 časa
Metodologija geografske nauke — 2 časa

Redovni profesor GAŠPAROVIĆ dr RATOMIR
Matematička geografija sa matematičkom kartografijom — 3 + 3 časa
Vježbe iz matematičke geografije sa kartografijom — 2 + 2 časa
Regionalna geografija svijeta (Amerika, Australija, Antarktika) — 2 + 2 časa

Docent MASTILO dr NATALIJA
Metodika nastave geografije s praktičnim radom — 2 + 2 časa

Docent MILOSAVLJEVIĆ dr RADMILO	
Klimatologija sa meteorologijom	3 + 3 časa
Docent MIŠKOVIĆ dr MILOŠ	
Primijenjena kartografija	2 + 2 časa
Statistika	2 + 0 časa
Vježbe iz statistike	1 + 0 čas
Seminar	2 + 2 časa
Uvod u naučni rad	2 + 0 časa
Redovni profesor TRUBELJA dr FABIJAN	
Petrografija	2 + 2 časa
Docent ZUBIĆ dr NOVAK	
Regionalna geografija SFRJ	4 + 4 časa
Vježbe iz Regionalne geografije SFRJ	2 + 2 časa
Asistent ABDURAHMANOVIĆ ASIM	
Vježbe iz Geomorfologije	2 + 2 časa
Vježbe iz Primijenjene kartografije	2 + 2 časa
Asistent BOŠNJAK JOZO	
Vježbe iz Metodike nastave geografije	4 + 4 časa
Asistent ČEHAJIĆ mr JASMINA	
Vježbe iz Geografije stanovništva i naselja	2 + 2 časa
Vježbe iz Regionalne geografije (Zap. Evropa i Vanevropa)	3 + 3 časa
Asistent GAKOVIĆ mr MIODRAG	
Opšta geologija (povjerena nastava)	2 + 2 časa
Vježbe iz opšte geologije	1 + 1 čas
Asistent MUDRENOVIĆ mr VOJISLAV	
Vježbe iz istorijske geologije	1 + 1 čas
Asistent SIJARIĆ dr GALIBA	
Vježbe iz petrografije	2 + 2 časa
Asistent SPAHIĆ MURIZ	
Vježbe iz opšte hidrografije	2 + 2 časa
Vježbe iz klimatologije	2 + 2 časa
Dopunski radni odnos	
Vanredni profesor AGANOVIĆ ing. ISMET	
Matematika	4 + 4 časa
Vježbe iz Matematike	2 + 2 časa

Vanredni profesor ZUBČEVIĆ dr ORHAN	
Opšta hidrografija	3 + 3 časa
Regionalna geografija svijeta (Afrika, Azija)	2 + 2 časa
Problemi geografske sredine	2 + 0 časa

TERENSKA NASTAVA U ŠKOL. GOD. 1977/78.

U okviru svoje redovne djelatnosti Odsjek za geografiju je u šk. 1977/78. godini izveo terensku nastavu u zemlji.

Trenska nastava je izvedena u vremenu od 27. maja do 12 juna 1978. godine Maršruta terenske nastave: Sarajevo — Kreševo — Fojnica; Sarajevo — Prozor; Sarajevo — Jajce; Sarajevo — Sokolac; Sarajevo — Treskavica; Sarajevo — Igman; Sarajevo — Pale; Sarajevo — Jahorina; Sarajevo — Zenica; Sarajevo — Prača; Sarajevo — Vareš — Ponikve — Očevlje — Sarajevo.

Nastava je izvedena sa studentima I, II i III godine, kao i sa studentima iz Harkova prema Ugovoru o razmjeni studentskih grupa između Harkovskog i Sarajevskog univerziteta. Ova nastava je izvedena pod rukovodstvom prof. dr Fabijana Trubelje, prof. dr Sulejmana Bakaršić prof. dr Miloša Bjelovitića, doc. dr Ibrahima Bušatlije, doc. dr Miloša Miškovića, doc. dr Novaka Zubića i asistenata Muriza Spahića i Vojislava Mudrenovića.

U toku šk. 1977/78. godine boravio je na Odsjeku za geografiju od 1. IV do 1. V 1978. godine akademik prof. dr Vladimir Petrovič Makridin sa Harkovskog Univerziteta M. Gorkog, koji je održao nekoliko predavanja iz geologije studentima Odsjeka za geografiju kao i članovima Geografskog i Biološkog društva BiH.

Takođe je na Odsjeku za geografiju u šk. 1977/78. godini boravio WIESLAW MAIK iz NR Poljske, u vremenu od 14. do 15. IV 1978. godine sa Univerzteta Adam Mickiewicz, koji je održao predavanje na Odsjeku za geografiju na temu: Geografija naselja i stanovništva, problemi urbanizacije.

E. Dervišbegović

ŽIVOTNI PUT PROFESORA MILANA VEMIĆA

22. septembra 1978. godine umro je u 78. godini života, posle duge i teške bolesti, profesor MILAN VEMIĆ, istaknuti jugoslovenski meteorolog i geograf.

Milan Vemić je rođen 2. maja 1901. godine u Belanovici u blizini Rudnika, u Šumadiji, u učiteljskoj porodici. Osnovnu školu učio je u rodnom mestu, a niže razrede gimnazije u Bitolju, gde mu je otac službovao. Posle sloma Srbije 1915. godine, kao dečak, zajedno sa srpskom vojskom i izbeglicama izbegao je u Albaniju, okusivši sve strahote rata i bede. Kasnije odlazi u Francusku, gde u Lionu pohađa više razrede gimnazije. Maturirao je u Bitolju. Završio je Filozofski fakultet, geografiju, u Beogradu. Po završetku studija, službovao je na aerodromima u Zemunu i Novom Sadu, kao meteorolog.

Od 1934. pa do 1941. godine bio je upravnik Meteorološkog zavoda u Sarajevu. U tome periodu meteorološka služba, na čijem se čelu nalazio, toliko se razvila — da se u meteorološkim krugovima sinatra da je on u stvari osnivač meteorološke službe u Bosni i Hercegovini. Za vreme drugog svetskog rata bio je u zarobljeništvu u Nemačkoj. Po povratku iz zarobljeništva opet je bio upravnik Meteorološkog zavoda u Sarajevu, ali ubrzo je premešten u Savezni Hidrometeorološki zavod u Beogradu. U isto vreme predavao je na Prirodnomatematičkom fakultetu u Beogradu.

Od 1951. pa do 1969. godine, kada je penzionisan, bio je profesor na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, onda na Šumarskom i Prirodno-matematičkom fakultetu (u Sarajevu), gde je predavao meteorologiju i klimatologiju.

Bio je član savezne delegacije koja je potpisala konvenciju u Vašingtonu o pristupanju SFR Jugoslavije u Svetsku Meteorološku organizaciju.

Svoju nastavničku dužnost profesor Milan Vemić je predano i savesno obavljao, pa se mnogi studenti kojima je predavao i danas

živo sećaju svog dobrog i starog profesora i njegovih predavanja koja nisu bila dosadna ni suvoparna. Studenti su ga zato voleli, pogotovo, što je često svoja predavanja kombinovao umesnim šalama — čak i na račun meteorologa.

Bio je veliki čovek, vrstan nastavnik i pedagog. Ispoljavao je izvanrednu kreativnost. Upravo, ako pojam profesora podrazumeva stručne i humane vrline čoveka, onda je to, bez sumnje, bilo sjedinjeno kod profesora Milana Vemića. Ako je, pored ovoga, dužnost nastavnika da održava i afirmiše lepotu i značaj ovog poziva, da produbljuje ljubav i interes prema radu sa studentima, onda je to profesor Milan Vemić svojim radom i svojim svetlim likom zbilja učinio dosta.

Ali ove ocene, pri svojoj objektivnosti, ne bi dovoljno osvetljavale lik profesora Milana Vemića, kao pedagoga i nastavnika, ako se posebno ne bi istakao i njegov odnos prema studentima i saradnicima. Taj odnos odista je bio u svemu uzoran i primeran. Za sve vreme službovanja na fakultetu profesor Milan Vemić je uvek bio korektan prema studentima i saradnicima. Ovakav odnos profesora Milana Vemića, naročito prema studentima, sasvim je razumljiv — kada se ima u vidu da je on studentima bio prijatelj i drug, ali i istovremeno i veliki autoritet. Uvek je pokazivao široko razumevanje za sve studentske probleme, dok je bio šef Odseka, i iskreno ih voleo. Sve studentske nestašluke uvek je rešavao na najbolji mogući način. Zbog toga, studenti su uvek imali puno poverenje u njega kao čoveka, nastavnika i pedagoga. Sa zadovoljstvom su redovno savlađivali nastavno gradivo iz meteorologije i klimatologije.

Profesor Milan Vemić se bavio i naučnim radom. Prostor nam ne dozvoljava da se više zabavimo njegovim radovima. Zato ćemo samo pomenuti dva: prvi i poslednji. Prvi njegov rad »Glavni vremenski tipovi u našoj zemlji« izašao je još davne 1932. godine, u Glasniku geografskog društva (Beograd, sveska XVIII), a poslednji u Geograskom pregledu III, Sarajevo 1959. godine, pod naslovom: »O jednom novom kriterijumu za procenu kontinentalnosti pluviometijskog režima i kontinentalnosti mesta«. Ovi, kao i njegovi drugi radovi ukazuju na samopregoran rad koji je u njih uložen. To su radovi koji su lišeni bilo kakve apstrakcije i predstavljaju, u pravom smislu, meteorologiju života. Ne treba zaboraviti da je prof. Milan Vemić bio meteorolog.

Svojim stručnim i naučnim radovima, kao i ličnim ugledom, uzdigao se u red naših vrsnih meteorologa i geografa. Velika vitalnost i aktivnost koja je proisticala iz njegove neiscrpne energije, stručnog i naučnog entuzijazma i komunikativnosti — formirala je u njemu ličnost svestranog i širokog formata, koja je dala konstruktivan doprinos ne samo bosanskohercegovačkoj već i jugoslovenskoj meteorologiji i geografiji uopšte.

Profesor Milan Vemić bio je divan suprug i otac. Iako je dosta rano ostao bez svog životnog druga, to ga nije obeshrabrilo. Sam je odgajio i vaspitavao svoju decu i sve ih je izveo na put. Pored toga, izdržavao je svoju staru majku i pomagao decu svoga brata.

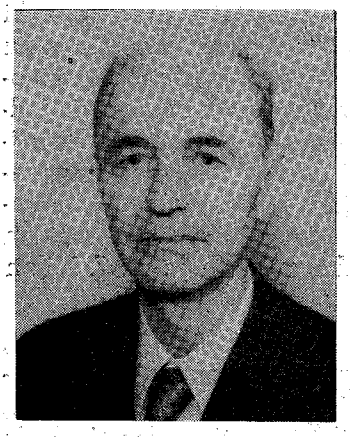
Sve ovo što je rečeno o svetlom liku profesora Milana Vemića malo je u odnosu na ono što on zaslužuje — kao čovek, roditelj, profesor i pedagog. Neka nam oprosti za to, jer nam ovog puta ne dozvoljavaju prilike da o tome više govorimo.

Ali zato obećavamo da ćemo mi, njegovi saradnici i brojni učenici širom Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, zadržati u sebi njegov svetao lik i drag spomen na takvog čoveka kakav je bio profesor Milan Vemić.

Neka mu je velika hvala za sve ono što je učinio za meteorologiju i geografiju, za sve ono ljudsko što je izgradio u svojoj ličnosti i preneo na druge — saradnike i studente!

R. Milosavljević

ALIJA SALIHOVIĆ
(1909—1978)

Nakon kraće bolesti 6. jula 1978. godine, preminuo je prof. Salihović Alija, viši predavač Primijenjene kartografije na Odsjeku za geografiju Prirodno matematičkog fakulteta u Sarajevu.

Alija Salihović rodio se 29. 4. 1909. godine u Bos. Krupi. Po završetku Osnovne škole u rodnom mjestu, upisao se u gimnaziju u Sarajevu, gdje je završio 6 razreda, a zatim i prvi razred Geodetskog otsjeka Tehničke srednje škole u Sarajevu. Drugi razred i završni ispit učio je i položio na Tehničkoj školi u Beogradu 1930. godine i stekao zvanje geometra. U toku školovanja njegova bistrina, ozbiljnost i talenat koji je ispoljavao, posebno za topografsko-geodetske predmete, uočena je od strane njegovih profesora kao i od kolega.

Godinu dana po završetku škole radio je kod nekih svojih profesora kao rukovodioc vježbi sa učenicima u školi, a zatim je radio na snimanjima u Metohiji za potrebe kolonizacije. Nakon toga odslužio je vojni rok u Školi za rezervne oficire.

U toku 1931. godine radio je na državnom premjeru Rače Kragujevačke, 1932. u Beogradu, 1932—1933. u Šapcu, 1933—1935. u Užicama i okolini, 1935—1937 na gradskom premjeru Paraćina, kojim je radom i rukovodio, 1937—1940. u Boljevcu i okolini, te 1940. i 1941. u Kuršumliji. Na svim ovim radovima stekao je izvanrednu praksu na snimanju i izradi geodetskih, posebno gradskih situacionih planova i topograskih karata, kao i praksu u organizaciji i rukovođenju takvim radovima. Posebno se isticao u grafičkom oblikovanju planova i pratećim računanjima kao i izradi elaborata na potrebe katastra i zemljišne knjige.

Nakon okupacije, u maju 1941. dolazi na rad u katastarsku upravu u Banjaluku, a aprila 1942. u Ured za kolonizaciju u Osijeku. Tamo se povezao sa naprednim ljudima, pa početkom septembra 1944. prelazi na oslobođenu teritoriju i uključuje se u stručni rad pri N.O.O. na izradi elaborata napuštenih posjeda. Jedno vrijeme rukovodi geodetskim poslovima pri NOO za Slavoniju, a zatim geodetskim zavodom Osijek—Valpovo. U Osijeku ostaje do konca 1946., kada prelazi na rad u Ministarstvo građevina BiH u Sarajevo, Projektantski biro. U to vrijeme radio je na prvoj hidrocentrali u BiH izgrađenoj nakon oslobođenja, na inženjersko-geodetskom dijelu. U toku 1947. godine prelazi na rad u Republičku geodetsku upravu u Sarajevu. U tom razdoblju radio je na novom gradskom premjeru Tuzle, gdje je i rukovodio jednim dijelom tih radova.

U jesen 1948. godine postavljen je za nastavnika na Geodetskoj tehničkoj školi, gdje je predavao predmet »Izrada geodetskih planova«, sve do 1954. godine, kada je izabran i postavljen za stručnog saradnika za predmet Kartografija na Institutu za geografiju tada Filozofskog, a kasnije Prirodno-matematičkog fakulteta. Dok je radio na Geodetskoj tehničkoj školi, 1952. godine upisao se kao vanredni student na Višu pedagošku školu, grupa matematika-fizika. Po dolasku u Institut za geografiju odmah se upisao na studije geografije, koji je završio 1959. sa zapaženim uspjehom. Paralelno je radio i u kabinetu za kartografiju i na odgovarajući način pomagao na vježbama, posebno iz dijela topografija. Koncem 1962. izabran je za višeg stručnog saradnika za kartografiju u Institutu za geografiju.

U vremenu od 1961—1963. bio je izabran za nastavnika i predavao je predmet »Izrada planova« na Višoj geodetskoj školi u Sarajevu.

Godine 1965 izabran je za višeg predavača za predmet »Primijenjena kartografija« na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, na kojoj je dužnosti ostao sve do penzionisanja u 1976. godini.

Kao što se vidi, prof. Salihović Alija proveo je dug radni vijek, od 1931. do 1976. godina. Paralelno sa tim radom, on se i stalno školovao i tako završio uz rad i fakultet. Kao mlad geometar radio je poslove za koje se tražila fakultetska naobrazba. Radio je kao nastavnik u Geodetskoj tehničkoj školi veoma uspješno, mada nije imao fakultetsku naobrazbu. Kasnije po završetku fakulteta, bio je nastavnik na Višoj geodetskoj školi, a zatim viši predavač na fakultetu. Na tim nastavničkim dužnostima, on je ispoljavao pedagoške odlike pravog nastavnika.

Drug Salihović napisao je niz članaka iz geodetske i topografske oblasti, koji su objavljeni u stručnim časopisima. On je imao i više nastupa na stručnim i naučnim geodetskim simpoziumima i savjetovanjima, a isto tako i na geografskim. Posebno ga je interesovao problem snimanja i kartiranja špilja, iz koje je oblasti radio i jednu naučnu temu i istupao se referatima na kongresu geografa.

Drug Salihović je, odmah nakon oslobođenja mnogo radio na konstrukciji i izradi logaritmara, pa je svoj logaritmar i patentirao. To je u to vrijeme imalo veći značaj, pošto se naša zemlja nalazila u poznatim teškoćama oko uvoza inostranih aparata i pribora. Osim toga sam je nekoliko godina izrađivao velike zidne školske logaritmare, od kojih se neki primjerci i danas nalaze u nekim školama i fakultetima.

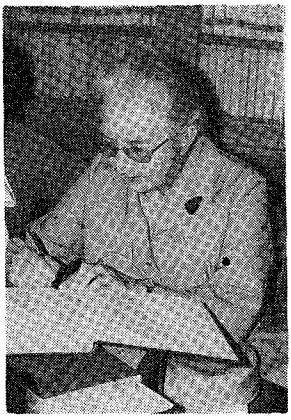
Pored članaka u stručnim časopisima i materijalima savjetovanja i simpoziuma, on je napisao dobar *udžbenik — skripta*, koji je štampan u režiji sarajevskog Univerziteta. Taj je udžbenik odigrao pozitivnu ulogu kod studenata u nastavi, a posebno kod vanrednih studenata za spremanje ispita.

Za studente je pisao i neke druge pomoćne napise za vježbe iz oblasti izrade reljefa i za razne kartometrijske zadatke. Tako je i danas ostalo nekoliko dosta uspjelih reljefa koje su izradili studenti na vježbama uz pomoć prof. Salihovića.

Geografi naše Republike i šire zajednice, posebno oni kojima je prof. Salihović bio nastavnik, dugo će pamtiti svoga nastavnika ili saradnika profesora Aliju Salihovića i zadržati ga u lijepoj uspomeni.

I. Aganović

DESANKA LUDVIK
(1907—1978)

Početkom ove školske godine (16. 9. 1978.) geografi BiH izgubili su iz svojih redova još jednog vrijednog člana — Desanku Ludvik, dugogodišnjeg srednjoškolskog profesora u penziji.

Desanka Ludvik (Urošević) rođena je 1907. g. u Toplici kod Srebrenice. Imala je teško djetinjstvo ispunjeno stradanjima i nevoljama što ih je nametnuo prvi svjetski rat, izbjeglištvo i šikaniranja od strane okupatorskih vlasti. Školovanje je započela u Banja Luci, nastavila u Bijeljini i završila u Beogradu 1931. g. diplomiranjem na Geografskom odsjeku Filozofskog fakulteta.

Kao profesor geografije Desanka Ludvik je službovala u Beogradu, zatim u Velikom Bečkereku (danas Zrenjanin) i Bijeljini. Poslijeratni period, počev od 1946. g., Desanka provodi u Banja Luci radeći na gimnaziji, Učiteljskoj i Ekonomskoj školi i Osnovnoj školi »Mladen Stojanović«.

Još kao student Desanka Ludvik je počela da piše stručne radove, da bi se kao profesor posebno istakla u stručno-pedagoškom radu i kao predsjednik Podružnice Geografskog društva BiH u Banja Luci. Aktivno je učestvovala i na geografskim kongresima i seminarima. Njen kongresni referat o Banja Luci objavljen je 1954/55. g. u Glasniku SGD u Beogradu.

Građani Banja Luke, geografi BiH i svi drugi s kojima se Desa susretala i sarađivala sačuvaće uspomenu na ovog vrsnog pedagoga i geografa koji je volio svoj poziv i struku.

S. Smlatić

SPISAK

DIPLOMIRANIH STUDENATA NA ODSJEKU ZA GEOGRAFIJU U ŠKOLSKOJ 1977/78. GOD.

1. (590) **Kunovac** Đorđa **Bratislav**
   Klima skopljanske doline — 26. 09. 1977.

2. (591) **Dodig** Vojislava **Kaliopa**
   Struktura stanovništva Sarajeva — 27. 09. 1977.

3. (592) **Krželj** Pavla **Branislava**
   Didaktička obrada općih geografskih pojmova u petom razredu osnovne škole — 27. 10. 1977.

4. (593) **Bilić** Aleksandra **Bogdana**
   Voćarstvo u opštini Derventa — 31. 10. 1977.

5. (594) **Porobić** Milorada **Vladimir**
   Donji Podgraci — geografski prikaz — 01. 11. 1977.

6. (595) **Šarac** Mila **Momir**
   Pale — rekreacionosportska funkcija — 16. 12. 1977.

7. (596) **Sijarić** Saita **Meho**
   Sjeničko-pešterska visoravan, transformacija stočarstva posle II svjestog rata — 27. 12. 1977.

8. (597) **Vučjak** Šefkije **Sadžida**
   Solun — geografski prikaz — 28. 12. 1977.

9. (598) **Jovanović** Stanoje **Perica**
   Geografski prikaz Rađevine — 17. 01. 1978.

10. (599) **Mešović** Mehe **Lejla**
    Bihać — prostorni razvoj — 21. 01. 1978.

11. (600) **Pajić** Ilije **Nenad**
    Proces urbaniizacije na području opštine Pale — 23. 02. 1978.

12. (601) **Topčić** Abdulaha **Ibrahim**
Planina Kruščica — geografski prikaz — 23. 02. 1978.

13. (602) **Agović** Šuća **Ćamil**
Agrarno-geografske prilike sjeverne Metohije — 24. 02. 1978.

14. (603) **Hamidović** Ferida **Sulejman**
Opšta hidrografske karakteristike sliva Rame — 22. 03. 1978.

15. (604) **Baškarada** Ante **Ivo**
Područje Ljubije — ekonomsko geografski prikaz — 15. 05. 1978.

16. (605) **Gelo** Ive **Melita**
Turizam Jajca — 05. 06. 1978.

17. (606) **Borić** Šaćira **Besim**
Jajce — funkcije grada — 05. 06. 1978.

18. (607) **Raičević** Borivoja **Žarko**
Kolonizacija Crnogoraca iz mediteranskog područja u Panonsko područje opštine Mali Iđoš i njihovo prilagođavanje u novu privrednu i društvenu sredinu — 07. 06. 1978.

19. (608) **Softić** Rešada **Ferida**
Fizičko-geografske karakteristike Sarajevske kotline — 15. 06. 1978.

20. (609) **Vujanović** Rajka **Branislav**
Režim rijeke Une — 18. 06. 1978.

21. (610) **Kronja** Andrije **Marija**
Otok Kaprije — 05. 07. 1978.

22. (611) **Trbić** Avde **Amira**
Geografski prikaz Bijeljine — 07. 07. 1978.

23. (612) **Vojinović** Mitra **Ljubo**
Opšte fizičko-društvenogeografske karakteristike Paljanske kotline — 07. 07. 1978.

M. Đokić

SADRŽAJ — SOMMAIRE

Strana

Miloš Bjelovitić: Komemoracija profesoru Milanu Jokanoviću 3

ČLANCI — ARTICLES

Radmilo Milosavljević: Vazdušni pritisak iznad Bosne i Hercegovine 9

Luftdruck über Bosnien und der Herzegowina 24

Miloš Bjelovitić: Razvoj privrede Bosne i Hercegovine . . . 25

Die Entwicklung der Wirtschaft in Bosna und Herzegowina 46

Milenko Bašić: Stanovništvo Vrbasko-plivskog prostora (demogeografske karakteristike) 49

Die Bevoelkerung des Vrbas-pliva Gebietes (Einige demogeographische Eigenshchaften) . . 72

Miloš Mišković: Funkcije gradskih naselja i gradova u SR Bosni i Hercegovini 75

The functional structure of Bosnia and Hercegovina towns 89

Vojin Mišeljić: Gravitaciono područje Trebinja 91

Gravitacionaja oblast goroda Trebinja . . . 116

Safet Nurković: Neke geografske karakteristike općine Rožaje 119

Some geographycal characteristic of the commune Rožaje 130

PRILOZI — COMMUNICATION

Miloš Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1977. godini 131

PRIKAZI — COMPTES RENDUS

J. Čehajić: Ž. Jovičić: Osnovi turizma 137

M. Bjelovitić: Geografija SR Hrvatske 138

M. Bjelovitić: S. Smlatić: Banja Luka — grad i njegove funkcije 138

M. Bjelovitić: Novi časopis — Geographica Iugoslavica . . 139

M. Bjelovitić: Ekonomičeskaja geografija zarubežnih socialističeskih stran Jevropi 140

J. F. Trifunoski: N. Radošević: Zaharije Stefanović Orfelin — srpski kartograf osamnaestog veka 141

J. F. Trifunoski: M. Milošević — Brevinac: Sociologija seoskog saobraćaja u Srbiji 142

J. F. Trifunoski: F. Juras: Bibliografija časopisa »Priroda« 1911—1971 142

I. B. Popović: Zbornik radova br. 29; Geografski institut »Jovan Cvijić«, SANU, Beograd 143

STATUT GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE . . 145

VIJESTI — CHRONIQUE

M. Bjelovitić: Izvještaj o radu Geografskog društva BiH za XXIV god. skupštinu (24. 6. 1978) 154

M. Đerković: O »Geografskom listu« 164

M. Bjelovitić: V seminar u inostranstvu GD BiH »Indija — Šri Lanka — Nepal« (1978) 166

M. Bjelovitić: XX seminar GD BiH »Kroz Makedoniju« (1978) 169

M. Bjelovitić: O radu Geografskog instituta PMF 1976 — 1978 171

M. Bjelovitić: Vijesti sa Odsjeka za geografiju 172

E. Dervišbegović: Nastava geografije na Odsjeku za geografiju PMF u šk. god. 1977/1978 174

IN MEMORIAM

R. Milosavljević: Životni put profesora Milana Vemića . . . 178

I. Aganović: Alija Saliković 180

S. Smlatić Desanka Ludvik 183

M. Đokić: Spisak diplomiranih studenata na Odsjeku za geografiju u školskoj 1977/78. god. 184